

NİCOARĂ
BELDICEANU

XIV. YÜZYILDAN XVI. YÜZYILA

OSMANLI
DEVLETİ'NDE
TIMAR

TEORİ

NICOARA BELDICEANU
OSMANLI DEVLETİNDE
TİMAR

TEORİ YAYINLARI

●
Birinci Baskı : Mayıs 1985

TEORİ YAYINLARI

VERSO A.Ş.

Atatürk Bulvarı No. 103/68

P.K. 328 Yenışehir/ANKARA

Tel : 38 37 51

Kapak : Ferit Erkman

Basıldığı Yer : Sevinç Matbaası

IV

NICOARĂ BELDICEANU

XIV. YÜZYILDAN XVI. YÜZYILA

OSMANLI DEVLETİNDE TİMAR

Çeviren

MEHMET ALİ KILIÇBAY

V

S U N U Ş

Mirasçısı olmamıza rağmen, ülkemizde Osmanlı araştırmaları ne yazık ki henüz çok geri düzeydedir. Osmanlı arşiv belgelerinin büyük çoğunluğu ülkemizde muhafaza ediliyor olmakla birlikte —trenle Bulgaristan'a hurda kâğıt olarak satılanlar tabii ki hariç—, arşiv belgelerine dayalı yerli araştırmalar, Batılılar tarafından yapılanlara nazaran ihmal edilebilecek bir oran meydana getirmektedirler.

Bu durumun bazı nedenleri vardır. Bir kere Türkiye'de tarihçilik halâ siyasal ve askeri olayları anlatı (vekayi) geleneği içinde sunmayı tarih yapmanın yegâne yolu olarak sanmaktan kurtulamamıştır ve ekonomik - toplumsal tarih henüz Türkiye tarihçilik geleneği içine girememiştir. İkinci olarak, Osmanlı tarihine ekonomik - toplumsal açıdan yaklaşanların çoğu da global çözümlerinin peşindedirler ve üzümlere belirtmek gerekir ki, tanımadıkları bir nesne hakkında ahkâm kesmektedirler. Diğer yandan, Osmanlı tarihi konusunda, nereden kaynaklandığı pek de belli olmayan, bir takım tasnifler vardır. Örneğin kuruluş-yükselme-duraklama-gerileme dönemleri gibi. İşin ilginç yanı bu *dönemlemelerin* tarihsel konturlarının çok kesin hatlarla belirlenmesidir; yükselen imparatorluk bir geceden ertesi sabaha duraklamaya girebilmektedir ve kimse de bu neden böyle oldu diye sormamaktadır. Şaşırtıcı olan bu tasnifler değil, bu tasniflerin sorgulanmamasıdır. Bu mesnetsiz olduğu kadar asla sorgulanmayan tasniflerden biri de timara ilişkin olanıdır. Bugün ilkökul çocukları bile, yıllık geliri 19.999 akçeye kadar olan dirliklere *timar*, 20.000-99.999 akçe arasında geliri olanlara *zeamet* ve 100.000 akçeden yukarı geliri olanlara *has* denildiğini öğrenmekte ve bunların belli —iyice belli ve her zaman aynı— gelir dilimleri karşılığında bir askeri sefere götüreceğini bilgilerine katmaktadırlar.

Türkiye'de Osmanlı düzeni hakkında tedavül eden birçok basmakalıp «bilgi» gibi bunlar da yanıştır ve Osmanlı sistemini donuk bir şekilde algılamayı ve anlatmayı marifet sanan tasnifçi ve çeşitliliği reddeden veya kavrayamayan kafaların ürünüdür.

Osmanlı dünyası, meydana gelişinden yok oluşuna kadar çok büyük değişmelere sahne olmuştur. Bu değişme sürecinin hem ak-

törü, hem de muhatabı olan kurumlardan biri de timardır. Timar aslında Osmanlıların ihdas ettikleri bir kurum olmamakla birlikte, onların elinde çok etkili bir mekanizmaya dönüştürülmüştür. Osmanlı devletinin kurulduğu ortam Bizans ve Anadolu Selçuklu ile Balkan feodalleşmesinin geometrik yeridir. Osmanlı timarı başından beri bu süreci tersine döndürme yönünde kullanılmış ve her türden merkezkaç topraklar timara çevrilerek *miri*'ye mal edilmiştir. Osmanlı'nın her tür toprağı miriye mal etme yönünde timarı bir araç olarak kullanması basit ve tesadüfi bir olay olmayıp, geleneksel merkez ideolojisinin uygun ortam bulabilmek ve bulunduğu da bunu sürdürebilmek için giriştiğı amaçlı eylemin veçhelerinden sadece bir tanesidir. Timarı feodal bir kurum olarak görebilmek için, Osmanlı oluşumlarına «bakmaksızın» veya limite bunları yok varsayarak veya eğer kafalardakiyle uyuşmuyorsa tahrif ederek, *a priori* karar vermek gerekir.

Beldiceanu'nun Osmanlı devletinin kuruluş dönemi olarak sayılan dönemdeki timar kurumunu incelediğı bu kitap, timar hakkındaki basmakalıp sınıflandırma ve nitelermeleri bir kenara atmamıza yol açmaktadır.

Belge fetişizmine varmaksızın söylenebilecek bir husus olarak, Beldiceanu'nun çok fazla arşiv malzemesi kullandığı ve yığıdığı kanıtlar karşısında artık «iskembe-i kübrâ»dan atmanın biraz «olanaksız» hale geldiğidir. Bu belki safça bir umuttur, çünkü son zamanlarda «Osmanlı» ve «Üretim tarzı» hakkında ahkâm kesenlerin belge kullananları küçümsedikleri, hatta mahkûm etmeye uğraştıkları da bir gerçektir.

Bu kitabın çevirisi tuzaklarla dolu bir yoldan geçilerek başarılmıştır, çünkü yazar Osmanlıca kavramları Fransızcaya çevirmiş ve onların tekrar Türkçeye çevrilmesi sırasında anlam kaymalarını ve teknik terimlerin kaybolmalarını önlemek, büyük çaba sarfını gerektirmiştir.

Mehmet Ali KILIÇBAY

Ö N S Ö Z

Osmanlı Devletine yönelik çok sayıdaki araştırmalarımız sırasında dikkatimiz birçok kereler, timarın bu devletin ilk iki yüz-yılı esnasındaki rolü üzerine çekilmiştir. Hemen altını çizelim ki, bu araştırma özünü herşeyden önce İstanbul Başbakanlık Arşivi'ndeki yayınlanmamış belgelerden sağlamaktadır. Bu belgeler, Türkiye'deki çok sayıdaki ikâmetimiz esnasında inceleme fırsatını bulabildiğimiz yüz kadar timar tahrir defteri ile timar tevcih defterlerinden meydana gelmektedirler. Ancak, malzeme bolluğu araştırmayı geniş ölçüde kolaylaştırmışsa da, aynı zamanda bir fren rolü de oynamıştır ve bundan iki sonuç çıkmaktadır. Bir yandan, atıf yapacağımız kaynakların sayısını sınırlandırmamız gerekmiştir, çünkü bir olumlamayı gözler önüne sermek için, her an yüzlerce sahifeye atıf yapılabilir. Belgelerin zenginliği nedeniyle yalnızca bir Osmanlı araştırmaları uzman grubunun yardımları yetmemekte, aynı zamanda bilgisayar da kullanmak gerekmektedir. Diğer yandan, askeri hizmet yükümlülüğü altına sokulmuş mülk ve vakıf toprakları da araştırmamız dışında bırakmak gerekmiştir. Demek ki araştırmamız, Osmanlı döneminde timar adı altında bilinen, hizmet karşılığı şartlı devirlerin bir biçimini incelemeyi kapsamına almaktadır. Ancak, bizi ilgilendiren, onu kapsayan terim olmaktan çok, onun bizatihi özüdür. Osmanlı öncesi dönemde bir başka ad taşımış olabileceği saptırıcı bahanesiyle, kurumun köklerini bilmezden gelmek; gerçeğe gözlerini kapamak, Osmanlı sicillerinde toplanmış vergileri hesaba katmayı istememek ve daha da kötüsü, konvansiyonel sınırların ötesindeki tarihi gerçeği bilmezden gelmek anlamını taşıyacaktır. Biz burada; yalnızca koskoca bir Fransız tarihçi okulunun değil, aynı zamanda, örneğin yetişmemize katkıları olan Bükreş Edebiyat Fakültesindeki hocalarımız gibi, Romen tarihçilerinin de düşünsel üstatları olan Marc Bloch ve Lucien Fèbvre gibi tarihçilerin örneklerini izlemekten başka birşey yapmıyoruz. Belirtelim ki, timar yalnızca askeri bir kurum olarak kalmamakta, aynı zamanda İmparatorluğun kırsal hayatının esaslı oluşturucularından birini de meydana getirmektedir.

Kitap beş bölüm haline, timar kurumu ve kökenlerini, geçici timarların çeşitli tiplerini, yapılarını, gelirlerinin cinsini ve timar

sahiplerinin yükümlülüklerini incelemektedir. Nihayet, kronolojik sınır kendini empoze etmektedir, çünkü bu kurum 16. yüzyıl boyunca değişime uğramıştır.

Istanbul Başbakanlık Arşivi Müdürlüğüne araştırmamızı kolaylaştırdığından ötürü en içten teşekkürlerimizi ifade ediyoruz. Yüzerce tahrir ve tevcih defteri gözden geçirilmeselerdi bu eser asla gün ışığına çıkamazdı. Aynı şekilde, Princeton «The Institute for Advanced Study»nin Araştırma Merkezi Müdürlüğüne, bu araştırmayı yürütebilmemize olanak vermesinden ötürü sıcak teşekkürlerimizi iletiyoruz. Nihayet belirtelim ki, New York Metropolitan Museum of Art'ında «Arms and Armor» kısmının yöneticisi H. Nickel tarafından sağlanan bilgilerin teknik bir terimin ortaya çıkarıldığı sorunu çözmemize izin verdiğinin altını çizelim. Araştırmamızın her anında bize sağladığı değerli yardımlarından ötürü eşimize duyduğumuz minneti ifade etmeyi unutmamız mümkün değildir. Kitabın timara ilişkin bütün sorunları çözmek gibi bir iddiasının olmadığına altını çizelim; bu eser Osmanlı askeri örgütlenmesinin incelenmesine açılan pencerelerden birinin dışında başka bir şey değildir.

(Princeton (New Jersey) 31 Mart 1979.

N. BELDİCEANU

İ Ç İ N D E K İ L E R

SUNUŞ	VII
ÖNSÖZ	IX
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM — BELGELER	3
İKİNCİ BÖLÜM — TİMAR TERİMİ İHDASI VE EN ESKİ ATIFLAR	11
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM — OSMANLI DEVLETİNDE TİMAR ...	25
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM — TİMARIN YAPISI, TEVCİHİ, GELİRLERİ, TEVCİH FORMALİTELERİ	49
BEŞİNCİ BÖLÜM — TİMARLILAR VE YÜKÜMLÜLÜK- LERİ	77
ALTINCI BÖLÜM — SONUÇLAR	99
BİBLİYOGRAFYA	103

GİRİŞ

Bu araştırmanın kendine yüklediği amaç Osmanlı Devletinin temel direklerinden birini incelemektir. Bu konuda oldukça eser yazılmış olmasına karşılık, bu kitabın varoluş nedeni, birinci bölümde sunacağımız yeni bilgi kaynaklarının katkılarıyla, Osmanlı araştırmalarının yeni bir atılım içinde olmaları olgusuyla meşruluk kazanmaktadır. Bu sahifeler boyunca mülk, malikâne veya vakıf gibi diğer sahiplik biçimlerini bir kenara bırakarak, yalnızca timar sorununu ele alacağımızın altını çizelim. Serbestiyetten yararlanan halk unsurları veya ortakçılar gibi kategorileri de ele almayı, yalnızca reayadan timarlılarla olan ilişkilerinin fonksiyonunda söz edeceğiz.

Eğer yeniçeriler Osmanlıya, savaş meydanlarında uzun süre yenilmezliklerini sürdüren bir piyade sağlamışlarsa, devlet timar kurumu sayesinde de aşırı derecede etkin bir süvari ve padişahın egemenliğindeki kitlelerin —müslüman ve gayrimüslim— gözetim altında tutulması için bir araç sağlamıştır. Çoğu zaman kentsel ortamlarda ikâmet eden sancakbeyleri ve subaşılar bir kenara bırakılırsa, timar sahipleri ve yandaşlarının hemen tamamı köysel ortamda yaşamakta ve kırsal alana derinlemesine kök salmış olmaktaydılar. Timarların yalnızca müslümanlara değil, aynı zamanda gayrimüslimlere de tevcih edildiklerinin altını çizelim. Osmanlı yönetiminin bu siyaseti uzun dönemde, mallarını muhafaza etmek isteyen bazı hıristiyan nüfus katlarının islamlaşmalarıyla sonuçlanmıştır.

Birinci bölümde belgeleri ve bunların ortaya çıkardıkları sorunları sunduktan sonra, ikinci bölümde timar teriminin kökeni ve bu kurumun Osmanlı öncesi İslam toplumunda ve sonra da Osmanlı dönemi İslam toplumundaki en eski zikredilişlerinden söz edeceğiz. Üçüncü bölümde, Osmanlı sisteminde eğer yükümlülüklerin niteliğine bakarsak, iki timar kategorisi olduğu gösterilecektir. Daha sonra dördüncü bölümde timarın yapısı ve timarlıya devredi-

len gelirler analiz edilecektir. Nihayet beşinci bölüm timar sahiplerinin yükümlülüklerine tahsis edilecektir. Bu yükümlülükler —ileride göstereceğimiz üzere— hem sivil, hem de askeri türdendirler. Askeri yükümlülüklerle ilişkin olarak bir dizi teknik terimin kökenlerini, onların doğalarını daha iyi tanımlayabilmek için araştıracamız.

Sunum — Osmanlı terimleri, eski çalışmalarımızda kullanılan sisteme göre, latin harflerine aktarılmıştır. Yer adları tercihan belgelerde verilen biçimleriyle ve eğer cari durum öyleyse, duruma göre Fransız biçimine göre veya ulusal biçimleriyle verilmiştir (Çeviride bunlar parantez içinde Türkçeleştirilmiştir MAK). Atıfları basitleştirmek için belge derlemeleri ve arşiv sicilleri için kısaltmalar kullanılmaktadır, bunlar kote edilmişlerdir (bkz. Bibliyografya : basılı kaynaklar). Bu sonuncu durumda atıfta yazarın adı, *bibl.* kısaltması ve ilgili numara yer almaktadır. Defterlerin coğrafi bölgelere göre bir dağılımı ve basılı eserlerin sınıflandırılması okuyucunun işini kolaylaştıracaktır.

Nihayet, Osmanlı terimleri italik olarak yer almaktadırlar (biz çeviride bunları italik olarak vermedik MAK).

BİRİNCİ BÖLÜM

BELGELER

Timar sorunu öncelikle belgeler hakkında bir bilgi vermeden ele alınamaz. Üç cinsten kaynak büyük öneme sahiptirler.

A. Tahrir defterleri,

B. Timar tevcih defterleri,

C. Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesinin ikinci bölümünde yer alan bir dizi yasa ve tahrire ilişkin bir diğer kanunname¹. Fatih kanunnamesinde yer alan yasalardan bir tanesi özel bir dikkati hak etmektedir, çünkü timar sahiplerinin askeri yükümlülüklerini saptamaktadır². Bu belgelere birkaç vekayi (anlatı) kaynağı ve Osmanlı kançılıryasında kaleme alınmış birkaç hüküm eklenebilir.

A. Tahrir Defterleri — İki cins tahrir defteri bulunmaktadır : Mufassal (ayrıntılı) ve mücmel (özet, kısaltılmış). Kullanımlarının ortaya çıkardığı sorunları sunmadan önce, bileşimleri hakkında bir tasvir sunmak yararsız olmayacaktır. Öncelikle söyleyelim ki, bütün tahrir defterleri zorunlu olarak aynı şemayı izlememektedirler. Genellikle bir mufassal tahrir defterinin başında bir içindekiler bölümü ve tahrir fermanı bulunmaktadır. Tahririn bizatihi kendisi sancakbeyinin³ yönetim alanı olan liva (sancak)nm başkentinin zikredilmesiyle başlamaktadır. Bir timarlıya devredilen herşey, hak sahibinin adı ve onun da önüne gelen timar terimiyle deftere işlenmekte, sonra timarlınm yükümlülüğü ve bazı defterlerde de önceki timarlınm adı kaydedilmektedir. Bir satır aşağıya, timarın yer

(1) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 9 r° - 17 r°, 23 r° - 38 v°. Bu örfi yasalar derlemesi olan kanunnamenin tarihi konusunda *op. cit.*, s. 15-18; Beldiceanu (Bibl. no. 20), s. 163-166. Osmanlı İmparatorluğunda tahrire ilişkin bir kanunname hakkında Beldiceanu - Steinherr, (Bibl. no. 35).

(2) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 9 r° - 12 r°.

(3) Sancakbeyi hakkında, Beldiceanu (Bibl. no. 23), s. 55-57.

aldığı köyün adı yazılmakta ve bazen de bunun yanına «filanın timarı» ibaresi eklenmekte ve bu timarlığının kişisi üzerindeki her türden karışıklığı önlemek için yapılmaktadır veya bazen de bölgeyi belirlemek için «falanca yerde bulunan» ibaresi yer almaktadır. Parantez içinde ilave edelim ki, bir timar ya bir köyün tamamını, ya bir köyün bir kısmını ve hatta bazı durumlarda birçok köyü birden kapsamaktadır. Tahrir defterinde daha sonra, satır başına altı kişi olmak üzere, babalarının adlarıyla birlikte köylülerin adları yer almaktadır. Bekârların bekâr oldukları bir «M» (mücerred) harfiyle belirlenmekte ve bu işaret onların adlarının altına konulmaktadır. Adet olduğu üzere bekârlar, dullar için de olduğu gibi, sütunun sonunda yer almaktadırlar. Dullar bize terimiyle işaret edilmektedirler. İl yazıcı (tahrir defterini yazan için kullanılan özel terim, muharrir de denilir MAK) daha sonra ailelerin, bekârların ve dulların toplam sayılarını kaydetmektedir. Bir köyde müslümanlar olduğu gibi gayrimüslimler de bulunuyorsa, il yazıcı önce müslümanları kaydetmekte ve toplamları her cemaat için ayrı ayrı vermektedir. Bütün bu işaretlemelerin devamında mali düzlemdeki veriler yer almaktadır. Tahıllara ve diğer toprak ürünlerine ilişkin olarak, il yazıcı miktarları ve değerleri ya Arap rakamlarıyla, ya da siyakat rakamlarıyla kaydetmektedir. Mülk toprakların bulunduğu yerlerde bunlar «mülk-ü falan» şeklinde işaret edilmektedirler. Daha sonra yalnızca kökenine ilişkin olarak ve nadiren kesinlemelerin yapıldığı hassa gelmektedir (bkz. MM 828; TT 52). En sonunda köylülerin timar olarak ödedikleri miktarların toplamı yer almaktadır. Bir timarlı birden fazla köyden yararlanıyorsa, okuyucu en sonda köylerin, evlerin, bekârların ve dulların toplamını olduğu kadar, timarlığının elde ettiği gelirin toplamını da bulmaktadır⁴.

Bileşimde ayrıntı farklılıkları olabilirse de, il yazıcının yukarıda sıralanan bilgileri kaydetmeyi ihmal etmeyeceğinin altını çizelim. Örneğin 17-26 Haziran 1455 tarihli, Rum eyaletinde yapılan bir tahrirde (TT 2), defterlerde timarlara göre değil, köylere göre ayırım yapılmaktadır. Demek ki bu durumda, yerin adı hak sahibi veya sahiplerinin adlarının önünde yer almaktadır. Nihayet, bazı yazarlar her timarlı için, onun askeri yükümlülüklerini kaydetmekte ve mülk ile vakıf toprakları ayrı bölümler halinde gruplandırmaktadırlar.

(4) Örnek olarak bakz. Hacıbeğiç, Hancıç, Kovaçeviç (Bibl. nō. 66), c. II; TT 3, TT 7, MM 9, MM 10; Pulaha (Bibl. no. 91), c. II, MM 828; Bojanić (Bibl. no. 41), faksimile, s. 178-179.

Mücmel tahrir defterleri, mufassal olanlarından esaslı bir noktada ayrılmaktadırlar : bunlar köylülerin adlarını içermemekte ve bileşimi hakkında ayrıntı vermeksizin yalnızca timarlıya tevcih edilen gelirin toplamını vermektedirler⁵.

B. Timar tevcih defterleri — Bu kitapta incelenen döneme ilişkin, çeşitli arşivlerde korunan timar tevcih defterlerinin sayıları azdır. İşte bu cinsten belgelere ilişkin birkaç kesinleme. İki cins timar tevcih defteri bulunmaktadır. Öncelikle, timarların kronolojik olarak sıralandıkları ve sancak olarak ayrıldıkları tevcih defterlerine sahibiz (MM 334⁶; MM 15287⁷; MC 082⁸; MM 7)⁹. Bunun dışında padişahın kaçılarıyası, timar tezkereleri kendine ulaştıkça, bunların tevcih tarihlerini gözönüne almaksızın ve sancak ayırımını (MM 17893) yapmaksızın kaydettiği bir deftere sahiptir. İşte bir timar tevcihi şöyle sunulmaktadır.

I. Timarın tevcihi sırasındaki durumu :

- a. Yeri : vilayet, nahiye¹⁰;
- b. Eski timarlının adı, tevcihin bazen yeni timarlının adıyla birlikte zikredilmesi;
- c. Timarın yapısı (köyün veya timarlının bazı parçalarına sahip olduğu köylerin adı/adları, her parçanın bağlı olduğu nahiyelerin adı/adları, bunların arkasında aile, bekâr ve dulların sayıları; her parça için ayrı ayrı olmak üzere gelirlerin, varlıkların ve hakların toplamı);
- d. Gelirlerin bütünüünün toplamı. Osmanlı merkezi timarı herhangi bir nedenle bütün halinde tevcih etmediğinde, geriye kalan tutar da kaydedilmekteydi. Diğer yandan, birden fazla timarlının bir timarı aralarında paylaşmaları da söz konusu olabiliyordu. Bu durumda, tevcih edilen pay zikrediliyor ve bazen de herbirine düşen pay-

(5) Bojanič (Bibl. no. 39), s. 16-77 + 25 levha, h.t.; MM 303; MC 089; Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), XIII cilt, faksimile, s. 41, 287-317, 321-358.

(6) Bkz. Beldiceanu - Steinherr, Berindei, Veinstein (Bibl. no. 37), s. 279-290; Beldiceanu, (Bibl. no. 24), s. 92-93.

(7) *Art. cit.*, s. 92-93.

(8) *Ibid.*

(9) Rumeli'nin birçok bölgelerinde timar tevcih defterleri parçaları, H 918-921. 16. yüzyılın sonu için : Cvetkova, Razboynikov (Bibl. no. 49), s. 145-362.

(10) İstanbul Başbakanlık Arşivinde muhafaza edilen tahrir defterlerinden 15. yüzyıla ait olanlarının incelenmesi, bu terimin bir eyaletin yönetsel bir alt birimine (sancak) tekâbül ettiğini göstermektedir.

larla birlikte, diğer timarlıların da adları yer almaktaydı.

II. Yeni tevcihin nedenleri :

- a. Timarın boşalmasının nedenlerinin sergilenmesi;
- b. Yeni timarlı veya timarlıların adları ve bazen de tevcih koşulları ve bunun değeri hakkında bazı belirlemeler.

III. Tevcih beratının tarihi (timarların sancaklara göre sınıflandırıldığı defterlerde)

Nihayet, diplomatik (resmi yazışma) formüllerden yoksun olan bu çerçeve, sancakbeyi bir şehzade olduğunda istisnaya uğramaktadır, çünkü böyle bir sancakbeyinin adının arkasından bir dua gelmektedir¹¹.

Bu cins defterler¹² tarihçiye merkez yönetiminin hangi nedenlerle timar tevcih ettiğini veya geri aldığını öğrenme olanağını vermektedirler. Bu defterler iki memur tarafından tutulmaktaydılar : timarlara ilişkin tezkerelerle meşgul olan bir tezkere emini ve bir de kâtib. Hicri 921 - 925 (1516 - 1519) yılları arasında Rumeli tezkere emini yıllık geliri 10.630 akçe olan bir timara sahipti (TT 73, s. 296). Aynı tarihte, timar tevcih defterlerini tutan bir kâtib 22.500 akçelik yıllık bir gelire sahipti ve aynı işi yapan bir başka kâtibin yıllık geliri de 10.799 akçe olmaktadır (TT 73, s. 285, 292).

Bir an için özel bir durum üzerinde duralım : askeri yükümlülüklerin belirtilmesi. Araştırmalarımız boyunca, bazı defterlerin timarlıların askeri yükümlülüklerini zikretmelerine karşılık, diğer bazılarının bunu yapmadıklarını gördük. Gözden geçirdiğimiz elli iki defterde (1421 - 1512) askeri yükümlülüklerin kaydına, yalnızca 31 tanesinde rastlanmıştır. Bunların saltanat dönemlerine göre dağılımları şöyle olmaktadır : II. Murad dönemindeki (1421 - 1451) 9 defterden 8 tanesi askeri yükümlülükleri belirtmektedirler¹³. Yükümlülüklerle dair işaret içermeyen dokuzuncusu ise mücmel bir defterdir¹⁴. II. Mehmed'in iki saltanat dönemindeki (1444 - 1446¹⁵ ve 1451 - 1481) 32 defterden 19 tanesi askeri ödevleri belirlemektedir-

(11) Bkz. Beldiceanu (Bibl. no. 24), s. 106 ve n. 67.

(12) Bkz. yukarıda 6-9 dipnotlar.

(13) İnalçık (Bibl. no. 72); MM 231; MM 250; MM 303; MM 525; Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), s. 160-297, 298-333, 388-429.

(14) MC 0 117/5.

(15) İnalçık (Bibl. no. 74), s. 21. II. Mehmed ilk saltanatı döneminde kendi adına akçe ve bakır paralar (mangır) bastırmıştır (H. 848/1444-1445): Pere (Bibl. no. 90) s. 90-91; Artuk (Bibl. no. 4), c. II, s. 469-470.

ler —bunların iki tanesi ilk saltanat dönemine¹⁶ ve 17 tanesi de ikincisine aitti¹⁷—. Geriye kalan 11 tanesinde ise bu ödevler yer almamaktadırlar¹⁸. Hicri 883 (1478 - 79)'dan önce tarihli bir defterde askeri yükümlülükler yer almakta (TT 5M), fakat aynı tarihli bir başka defter bu ödevleri ancak şurada burada zikretmektedir (TT 7, s. 68, 69 vs.). II. Bayezid'in saltanatı sırasında (1481 - 1512) asleri ödevlere ilişkin kayıtlar tahrir defterlerinden kaybolmaktadır¹⁹ ve bunlara artık istisnai olarak rastlanmaktadır (örnek olarak bkz. MM 567; MM 234). Tahrir defterlerinin tarihlerine bakılacak olursa, bu defterlerden askeri yükümlülüklerin kaybolmaya başlamaları Hicri 869 (1464/65) tahririnden sonra ortaya çıkmaktadır —bu dönem, diğerleri arasında TT 3 ve MM 14 tarafından temsil edilmektedirler—. Bu tarihten sonra, 11 veya 12 defterden (MC 089 H. 860 ile H. 878 arasında 1455/56 - 1473/74) kaleme alınmıştır. Bunlardan 8 tanesi askeri yükümlülükler konusunda sessiz kalmışlardır. Bu değişikliğin nedenlerini C Kesiminde ortaya koyacağız.

İl yazıcıların askeri yükümlülükleri işaret etmeyip, ama buna karşılık timarlımın askeri hizmete tabi olup olmadığını kaydet-

- (16) Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), faksimile, s. 8-41, 321-358. Birincisi Sofya bölgesine ikincisi de Avrethisar (Gynekokastron) ve Selaniğe ait olan zikrettiğimiz iki tahrir defteri parçası tarihlendirme konusunda sorun çıkartmaktadırlar. Bu tahrir defteri parçalarını yayınlayanlar, ikincinin de olduğu gibi birinci parçanın I. Mehmed'in saltanat dönemine ait olduğu sonucuna varmaktadırlar (Todorov, Nedkov, Bibl. no. 100, s. 8, 388). «Şimdiki padişahımız sultan Mehmed'in bir beratı ile» gibi atıflarda söz konusu olan padişahın I. Mehmed (1403-1421) olduğunu varsaymaktadırlar, *op. cit.*, s. 8. Bu belgeyi yayınlayanlar II. Mehmed'in ilk kez II. Murad'ın Varna'da kazandığı zaferden sonra (10 Kasım 1444) ve Mayıs 1446'ya kadar (İnalçık, Bibl. no. 74, s. 21) hüküm sürdüğünü gözden kaçırmaktadırlar. Buna bağlı olarak, il yazıcı büyükbabasına değil de II. Mehmed'in ilk saltanatına atıf yapıyor olabilir. Üstelik, yayınlanmış tahrir defteri parçaları paleografik özellikleri açısından, II. Murad'ın Kırcova ve Birlepe (Prilep) bölgeleriyle (MM 303), aynı şekilde Avlonya (1431-32 İnalçık, Bibl. no. 72 levha I-XV)'da yaptırdığı tahrirleri hatırlatmaktadır. Nihayet belirtelim ki, Sofya'da yayınlanan tahrir defteri parçaları mücmel tahrir defterlerine aitti, yani yukarıda zikrettiğimiz iki tahrir defterine benzemektedirler.
- (17) Şabanoviç (Bibl. no. 95); Bojaniç (Bibl. no. 39), s. 16-17-25 levha h.t.; Hacıbegiç, Hancıç, Kovaçeviç, (Bibl. no. 66), c. I ve II; TT 4; TT 5M; TT 10; TT 12; MM 9; MM 10; MM 14; MM 35; MM 66; MM 241; MM 16014; MC 089; MM 090.
- (18) TT 1/1M; TT 2; TT 5; TT 8; TT 6; MM 5; MM 354; MM 508; MM 17748; Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), çeviri : s. 52-103, 104-159.
- (19) Örnek olarak bkz. TT 16 M; TT 19; TT 23; TT 23 M; TT 25; TT 26; TT 30; Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), çeviri : s. 430-467, 468-479.

mekle yetinen tahrir defterlerinin de varolduğunu bildirelim. Timarlıının sefere katılma zorunluğunun olduğu durumda il yazıcı «eşer», aksi halde de «eşmez» formunu kullanmaktadır. Bu olgu Paşa Livasına ait 9 - 18 Ekim 1515'le 24 Ekim 1519 tarihlerini kapsamına alan bir mücmel tahrir defterinde açıkça ortaya çıkmaktadır. Bugünkü Yugoslavya'nın güneyi ile Makedonya'nın Yunanistan'a ait olan bölümünü kapsayan bölgeye ait olan ve Edirne'de 3 Ocak - 22 Aralık 1519 (TT 70) tarihi atılmış olan bir mücmel tahrir defteri de aynı zihniyetle kaleme alınmıştır.

C. Kanunnameler — Timarın incelenmesi konusunda önemli bir kaynak da II. Mehmed Kanunnamesi (Osmanlı örfi hukuk derlemesi) tarafından sağlanmaktadır. Yukarıda gösterdiğimiz gibi, askeri yükümlülüklerin belirtilmesi H. 869 (1464/65) tahririnden sonra uygulamadan kaldırılmıştır. Bunun nedeni, Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesinin içinde yer alan; her gelir dilimi için timarlıının giyeceği zırhı, yanında getireceği cebelü sayısını, sağlamak zorunda olduğu çadır çeşitlerini saptayan tarihsiz bir yasada aranmalıdır. Sultanın böylece bir kez İmparatorluğun tümü için geçerli askeri yükümlülükleri belirlemesinden sonra, demek ki artık tahrir defterlerinde yükümlülükleri ayrıntıyla belirlemenin gereği kalmamıştır, çünkü gelir tutarları yeterli bir hareket noktası sağlamaktadırlar.

Şimdi askeri yükümlülüklerle ilişkin yasanın tarihini; tahrir defterlerinden elde ettiğimiz bilgilerle yasa çerçevesindeki davranışları kıyaslayarak, belirlemeye çalışalım. Soruna yaklaşımı kolaylaştırmak üzere işte birkaç örnek. Tabii ki bunlar, belgelerin zenginliği karşısında, ancak sondajlar olabilir. 666 akçelik geliri olan bir sipahi sefere bir bürüme (bir cins zırh) ile ve beraberinde bir gulâm olduğu halde²⁰ katılmak zorundadır. Geliri 1443 akçeye yükselen bir diğeri bürümelî olarak ve refakatinde bir gulâm ve bir de cebelü olduğu halde²¹ sefere katılmak durumundadır. Nihayet, bir üçüncü sipahi bir öncekilerle aynı yükümlülüklerle tabidir, fakat geliri 5.310 akçedir²², yani aşağı yukarı dört kat daha fazla. Demek ki, gelir ile askeri yükümlülük arasındaki oranlar arasında büyük eşitsizlikler gözlenmektedir ve, zikredilen üç örnek arasın-

(20) MM 231, s. 39. Timarlıların askeri yükümlülüklerine ilişkin teknik terimler konusunda bkz. aşağıda beşinci bölüm kesim 3.

(21) MM 231, s. 13.

(22) MM 231, s. 19.

da yalnızca sonuncusu Fatih Kanunnamesine uygundur²³. H. 859 (1454 - 55)²⁴ yılında yapılan tahrirlerin defterleri, Fatih Kanunnamesinin yasal hükümlerini yakından izlemektedirler. Ancak gene de birkaç istisnayı zikrederim. Yasada tenketür tipi çadır getirileceği hüküm altına alınmış olmakla birlikte, tahrir defterlerinde sıklıkla çadır tipinin getirilmesi hüküm altına alınmaktadır. TT 2M tahrir defteri 972 akçelik yıllık bir gelir için bir oğlan ve bir cebelü getirilmesini kaydetmektedir ki²⁵, bu oldukça ağır bir yük olmaktadır. Diğer yandan, iki timarlıya tevcih edilmiş olan 7.405 akçe yıllık gelirli bir timarla da karşılaşmaktayız. Bunların her ikisi de bürüme kuşanmış olarak sefere katılmak ve bir oğlan ile iki cebelüyü ortaklaşa donatıp, bir çadırla birlikte getirmek durumundadırlar²⁶. Oysa yasada, bu tutarda bir timar için bürümeli bir sipahi, 2 cebelü, 1 gulâm ve çadır yerine²⁸ bir tenketür²⁷ öngörmektedir. Hicri 867 tarihli (1462 - 63) Anmara sancağı tahriri de yasaya uymamaktadır. Timarlıının yükümlülükleri daha ağırdır. İşte iki tane örnek : yalnızca 880 akçelik yıllık bir gelir için timarlı bürümeyle teçhiz olmuş olarak²⁹ gelmek zorundadır ki, bu yasanın düzenlemesine aykırıdır³⁰. Diğer yandan yasaya göre, 12.000 akçelik gelire sahip olan bir timarlı bürümeli olarak, refakatinde 4 cebelü olduğu halde ve bir de çadır getirerek sefere katılmak zorundadır³¹; oysa MM 9 tahrir defteri, bu yükümlülükleri yalnızca 6.013 akçelik bir gelir için öngörmektedir³². Hicri 869 (1464 - 65) tarihli ve izleyen yıllardaki tahrirler, birkaç istisnanın dışında, yasanın düzenlemelerine uymaktadırlar (MM 10 - MM 544, TT 10, MM 14, TT 3, MM 61, MM 18, MM 16014, MM 234, MM 567). Bu araştırmanın ışığında Fatih Kanunnamesinde yer alan yasanın H. 859 (1454 - 55) tahriri nedeniyle II. Mehmed tarafından çıkartıldığı ve askeri yükümlülüklerin tahrir

(23) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 9 v°.

(24) MM 544 ve Şabanoviç (Bibl. no. 95); Hacibegiç *et. al.*, (Bibl. no. 66), c. II. TT 3 tahrir defteri tıpkı MM 14 tahrir defteri gibi, Fatih Sultan Mehmed kanunnamesiyle büyük ölçüde farklılaşmamaktadır. Zikrederim ki, 1957 akçelik yıllık bir gelir için timarlı bürümeli olarak ve refakatinde bir oğlan olduğu halde (varak 69 r°) sefere katılmak zorundaydı ki, bu yasaya aykırıydı.

(25) Hacibegiç, *et. al.*, *ibid.*, c. II, s. 79-80.

(26) *Ibid.*, c. II, s. 37-38.

(27) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 9 v°, ms 35, varak 6r°.

(28) Bakınız yukarıda not 26.

(29) MM 9, varak 191 v°.

(30) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 9 v°.

(31) *Ibid.*, varak 9 v° - 10 r°.

(32) MM 9, varak 150 v°.

defterlerinden kaybolmalarının da H. 869 (1464 - 65) tahririnden sonra adet olduğu sonucuna varabiliriz.

Bir soru halâ ortadadır : neden bazı tahrir kâtibleri bu yükümlülükleri kaydetmeye devam etmişlerdir? Eski geleneğe göre eğitilmiş olan memurlar uzun zamandan beri yürürlükte olan ve bir türlü sıyrılmadıkları yönetsel kalıpları uygulamaya devam ederlerken, daha genç meslekdaşlarının merkezin çıkardığı yeni düzenlemelere kolaylıkla uyum sağlamış olmaları muhtemeldir. II. Mehmed'in saltanatının ikinci bölümünde (1451 - 1481) askeri yükümlülüklerin tahrir defterlerinden kaybolmaya başladıklarını ve II. Bayezid'in saltanat dönemi (1481 - 1512) için ise, bunların kaydedilmelerinin bir istisna olduğunu aklımızda tutalım.

Bir diğer önemli kaynağı daha zikrederim : tahrir defteri yazıcılarına hitaben kaleme alınmış uzun bir kanunname. Başlangıçta çok sayıda fermandan meydana gelen bu kanunname, bir dizi tavsiye içermekte ve bir mufassal tahrir defterine kaydedilmesi gereken hazine gelirlerini sıralamaktadır —bunlardan yararlanan ister padişah, sipahi veya vakıf olsun³³—. Bu kanunname ya I. Selim döneminde (1512 - 1520), ya da Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat döneminin (1520 - 1566) başlarında yayınlanmış olmalıdır.

Toparlayalım : Osmanlı devletindeki timar hakkındaki bu araştırma nedeniyle incelenen başlıca kaynaklar, mufassal ve mücmel tahrir defterleri, Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesi ve tahrir işlerinin nasıl yürütüleceğine dair bir başka kanunname'dir.

(33) Beldiceanu - Steinherr, Beldiceanu (Bibl. no. 35), s. 11-24.

İKİNCİ BÖLÜM

TİMAR TERİMİ

İHDASI VE EN ESKİ ATIFLAR

Timar hakkında yayınlanmış eserleri sıralamak niyetinde değiliz; J. Deny ve Ö.L. Barkan tarafından yayınlanan¹ makalelere göndermekle yetineceğiz. Bu iki yazar bu sorun hakkında geniş bir dokümantasyon oluşturmuşlardır ve araştırmaları iyi bir hareket noktası meydana getirmektedir.

1. **Timar terimi** — Terime Pehlevi dilinde elem, acı, ızdırap, endişe, şefkat, dikkat, sadakat veya bakım anlamına gelmek üzere rastlanmıştır². Bu olgu Doerfer'in Farsça'daki Türkçe ve Moğolca unsurlara dair ağırlığını hissettiren kitapta sessizce geçilmiştir³ ve zaten timar terimi ne Türkçe, ne de Moğolca olmadığından, bu kitapta hiç yer almaması gerekirdi⁴. Rumcadaki *timarion*'a gelince, bu yalnızca, Osmanlıcadan geçmiş bir kelimedenden ibarettir.

Büyük Selçukluların sonuncu hükümdarı Sancar (1117-1157)⁵ tarafından yayınlanan Farsça bir hükümde «timar» terimi kullanılmaktadır ve bu hükmü yayınlayan editör bunu «*Verwaltung*» (yönetim)⁶ terimiyle karşılamaktadır. Irak Selçukluları sultanı olan Gi-

(1) Deny (Bibl. no. 54), s. 807-816; Barkan (Bibl. no. 76), fas. 123, s. 286-320, fas. 124, s. 321-323.

(2) Mackenzie (Bibl. no. 83), s. 83 *temâr*.

(3) Doerfer (Bibl. no. 53), c. II, s. 665.

(4) *Ibid.*

(5) Horst, (Bibl. no. 70), s. 178. Bkz. Müntecabeddin Atabeg El-Cüevni (Bibl. no. 88), s. 8.

(6) Horst, *ibid.*, s. 159.

yas ad - Dünya b. Muhammed b. Melik Şah (1153 - 1159)⁷ in çağdaşı olan Harizm sultanı İl Arslan (1156 - 1172)⁷ tarafından, gene Farsça yazılan bir mektupta «timardarande» terimi görülmekte ve bu «*Geschäftsträger*» (işgüder, maslahatgüzâr)⁹ olarak çevrilmektedir. Daha bu dönemde bile terimin kurumsal bir anlama sahip olup olmadığı sorulabilir. Sorunu çözmeksizin, 12. yüzyıla ait bazı Farsça hükümlerde timar teriminin varlığını aklımızda tutalım. Venedikli Soranzo'nun terimin Türkçe'ye Farsça'dan geçtiğini bildiğini¹⁰, ama bu geçişin ne zaman olduğunu belirlemenin güç olduğunu hatırlatalım. Terim *Codex Comanicus*'da «*Heilung, Heilmittel*» anlamlarıyla¹¹ yer almaktadır; yani Osmanlı devletinin kuruluşundan önce. Ancak Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğü bu terimi bilmemektedir. Buna karşılık, timar terimi bize kadar ulaşabilen en eski tahrir defterlerinde ilkel anlamıyla¹² olduğu kadar, kurumsal anlamıyla da karşımıza çıkmaktadır. Timarın kurumsal anlamına örnek olarak iki mücmel tahrir defterini zikrederim : H. 835 (1431 - 32) tarihli olan birincisi Arnavid Sancağına¹³ ve 16-25 Ağustos tarihinde düzenlenen ikincisi de Premeti ve Görice'ye ilişkindir¹⁴.

Osmanlı kaynaklarından çıkartılan en eski atıfların gözden geçirilmesine başlamadan önce, yönetimin hem kurumu, hem de hak sahibini ifade etmek için başka terimler de kullandığının altını çizelim. Bir gelir transferi dirlik¹⁵ adını taşıyabilir. Arapça ikta¹⁶ terimi oldukça nadirdir¹⁷. Hak sahibi için kullanılan terimler şunlardır : timar eren¹⁸, timar eri¹⁹, timar yeyen²⁰, sahib-i timar²¹, sipa-

(7) *Op. cit.*, s. 176.

(8) *Op. cit.*, s. 175-176.

(9) *Op. cit.*, s. 101.

(10) *Apud Deny* (Bibl. no. 54), s. 807.

(11) Gronbech (Bibl. no. 65), s. 244.

(12) *Ibid.* Belirtelim ki, Osmanlıcada bile terim ilkel anlamını muhafaza etmektedir. Bir tahrir defterinde bu terim «ihtimam göstermek» anlamıyla kullanılmıştır: MM 9, varak 36 r° : Kapaklu köyü.

(13) İncalcık (Bibl. no. 72).

(14) MM 231. evasit Muharrem (s. 2) cinsinden bir not tahrir defterinin tarihinin saptanmasına izin vermektedir.

(15) Barkan (Bibl. no. 11), s. 76; Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 32 r°; Beldiceanu (Bibl. no. 27), s. 80.

(16) *Op. cit.*, s. 80.

(17) TT 168, s. 4, Terim Erzurum ili tahririne dair Padişah fermanında ortaya çıkmaktadır.

(18) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 31 v°; Barkan (Bibl. no. 11), s. 86, parag. 29; Beldiceanu (Bibl. no. 27), s. 61, 95. Eren Clauson (Bibl. no. 46), s. 232. «Er» hakkında, *op. cit.*, s. 192.

hi²² ve süvari²³. Bazı durumlarda bir timarlı için sahib-i arz²⁴, sahib-i zemin²⁵, sahib-i raiyyet²⁶ terimleri kullanılmaktadır. Nihayet bildirelim ki, Kemah ve Erzincan sancakları tahrir defterlerinin başında yer alan tahrir hükmünde, timar yerine ikta terimi kullanılmıştır (TT 168).

2. Kuruma ilişkin en eski atıflar — Şimdi, örneklere dayanarak, timarın kurum olarak Osmanlı devletinin başlangıcından itibaren tanındığını göstereceğiz. Bu soruşturmayı yapabilmek için iki cins kaynağa sahibiz : Osmanlı yönetiminin belgeleri ve vekayi (anlatı) kaynakları. En eski resmi belgeler II. Murad döneminde (1421 - 1451) yapılmış olan arazi sicilleri, I. Bayezid dönemine (1389 - 1402) ait bir kayıt ve I. Murad (1362 - 1389)'a ait bir vakif senedir. Anlatı kaynakları vekayinameler ve Şeyh Bedreddin'in hayatıdır.

II. Murad döneminde (1421 - 1451) timarların varolduklarını kanıtlamak gerekmemektedir, çünkü onun saltanat dönemine ait tahrir defterleri bunları zikretmektedirler²⁷. 15. yüzyıla ait birçok tahrir defteri hem Rumeli, hem de Anadolu için daha önceki tarihlere geri gitmeye izin vermektedirler.

I. Bayezid'in Ankara savaşında uğradığı bozgun²⁸ sonra, Osmanlı Devletinin birliğini yeniden kuran sultan olan I. Mehmed (1403 - 1421), saltanatı döneminde tevcih edilmiş timarlarla ilişkili

-
- (19) Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. I, s. 79, 149, 150; Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 15 v°, 16 r°, 48 v°, 49 r°, 57 r°; Barkan (Bibl. no. 11), s. 57, 64, 268, 269, 271, 397.
- (20) Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. I, s. 88; *timar yeyen* timarla beslenen, yani geçimliğini bir timardan sağlayan.
- (21) Barkan (Bibl. no. 11), indeks : *sahib-i timar*. Beldiceanu (Bibl. no. 17), indeks, s. v.
- (22) Barkan (Bibl. no. 11), indeks : *sipahi*; Beldiceanu (Bibl. no. 17), indeks : *sipahi*.
- (23) Barkan (Bibl. no. 11), indeks : *süvari*; Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 13 r°, 14 v°, 30 r° - v°, 48 r° - v°.
- (24) Barkan (Bibl. no. 11), indeks : *sahib-i arz*; Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 32 v°. *Sahib-i arz*; devlet maliyesine ait gelirleri toplayan kimse-leri ifade etmektedir; burada söz konusu olan bir timarlı olabileceği gibi, bir mülk sahibi de olabilir.
- (25) Barkan (Bibl. no. 11), s. 190, 316, 317; Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 31 r°, 52 r°.
- (26) Barkan (Bibl. no. 11), indeks : *sahib-i ra'yyet*; Beldiceanu (Bibl. no. 17), indeks : *sahib-i ra'yyet*.
- (27) Bkz. İnalçık (Bibl. no. 72); MM 231; MM 303; MM 525.
- (28) Alexandrescu - Dersca (Bibl. no. 2).

olarak, birçok tahrir defterinde zikredilmektedir. Arnavid sancağında H. 835 (1431 - 32) tarihinde kaleme alınan tahrir defteri birçok kereler, şu veya bu timarın ölmüş sultan döneminde de (merhum sultan zamanında)²⁹ var olduklarını, yani I. Mehmed döneminde bunların zaten var olduklarını (1403 - 1421) işaret etmektedirler. Aynı sancak için yapılan H. 838 tarihli (1434 - 35) tahririn yer aldığı defterin bir parçası, gene aynı hükümdar tarafından verilmiş beratlar sayesinde elde tutulan timarları açığa çıkarmaktadır³⁰. Anadolu için de kanıtlar hiç eksik değildir. Ankara sancağına ait H. 867 (1462 - 63) tarihli bir tahrir defteri I. Mehmed (Mehmed Hüdâvendigâr) dönemine ait bir timar zikretmektedir³¹. Eski Teke beyliğinin tahririni H. 869 (1464 - 65) yılında yapan il yazıcı³² şu veya bu köyün merhum sultan zamanında tevcih edildiğini kaydetmektedir³³. Burada söz konusu olan sultan ancak I. Mehmed olabilir. Eğer başka hükümdarlar söz konusu olursa, tahrir kâtibleri daha kesin olmaktadırlar³⁴. Hatırlatalım ki, Teke beyliği I. Bayezid tarafından fethedilmiş, Ankara Savaşından (1402) sonra kaybedilmiş³⁵ ve I. Mehmed tarafından yeniden ele geçirilmiştir³⁶. Demek ki, MM 14'ü kaleme alan tahrir kâtibinin, «merhum sultan»dan I. Mehmed'i anladığından şüphe yoktur; II. Murad'a (1421 - 1451) atıf yaptığında, aynı kâtib «Merhum sultan Murad han»³⁷ ifadesini kullanmaktadır.

Birçok kaynak, fetret dönemindeki (1402 - 1413) timarlara dair bilgi aktarmaktadırlar. H. 838 (1434 - 35) tarihli, Arnavutluk'taki Premeti ve Görice bölgelerine ait tahrirlerden bir parça, Emir Süleyman³⁸ dönemindeki (1403 - 1411) gelir tevcihlerini saymaktadır. Aynı şekilde, mülk olarak muhafaza edilen bir toprağı ve görünüşe bakılırsa hristiyan olan sahibinin askeri ödevle yükümlü olduğunu

(29) Örnek olarak bkz. İnalçık (Bibl. no. 72), s. 6-8, 10, 13-17, 19, 20.

(30) MM 231.

(31) MM 9, varak 43 v°.

(32) Teke hakkında Fleming (Bibl. no. 58).

(33) MM 14. Tahrir defteri I. Mehmed dönemine çok sayıda gönderme yapmaktadır.

(34) I. Murad, MM 14, s. 178 vd.; I. Bayezid, MM 14, varak 246 v° - 247 r°.

(35) Fleming (Bibl. no. 58), s. 102 vd.

(36) *Op. cit.*, s. 119 vd.

(37) MM 14, varak 178 vd.

(38) MM 231, s. 79, 83, 87, 108. Bu şehzadenin egemen olduğu dönemde sipahilerin var olduğu bir vekayi kaynağı tarafından teyid edilmiştir. Kreutel (Bibl. no. 80), s. 52.

da zikredelim³⁹. Nihayet, Teselya sancağına ilişkin 1454 - 55 tarihli bir tahrir defteri Emir Süleyman'ın kardeşi Musa Çelebi⁴⁰ dönemine ait iki timarı zikretmektedir.

Belgeler I. Bayezid zamanına kadar geriye, yani 1402 öncesine kadar geri gitmeye izin vermektedirler. Arnavutluk'taki Premeti ve Görice bölgelerinin 1434 - 35'de düzenlenmiş tahrir defterlerinden geriye kalan bir parça I. Bayezid döneminde (1389 - 1402)⁴¹ tevcih edilen timarları saymaktadır. 1464 - 65'de kaleme alınan Doğu Makedonya tahririne ilişkin bir defter, I. Bayezid döneminden beri, imamlık yapmakta olan birine tevcih edilmekte olan bir timardan söz etmektedir⁴². Bu aynı tahrir defteri mülkler ve vakıfların lehine verilen hükümleri zikretmektedir⁴³. Eski Aydın beyliğine yönelik H. 855 - 857/1451 - 53 tarihli bir tahrir defteri birçok kereler Yıldırım Hüdâvendigâr, yani I. Bayezid dönemine ait timarları zikretmektedir⁴⁴. H. 869 (1464 - 65) tarihli Teke Sancağına ait bir tahrir defteri I. Bayezid tarafından İbrahim adlı birine verilmiş olan bir köyü zikretmektedir. Tahrir sırasında gelir 2.536 akçedir ve timarlı, sefer olduğunda bir bürüme ile teçhiz olmuş olarak ve refakatinde bir cebelü olduğu halde orduya katılacaktır⁴⁵. Nihayet, Aydın sancağına ait 1470-71 tarihli bir tahrir hemen her sahifede I. Bayezid (Yıldırım Hüdâvendigâr) tarafından tevcih edilmiş timarları zikretmektedir⁴⁶.

Tahrir defterleri aynı şekilde, I. Murad'ın saltanatı döneminde (1362 - 1389) timarların varlığını zikretmektedirler. Doğu Makedonya'da doğancı görevini yapmakta olan birine⁴⁷ Gazi Hünkâr (I. Murad) döneminden beri timar verilmişti. Aynı tahrir kâtibi 1464 - 65'de bazı timarların eskiden bugünkü timarlıların babaları ve dedeleri tarafından da tasarruf edildiklerini kaydetmektedir⁴⁸, bu durumda

(39) Beldiceanu ve Beldiceanu - Steinherr (Bibl. no. 26), s. 15.

(40) MM 10, varak 138 v°, 237 r°. Doğu Makedonya'ya ilişkin bir mufassal tahrir defteri (1464-65) timarlıların babaları ve dedeleri tarafından tasarruf edilmiş timarları zikretmektedir (TT 3, s. 51-53, 206-207, 243-245), yani bu timarlar 15. yüzyılın sonuna ait olmaktadır. Aynı cinsten örneklere başka bölgelerde de rastlanmaktadır. MM 10, varak 138 v°, 237 r°, MM 231, s. 107.

(41) MM 231, s. 42, 79, 83, 88, 104, 107, 108, 109, 110.

(42) TT 3, s. 74-75.

(43) TT 3, s. 207-208, 240-241.

(44) TT 1/1 M, s. 3 vd.

(45) MM 14, varak 246 v° - 247 r°.

(46) MM 232, s. 1-4, 6, 10 vd.

(47) TT 3, s. 202.

(48) TT 3, s. 52-53, 206-207, 243-245.

timarlar 14. yüzyıla kadar geriye gitmekte ve bizzat I. Murad'ın saltanatı döneminde (1362 - 1389), hatta daha da kesin olarak Gelibolu'nun fethi (1376 - 77 kışı) ile bu sultanın ölümü (1389) arasındaki bir tarihe kadar geri gitmektedir⁴⁹. TT 3 tahrir defterinin yalnızca I. Murad tarafından tevcih edilen timarları zikretmekle kalmayıp; aynı zamanda bu hükümdarın vakıflarını da bildirdiğini işaret edelim⁵⁰. Teselya Sancağının tahririni yapan il yazıcı ve tahrir emini, Evrenos bey tarafından tevcih edilen timarlardan, 1454 - 55'de bunların ardıllarının elinde olan timarları kaydetmişlerdir. Eğer söz konusu olan ata, büyükbaba ise⁵¹, timarın I. Murad döneminde Evrenos beyin Mora seferi (1387) vesilesiyle tevcih ettiği timarlardan olması kuvvetle muhtemeldir⁵²; fakat eğer 1454 - 55'de görevde bulunan sipahilerin yalnızca babaları söz konusuysa⁵³, bu babalara timarların 1387 seferi mi, yoksa 1395 seferi vesilesiyle mi tevcih edildiğini bilebilmek olanaksızdır⁵⁴. Anadolu'daki durumu görelim. H. 867 (1462 - 63) tarihli bir Ankara sancağı tahrir defterinden çok sayıda bilgi edinilmektedir. Bu defterin kullanımı bazı zorluklar arz etmektedir. H. 867 tarihli defteri düzenleyen il yazıcı, çeşitli sultanlar tarafından tevcih edilmiş timarlara sıklıkla atıf yapmaktadır: Gazi Hüdâvendigâr⁵⁵, Hüdâvendigâr⁵⁶, merhum sultan Murad han⁵⁷ veya sadece merhum Hüdâvendigâr⁵⁸. Tahrir defteri aynı zamanda tahriri düzenleyen il yazıcının adını da vermektedir; bu H. 867 tarihinden önceki bir tahrir defterinin de yazıcısı olan Timurtaş paşadır⁵⁹. Bütün bu ifadelerin hangi sultanlara tekâbül ettiklerini belirlemeden önce, yalnızca Ankara sancağının değil, fakat aynı zamanda Germiyan ilinin de tahririni yapan bu Timurtaş pa-

(49) Bkz. Beldiceanu - Steinherr (Bibl. no. 32), s. 20; Eadem (Bibl. no. 33), s. 181. Bir vekayiname eyaletin I. Murad tarafından fethinden sonra Doğu Makedonya'da timar tevcihatını teyid etmektedir, Aşıkpaşazade (Bibl. no. 5), s. 56. Gelibolu'nun Osmanlılar tarafından ikinci kez fethi hakkında, Schreiner, (Bibl. no. 96), c. II, s. 315-316.

(50) TT 3, s. 348-434.

(51) MM 10, varak 246 v° - 265 r°. Diğer bazı bilgi kaynakları tahrir defterinde kayıtlı olan sipahinin babasının Evrenos beyle birlikte Teselya'ya geldiğini zikretmektedirler. bkz. aşağıda 53 numaralı dipnot.

(52) Loenertz (Bibl. no. 82), s. 420-421; Zakythinos (Bibl. no. 109), s. 155.

(53) MM 10, varak 314 r° - 315 r°, 323 r° - 324 r°, 375 r° - 376 r°.

(54) Loenertz (Bibl. no. 82), s. 420-423. Teselya'nın I. Bayezid tarafından ilhakı hakkında bkz. Uzunçarşılı (Bibl. no. 104), s. I, s. 294. Bize öyle geliyor ki, Evrenos bey tarafından tevcih edilen bir timarın zikredilmesi (bkz. yukarıda 51 numaralı dipnot) Teselya'nın Türkler tarafından fethinin yeniden incelenmesine yol açabilecek niteliktedir.

(55) MM 9, varak 38 r°, 238 v°, 229 v°, 230 r°.

şanın kimliğini belirleyelim⁶⁰. Sorun basit değildir. İlgilendiğimi, dönemde iki tane Timurtaş paşa vardır : Kara Timurtaş paşa ve Sarı Timurtaş paşa⁶¹. Bu sonuncusu I. Bayezid döneminde Ankara ve Germiyan sancakbeyi olmuştur⁶². Ankara tahrir defteri (MM 9; TT 117) ve Germiyan tahrir defteri (TT 45; TT 49) bu iki sancakta Timurtaş paşa tarafından il yazıcı ünvanıyla yapılan tahrirleri işaretle etmektedirler⁶³. Demek ki, bu Timurtaş paşa sancakbeyliğine yükseltilmeden önce il yazıcılığı görevini yerine getirmiştir. MM 9 tahrir defterindeki birçok kısım Gazi Hüdâvendigâr'ın Timurtaş paşanın Ankara tahriri sırasındaki kararlarını değiştirdiğini bildirmektedirler⁶⁴. Bir başka kayıt daha aynı sonuca götürmektedir, fakat il yazıcı Gazi Hüdâvendigâr'ı Hüdâvendigâr olarak kısaltmakla yetinmiştir (MM 9, varak 37 v°). H. 867 tarihli tahririn il yazıcısı hiç kuşkusuz I. Murad'a (1362 - 1389) atıf yapmaktadır. Germiyan tahrir defterlerindeki (TT 45, TT 49) Hüdâvendigâr teriminin de aynı şekilde I. Murad'ı ifade ediyor olması kuvvetle muhtemeldir. Merhum sultan Murad han ibaresine gelince, bu ifadeden Sultan II. Murad'ı (1421 - 1451)⁶⁵ anlamak gerekmektedir; merhum Hüdâvendigâr ibaresi için de aynı şey geçerlidir. İl yazıcıların çeşitli sultanları nasıl ifade ettiklerini açıkladıktan sonra, MM 9 tahrir defterinin I. Murad tarafından tevcih edilmiş timarların önemli bir kısmını zikrettiğini işaret edelim⁶⁶. Buna bir de, aynı hükümdar tarafından (Gazi Hüdâvendigâr) tevcih edilen bir timarı zikreden Aydın sancağına ait bir tahrir defterindeki bir notu ilâve edelim⁶⁷.

MM 9 tahrir defteri I. Murad'ın saltanat döneminden daha geriye gitmemize izin veren yegâne defterdir. Gelirleri 1462-63'de Süleyman oğlu Mehmed'in timarını oluşturmakta olan Torbalı köyü Orhan Gazi döneminde (1326-1362) tevcih edilmiş ve bu timar I. Ba-

(56) Örnek olarak bkz. MM 9, varak 5 r°, 6 v° - 8 v°, 11 r° - 12 v°, 13 v° - 20 r°, 28 v°, 43 v°.

(57) MM 9, varak 5 r°, 27 v°, 28 r° - v°, 49 r°.

(58) MM 9, varak 43 v°.

(59) MM 9, varak 37 v°, 38 r°, 43 v°, 46 r° - v° vs. TT 117, s. 101, 102, 104.

(60) TT 45, s. 25, 203; TT 49, s. 457.

(61) Uzunçarşılı (Bibl. no. 104), c. I, s. 331, dipnot 2.

(62) *Ibid.*

(63) Yukarıda, 59 ve 60 numaralı dipnotlar.

(64) MM 9, varak 38 r°, bkz. varak 229 v°. Tahriri düzenleyen il yazıcı Timurtaş için çoğunlukla paşa değil de, bey ünvanını kullanmaktadır: MM 9, varak 46 v°, 48 v° vs.

(65) İşte bir örnek : MM 9 tahrir defteri bir Sivas mederesesinin vakfı olan ve hükümdar (Hüdâvendigâr) tarafından, yani I. Murad tarafından gelirleri Ali paşaya tevcih edilmiş olan Kâfirsaray köyünü zikretmekte-

yezid tarafından Mahmud ve Balaban adlı kişilerin yararına olmak üzere yenilenmiştir (MM 9, varak 161 v°)⁶⁸.

Eğer özetlersek; tahrir defterleri, Osmanlı devletinde timarların yalnızca I. Bayezid ve I. Murad dönemlerinde değil, aynı zamanda Orhan Bey döneminde de (1326 - 1362) var olduklarını göstermektedirler.

Tahrir defterleri dışındaki kaynaklara gelelim. Bunların arasından çoğu subaşını zikretmektedir. Osmanlı subaşı'sının timarlılar kategorisine dahil olduğunu hatırlatmak yararlı olacaktır. Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesi bunu kanıtlamaktadır⁶⁹; aynı şekilde tahrir defterleri de diğer kanıt unsurlarını meydana getirmektedirler⁷⁰. Bu arada, 1397 - 98 tarihli eski Slavca bir kayıt Eflâk'deki (Tara Românescâ) bir kale olan Turnu'da bir subaşının varlığını bildirmektedir⁷¹. İşte başka örnekler : I. Murad'a ait ve 20 - 29 Temmuz 1385 tarihli olan, Bursa'daki Kaplıca zaviyesine ilişkin bir vakıf senedini tanık olarak imzalayanlar arasında, bir subaşı oğlu olan Umur bey adında birinin de imzası yer almaktadır⁷². Şeyh Bedreddin'in *Hayatı*'na göre, Trakya'daki Dimetoka'ya Hacı İlbeyi tarafından bir subaşı atanmıştır⁷³. Bu olay I. Murad döneminde değil de, Orhan bey zamanında meydana gelmiştir, çünkü Murad bey ancak 1362'den sonra hüküm sürmeye başlamıştır⁷⁴. Birçok Osmanlı vekayinamesi «Karacahisarın alınmasından sonra Osman beyin bir subaşı atadığını» işaret etmektedirler⁷⁵. Nihayet, *Anonymus Zoras* I. Bayezid'in oğlu Emir Süleyman döneminde, sipahilerden söz etmektedir⁷⁶.

dir. Daha sonra «merhum sultan Murad han» (II. Murad) burayı vakıf olarak tanımış (varak 27 v°) ve bu statü şimdiki hükümdarımız (padişahımız), yani II. Mehmed tarafından tanınmıştır. I. Murad'm cömertliklerinden yararlanan Ali Paşa, Çandarlı Ali Paşa olmalıdır ve bu Ali Paşa 1406'da ölmüştür : Uzunçarşılı (Bibl. no. 104), c. I, s. 583; İdem (Bibl. no. 103), s. 31-45.

(66) MM 9, varak 6 v° - 17 v°, 19 r° - 34 r°, 41 r°, 43 r° - 49 v°, 51 r° - 52 r°, 54 v°, 55 r°, 59 r° - 91 r°, 93 r° 114 r° vd.

(67) MM 232, s. 222. Bu bilgi doğru mudur, yani Osmanlıların Aydın ilini fetihleri hakkında bildiklerimizin ışığında doğru mudur?

(68) Orhan beyin adı «vav» olmaksızın yazılmaktadır. Orhan bey ve Gazi Hüdâvendigâr (I. Murad) tarafından verilen vakif beratlarında da bu adın yazılışı aynıdır : MM 9, varak 229 v°.

(69) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 10 r°.

(70) Örnek olarak bkz. İnalçık (Bibl. no. 72); MM 303; Beldiceanu (Bibl. no. 23), s. 95-109; Şabanoviç (Bibl. no. 95).

Toparlayalım : tahrir defterleri gibi, diğer cinsten belgeler de, timarın bir kurum olarak, Osmanlı Devletinin kurucusu Osman beyden başlamak üzere, ilk Osmanlı sultanlarının hükümlerine döneminde varolduğunu kanıtlamaktadırlar.

3. Osmanlı öncesi Anadolu'da timar — Timarın kurum olarak Osmanlı öncesi Anadolu beyliklerinde de varolup olmadığı sorulabilir. Ne yazık ki, bu döneme ait hiçbir tahrir kaydı bize kadar ulaşmamıştır. Elimizdeki belgeler, vekayinamelerin ve Osmanlı tahrir defterlerinin içindeki dağınık birkaç bilgiden ibaret olarak kalmaktadır.

II. Mehmed döneminde (1464-65) Teke sancağında yapılan bir tahrir ilişkin kayıtlar, sultan Alâeddin dönemine ait bir timarı işaret etmektedirler (MM 14 varak 217 r°). Burada söz konusu olan bu adı taşıyan üç Selçuklu sultanından birinden başkası olamaz. Bunlar I. Alâeddin Keykübâd (1220 - 1237), II. Alâeddin Keykübâd (1249 - 1254) ve III. Alâeddin Keykübâd (1298 - 1302)'dir⁷⁷.

İstanbul'daki Başbakanlık Arşivlerinde, II. Mehmed tarafından ilhak edilen Karaman beyliğine ilişkin ve buranın fethinden hemen sonra düzenlenmiş mufassal tahrir defterinin (1466-1468)⁷⁸ bir parçası (MM 241) muhafaza edilmektedir. İl yazıcı, söz konusu durumların çoğunda yeni timarının heratinin tarihini ve eski hak sahibinin adını kaydetmektedir. Eski ve yeni hak sahiplerinin adları

(71) Chircà, Bâlan (Bibl. no. 45), s. 359-364.

(72) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 33), s. 218.

(73) Gölpinarlı, Sungurbey (Bibl. no. 64), s. 12, 173-174 civarı.

(74) Beldiceanu-Steinherr, *ibid.*, s. 119.

(75) Giese (Bibl. no. 60), c. I, s. 7; Aşıkpaşazade (Bibl. no. 5), s. 20-21; Babinger (Bibl. no. 9), s. 12, 87; Neşri (Bibl. no. 89), c. I, s. 34.

(76) Kreutel (Bibl. no. 80), s. 52.

(77) Turan (Bibl. no. 101), s. 325-326, 677, 683-684. Aynı tahrir defteri MM 14, bir sultana ve ardıllarına ait nişan'ları olan bir vakıf senedini işaret etmektedir. Burada sözü geçen sultan ve ardılları Eski Teke beyi Alâeddin ve şehzadeleridir (MM 14, varak 424 v°). Bir tahrir defteri H. 683 (1284-85), bir diğeri de H. 684 (1285-86) tarihli akitleri zikretmektedirler (Bkz. Beldiceanu-Steinherr, *ibid.*, s. 245-246). Hatırlatalım ki, Osmanlı kanunnameleri ve tahrir defterleri yalnızca Osmanlı öncesi Anadolu tarihi için değil, aynı zamanda Balkan tarihi için de önemli birer kaynak meydana getirmektedirler. Barkan (Bibl. no. 11), s. LXIV-LXV; Beldiceanu, (Bibl. no. 13), c. II, s. 53-66, 245-254; Radojčić (Bibl. no. 92); Beldiceanu (Bibl. no. 19), bölüm II-IV, VII-X; Heyd (Bibl. no. 69), s. 44-53, 132-147; Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 29), s. 236-240.

nın karşılaştırılması, timarların yerli unsurların ellerinden alınarak, çoğunlukla Rumeli kökenli olan yeni timarlılara tevcih edildiklerini çikarsamamıza izin vermektedir⁷⁹. İl yazıcı bazen bunların hangi şehirden olduklarını⁸⁰, bazen de hangi milliyetten olduklarını⁸¹ belirtmektedir. Bazı durumlarda il yazıcı kesinlemeler yapmaktadır. 25 Temmuz - 3 Ağustos 1465'teki kayıt esnasında, Meledos Kalesi komutanı Hacı Hoşkadem'e tevcih edilen timarı kaydederken il yazıcı, Saraycuk köyünün eski tarihlerden beri (kadimden) kale komutanının (dizdar)⁸² timarı olduğunu bildirmektedir (MM 241, s. 7). Aynı şekilde, Bürcek köyünün eski tarihlerden beri (kadimden) Akşehir kadısının gelirini meydana getirdiğini bildirmektedir (17 - 26 Nisan 1466)⁸³. Birçok durumda Osmanlı merkezi, örneğin emir Mirza Karamani gibi, çeşitli kimselerin ellerindekileri almaktadır⁸⁴. Gene örneğin bir Karamanlı hanım sultanı olan (MM 241, s. 19) Emirze Karamani (MM 241, s. 29)'nin gelirlerinden yararlandığı köyler ondan alınmıştır. Diğer yandan, Osmanlı merkezinin, Karaman beyi İbrahim bey tarafından timar hakkında verilmiş olan (MM 567, s. 112-113) teyid hükmünü (mukarrername) kaybetmiş olan bir timarlıının beratını yenilediğini de belirtelim. Niha yet, yakınlarda yapılan bir araştırma da aynı şekilde, Karaman beyliğinde Osmanlıların gelmelerinden önce timarların varolduklarını göstermektedir⁸⁵. Anadolu beyliklerinde timarların varlığının bir diğer kanıtı da, sipahizadelerdir (sipahi oğulları). Karaman beyleri Mehmed (1402 - 1425) (TT 455, s. 931) ve İbrahim (1425 - 1463) dönemlerinde bir sipahizade cemaatinin varlığı bildirilmiştir⁸⁶. Sipahizade ifadesi *ipso facto* sipahinin de varlığını gerektirmektedir; diğer yandan MM 241 Karaman Beyliğinde hazine gelirlerinin timar olarak devri usulünün bilindiğini kanıtlamaktadır.

(78) Beldiceanu - Steinherr (Bibl. no. 36), s. 18, n. 1.

(79) MM 241, varak 30 v°, 34 v°, 49 v°, 51 v°, s. 12, 14, 30; Beldiceanu - Steinherr (Bibl. no. 29), s. 294-295.

(80) MM 241, varak 45 v°, 97 v° : Yanbolı, s. 62; Niğboli, s. 12, 30; Prilepe, s. 30; Siroz (Serres), varak 49 r°, 51 v° 99 r° (Yenice Vardar).

(81) MM 241, s. 3; Arnavutça, varak 88 r°; Ulahça, varak 49 v°; Macarca.

(82) Bkz. Beldiceanu - Steinherr (Bibl. no. 34), s. 162-163.

(83) MM 241, varak 68 v°; Bkz. Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 32), s. 162-163.

(84) MM 241, varak 45 v°. Bu kişi acaba Karaman beyinin oğullarından Kasım beyin kardeşi Mirza bey midir? Uzunçarşılı (Bibl. no. 102), s. 35.

(85) Beldiceanu - Steinherr (Bibl. no. 34), s. 162.

(86) TT 455, s. 915. Osmanlı döneminde sipahizadeler özel bir statüden yararlanmaya devam etmişlerdir : Beldiceanu (Bibl. no. 27), s. 17, 21, 48, 50-52, 58-60, 65, 79, 81, 83.

23 Ocak 1471 tarihinde Aydın vilâyetine ilişkin olarak II. Mehmed'in saltanatı döneminde düzenlenen bir tahrir defteri (MM 232) her timar kaydının başına kısa bir tarihçe koymuştur. İl yazıcı *sultan zamanında*⁸⁷ ibaresini kullanarak —şüphe yoktur ki, I. Mehmed kastedilmektedir— eski durumu belirlemekte ve Yıldırım Hüdâvendigâr ibaresiyle de zaman içinde I. Bayezid'e kadar geri gitmektedir⁸⁸. Diğer yandan, iki Osmanlı vekayinamesi I. Bayezid'in Aydın ilinin fethinden sonra, beyliğin eski sipahilerinin timar beratlarını yenilediğini bildirmektedirler⁸⁹.

Dülkadiroğulları Beyliğinin Osmanlılar tarafından ilhakından sonra düzenlenmiş olan bir mücmel tahrir defterinde⁹⁰ Şehsuvar oğlu Ali bey döneminde varolan çok sayıda timar kaydedilmiştir⁹¹. İki unsur bu beylikteki timarların varlığını teyid etmektedir. Alâüdevle (1479 - 1515) Kanunu sipahi'den söz etmekte⁹²; bir başka kanunname de eski (kadim) Dülkadir Kanunu uyarınca sipahizadelerin ne resm-i agnam (koyun vergisi), ne de salgun ödemekle yükümlü olmadıklarını bildirmektedir⁹³. Demek ki Dülkadir Beyliğinde timarlardan yararlanan bir toplumsal kategorinin varlığından şüphe duyulamaz. Barkan tarafından yayınlanan bir belge bu beylikte timarlıların resm-i agnamdan yararlandıklarını göstermektedir⁹⁴. Bu şaşırtıcı olmamalıdır, çünkü bu beylik halkının çoğu için hayvan yetiştiriciliği başlıca faaliyet olmaktadır.

Aşıkpaşazade ve Neşri gibi vakanüvisler Menteşe Beyliğinin I. Bayezid tarafından fethini anlatırlarken, aynı zamanda bu hükümdarın eski sipahilerin timarlarını teyid ettiğini kaydetmektedirler⁹⁵.

(87) Bildirelim ki, bazı yazılarda Aydın beyi Sultan olarak nitelendirilmiştir : Akın (Bibl. no. 1), s. 107, 114, 115, 119.

(88) Örneğin MM 232, s. 19, 30, 75, 110, 260, 265; bkz. Akın, *ibid.*, s. 128 vd.

(89) Aşıkpaşazade, *ibid.*, s. 59; Neşri, *ibid.*, c. I, s. 84, 85.

(90) Dülkadir hakkında Uzunçarşılı (Bibl. no. 102), s. 169-175.

(91) TT 124, s. 3, 4, 7, 10, 14, 21-24, 31-34, 43, 48, 61, 62, 66, 72 vd.

(92) Barkan (Bibl. no. 11), s. 122, parag. 37, s. 128, parag. 41; Bkz. Heyd (Bibl. no. 69), s. 44-45, 142, parag. 37, s. 132, parag. 41; Bkz. Barkan (Bibl. no. 11), s. 143. 2 Mayıs 1527 tarihli ve Dülkadir eyaleti tahrir eminine yönelik bir emirname de aynı şekilde, buranın Osmanlı merkezi tarafından ilhakından önce bu bölgede timarların olduğunu teyid etmektedir. Barkan (Bibl. no. 76), s. 300.

(93) Barkan (Bibl. no. 11), s. 129, parag. 56. *Salgun* : köylülerin timarlıya, sancakbeyine ve padişaha karşı yükümlü oldukları bir vergi. Beldiceanu Steinherr (Bibl. no. 33), s. 176, dipnot 34.

(94) Barkan (Bibl. no. 11), s. 143.

(95) Bkz. yukarıda dipnot 89.

Hatırlatalım ki, Ankara savaşı sırasında (28 Temmuz 1402) Aydın, Germiyan, Mentеше ve Saruhan birlikleri, Timur ordusu saf- larında yer alan beylerini görüp tanıdıktan sonra, karşı tarafa geç- mişlerdir⁹⁶. Acaba bu birlikler kimlerden meydana gelmiş olabilir- lerd? Bu birliklerin timarlılar ve maiyetleri tarafından meydana getirilmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

İzleyen bölümde bir paragrafta, hak sahibinin yalnızca rüsum-ı örfiyye'sinden yararlanabildiği bir timar cinsi söz konusu edilecek- tir. Bu cinsten timarların birçok Anadolu eyaletinde var oldukları teyid edilmiştir ve bunlardan bazıları da ancak I. Selim döneminde (1512 - 1520) ilhak edilebilmişlerdir. Divani timar adımı verdiğimiz bu bölgelerin timarları, Osmanlıların gelmelerinden öncesine ait olan bir gelir aktarımı tarzını sürdürmektedirler. Osmanlı merke- zinin, kendi memurlarının buralara gelmelerinden önce, eyalette ge- çerli olan bu devletin sahiplenmesi biçimini benimsemiş olduğunu varsaymak mantıksız değildir. Akkoyunlu devletine ilişkin olarak güvenli bilgiler bulunmaktadır. Bunlar Bayburd ve Erzincan'ın fet- hinden (1516) hemen sonra I. Selim tarafından yayınlanan iki ka- nundur⁹⁷.

Toprağa ilişkin Akkoyunlu kurumları hakkındaki bilgiler çok fazla zengin değildir; ancak bu bölgede divani cinsten timarla or- tak çizgilere sahip bir elde bulundurma biçimi bulunmaktaydı ve bu soyurgal adını almaktaydı. Terim Moğolca kökenlidir. Kelimenin etimolojik anlamı, kökünü veren fiil hali, razı olmak, kabul etmek, tanımak, tahsis etmek anlamına gelmektedir. Moğolların İran'a ve civarı bölgelere yerleşmelerinden sonra, bu terim Farsçaya geçmiş- tir⁹⁸. Bu kelimenin Osmanlıcadaki ve Anadolu Türk lehçelerindeki varlığı teyid edilmiştir⁹⁹. Buralardaki kullanımı Moğolların Anado- lu'ya gelmelerinden sonra ortaya çıkmış ve tercihan, hükümdar tara- findan irsi olarak tevcih edilen bir varlığı ifade etmek için kullanıl- mıştır¹⁰⁰. Minorsky'ye göre, bu terimin halk dilinde ikta terimi yeri-

(96) Alexandrescu-Dersca (Bibl. no. 2), s. 76, n. 3. I. Yakup beyin hüküm- dar olduğu dönemde Germiyan'da bir subaşının var olduğunu bildire- lim. Varlık (Bibl. no. 106), s. 105, n. 52.

(97) Barkan (Bibl. no. 11), s. 182; Miroğlu (Bibl. no. 87), s. 156, 162. Akko- yunlular hakkında, Woods (Bibl. no. 108).

(98) Deny (Bibl. no. 51), s. 265, n. 11; Doerfer (Bibl. no. 53), c. I, s. 351-352. no. 228. Bkz. Timur dönemine ait bir belge (4 Temmuz 1396); Fekete (Bibl. no. 56), s. 64-65.

(99) Deny (Bibl. no. 51), s. 265. n. 11.

(100) Bkz. Deny (Bibl. no. 51), s. 265, n. 11; Minorsky (Bibl. no. 86), s. 927- 960; Busse (Bibl. no. 43), s. 97-111; Lameton (Bibl., no. 81), s. 101-103,

ne kullanılmış olduğunun da altını çizelim¹⁰¹. Bu kurumda, hak sahibi kendine tevcih edilen varlık üzerindeki hakları toplamaktaydı¹⁰². Burada söz konusu olan ve irsi olarak devredilen örfi resimlerdir (rüsüm-ı örfiyye)¹⁰³. Nihayet, bu kurumun Uzbekler (Özbekler)'de de bulunduğunu işaret edelim¹⁰⁴.

Şu soruyu sormaya hakkımız vardır : acaba Akkoyunlu soyurgalı eskiden Akkoyunlu devletine ait olmuş olan eyaletlerdeki divani timarın kökeninde yer alıyor olamaz mı? Kendimizi tekrar etme pahasına, divani timar ile soyurgal arasındaki ortak noktanın, aynı tipten vergilerin toplanması olduğunu hatırlatalım, fakat birincisi ikincisinden farklı olarak, irsi değildir. Fakat, bu farklılığa rağmen, acaba divani tipten timar merkez tarafından islah edilmiş Akkoyunlu soyurgalı olamaz mı? Bu sorun ancak yeni belgelerin gün ışığına çıkarılmaları halinde çözülebilecek niteliktedir¹⁰⁵. Yakın tarihlerde yapılmış olan araştırmalar diğer Anadolu bölgelerinde divani tipten timarların varlığını ve bunların köklerinin Akkoyunlular öncesine dayandığını kanıtlamışlardır¹⁰⁶. Hatta bu kökleri 13. yüzyıla kadar geri götürmek mümkündür¹⁰⁷.

Bu bilgilerin ışığında, timarın Osmanlı devletinin karakteristik bir kurumu olmadığı ortaya çıkmaktadır. Benzeri bir örgütlenme diğer Anadolu beyliklerinde de varolmuştur. İzleyen bölümde, timar teriminin yapısal bakımdan Osmanlı İmparatorluğunun yayıldığı bütün alanlarda özdeş olmayan bir örgütlenmeyi kapsadığı gösterilecektir. Bir unsur her yerde hazır ve nazırdır : bir gelirin tevcih edilmesi durumların % 99,99'unda bir hizmet yükümlülüğü getirmektedir.

115. Çok sık olarak gözlerden kaçan ve farkedilmeyen bir olgunun altını çizelim. Akkoyunlulardan alınarak ilhak edilen topraklarda Osmanlılar Rumelide olmayan bir toplumsal kategori bulmuşlardır. Bunun bir istisnası vardır, o da Teselya'dır (Barkan, Bibl. no. 11, s. 65, parag. 9, s. 71, parag. 54; Miroğlu, Bibl. no. 87, s. 165-166; MM 10). Sipahizadelerin varlığı sipahinin varlığını gerektirmektedir; bu durumda Bayburd'daki sipahizadeler ancak Akkoyunlu soyurgal sahiplerinin ardıllarından başka birşey olamazlar.

(101) Minorsky (Bibl. no. 54), c. IV, s. 842.

(102) Bkz. yukarıda 100 numaralı dipnot.

(103) Minorsky (Bibl. no. 86), s. 946-951.

(104) Haider (Bibl. no. 67), s. 163-164.

(105) Balkanlarda Osmanlı merkezinin irsi toprakları adı timarlara çevirmekte tereddüt etmediğini hatırlatıyoruz.

(106) Bkz. Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 29), s. 241-248, 269-272 Bkz. Aşağıda Üçüncü Bölüm.

(107) Beldiceanu-Steinherr, *ibid.*, s. 241-248. Bkz. Aşağıda Üçüncü Bölüm.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNDE TİMAR

Osmanlı İmparatorluğunda varolmuş olan çeşitli timar tiplerinin sınıflandırılması güç ve ince bir işlemdir; bunu yapabilmek için çeşitli biçimlerde hareket edilebilir. İlk önce kıstas olarak, gelirlerin cinsini alacağız. Daha sonra, bu gelirleri sağlayan varlıkların kökenini hesaba katarak bir sınıflandırmaya girişeceğiz. Üçüncü bir sınıflandırma padişaha karşı yapılmak zorunda olunan hizmetlerin cinslerine göre olacaktır ve nihayet bir dördüncü sınıflandırma, gelirlerin tutarına göre olacaktır. Aynı şekilde, serbest timarlarla serbest olmayan timarlar arasındaki farklılıkları da sergileyeceğiz. Parantez içinde söyleyelim ki, bazı timarlar her türden şemanın dışında kalmaktadırlar. Ancak delillendirmemizi anlayabilmek için, vergilerin bir tasnifi her hal-ü kârda zorunlu olarak gözükmekte ve bunun konunun can alıcı noktasına girmeden yapılması gerekmektedir. Çünkü, aşağıda göstereceğimiz gibi, timar herşeyden önce bir vergi geliri tevcihidir.

1. Vergilerin Sınıflandırılması

Osmanlı Devletinde vergiler üç kategori halinde bölünmüşlerdi: örfi vergiler (rüsûm-i örfiyye)¹ ve dinsel vergiler (Rüsûm-i şer'iyye)² ki, bunlara olağanüstü vergiler (avariz-i divaniyye)³ eklenmektedir.

-
- (1) Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. II, belge no. 7, parag 10; belge 9, parag. 10; belge 10, parag. 10, s. 303; Hammer (Bibl. no. 68), c. 1, s. 184, 214; bkz. Beldiceanu (Bibl. no. 17), indeks *rüsûm*; Idem (Bibl. no. 23), indeks *resm-i...*
 - (2) Hammer (Bibl. no. 68), c. I., s. 212-213; bkz. Barkan (Bibl. no. 11), indeks *hukuk-i şer'iyye*.
 - (3) Beldiceanu (Bibl. no. 23), s. 290-91.

Örfi resimler kategorisinin içinde çiftler üzerinden alınan vergi yer almaktadır⁴. Bu vergi toprağın alanıyla orantılı olarak saptanmaktadır; bazı durumlarda birçok kimse, bölgesine göre değişen vergi tutarını aralarında paylaşmaktaydılar⁵. Tam bir çift'i tasarruf eden kimse resm-i çift; yarım çift tasarruf eden nim-çift ve yarım çiftten daha az yer tasarruf eden de resm-i bennâk ödemekteydiler⁶. Arızı vergiler (bâd-i Havâ); satış resmi (bac, bac-ı pazar), buğday değirmeni resmi, eğirme değirmeni resmi, kovan resmi, ispençe, salariyye, gümrük resmi vb. de aynı vergi kategorisi içinde yer almaktaydılar. Bu liste tüketilmiş olmanın uzağında kalmaktadır⁷. Nihayet, olağanüstü vergilerin (avarız) tımarlıya bırakılmadığını ve bazı halk kesimlerinin bunlardan muaf olabileceklerini belirtelim⁸.

Şer'i resimler, öşür, baş vergisi (baş haraç) veya cizye ve pençik gibi vergileri kapsamaktadırlar. Pençik⁹ (Penc-i yek: beşte bir MAK) tımarlıya gitmemektedir ve eğer bu verginin doğasına bakılırsa bu olağandır. Baş vergisi doğrudan devlet tarafından tahsil edilmekteydi, ama bunun bazı istisnaları bulunmaktaydı. Yavaoğulları ve Yahyaogulları bunu bir süre tımarlarından tahsil etmişlerdir¹⁰, fakat sonunda merkez bu hakkı onlardan geri almıştır¹¹. İşte birkaç başka örnek: Yapa ailesinden Ali bey Akşehir hristiyanları tarafından ödenmekte olan baş vergisinden yararlanmaktaydı¹². Kunduk oğlu Hamza'nın tımarında, Toğanhisar köyünün

(4) Beldiceanu, (Bibl. no. 17), varak 12r°-15 v°; Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 29), s. 254.

(5) Beldiceanu, (Bibl. no. 17), varak 23 r° vd.

(6) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 27), s. 45-46.

(7) Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. II, s. 303; Hammer, *ibid.*, I, s. 214-218; Barkan (Bibl. no. 11), indeks *resm...* (s. 501-505); Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 29), s. 254-264. Salariyye hakkında, *op. cit.*, s. 263-264. Gümrük: Beldiceanu (Bibl. no. 23), s. 296; TT 25.

(8) TT 40, s. 313; Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 27) s. 59, parag. 2, s. 76, parag. 3, s. 61-62. Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü arşivinde muhafaza edilmekte olan ve cildi olağanüstü vergileri (avarız) kaydeden bir defterden kopartılmış sahifelerden oluşan bir tahrir defterini kaydedelim.

(9) Hammer, *ibid.*, I, s. 212-213; Barkan, *ibid.*, indeks: hukuk-i şer'iyye. Baş vergisi (baş haraç) hakkında bkz. Beldiceanu (Bibl. no. 23), s. 295-296; İnalçık (Bibl. no. 55), c. II, s. 576-580. Pençik (penc-i yek) hakkında bkz. Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 31), s. 21-47; Beldiceanu (Bibl. no. 22), s. 302-303.

(10) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 27), s. 73.

(11) *Ibid.*

(12) MM 241, varak 9 v°, 23 v°, 24 r°.

gayrimüslim sakinlerinin cizyeleri timarlıya değil, aile başına 40 akçe olmak üzere, subaşına gitmekteydi¹³. Aynı şekilde, eski Mora despotu Demetrios Paleologos'a II. Mehmed Aenos cizyesini tevcih etmiştir (MM 176, varak 12 v°). 15. yüzyılın sonunda Limni Adasında subaşı ve timarlılar cizyeden eşit şekilde yararlanıyorlardı (TT 25). Nihayet, Canik sancağında, II. Mehmed'in saltanat döneminde (1451-1481) bir kalenin komutanı (dizdar) baş haracı, timarlı olarak topladığı gelirlerin arasında saymaktaydı (TT 13, s. 181).

Tahıllardan alınan öşür önemli bir gelir meydana getirmektedir. Bunun nadiren, hasad edilen ürünün onda birine eşit olduğunun altını çizelim. Reaya bu vergiyi çoğunlukla 1/5 ve hatt 3/10 oranında ödemekteydi¹⁴. Meyva, bostan, bağ, kovan, keten, kenevir, pamuk vb.'den de öşür alınmaktaydı¹⁵.

2. Gelir cinsine göre timarlar

a. **Divanî timar** — Osmanlı tahrir defterleri, eskiden Anadolu Selçuklu devletine ait olmuş topraklarda karma bir tasarruf sistemi olduğunu ve bunun adının mâlikâne-divani olduğunu göstermektedirler. Divani timara geçmeden önce, malikâne tipi mülkiyet üzerinde biraz durmamız gerekmektedir. Sahib-i malikâne örfi resimleri alamamakta, yalnızca öşür ile yetinmektedir. Bu arada timarlı ise, durumların çoğu itibariyle yalnızca örfi vergilerden yararlanabilmektedir¹⁶. Belirtelim ki, sahib-i malikâne şer'i resimlerin malikidir. Bunları istediği gibi tasarruf edebilir ve miras olarak bırakabilir. Mülkiyet hakkı toprağın bizzat kendine kadar (rakabe) uzanmamakta, gelirlerle (manfa'a) sınırlı kalmaktadır¹⁷; demek ki cisimsiz bir mülkiyet söz konusu olmaktadır. Anadolu'nun mâlikâne olan yerlerinde sadece rüsum-ı örfiyye'ye dayalı timarlar bulunmaktadır. Osmanlı belgeleri bu gelir cinsini ifade etmek için birçok ifade kullanmaktadırlar: hasıl-ı divanî¹⁸, hisse-i divaniyye¹⁹,

(13) MM 241, varak 59 r°-61 v°.

(14) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 29), s. 248-252; bkz. Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 27), s. 70.

(15) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 29), s. 252-254; Barkan (Bibl. no. 11), indeks: öşr.

(16) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 36), s. 26 vd., Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 29), s. 248-254. Örnek olarak bkz. MM 354, s. 105; TT 33, s. 175; TT 13; MM 354, s. 25, 27, 31, 36-38, 41, 44, 37 vd.

(17) Chehata (Bibl. no. 44), s. 119-184.

(18) TT 32; TT 33; TT 58.

(19) MM 9, varak 49 v°.

c. **Kentsel timar** — Bu tipten timarın gelir kaynakları çoklu kökene sahiptirler. Araştırmalarımız esnasında kentsel ortama ilişkin vergi kategorilerinden yalnızca bazılarını kapsamına alan tevcihlere rastladık³¹. Kentsel timar, hiç de kolay olmayan bir şekilde, iki gruba ayrılabilir. Birinci grupta gelirleri dükkânlardan alınan resimlerden oluşan timarları sınıflandırıyoruz: bu asesbaşılara verilen timarların durumudur. 1512'de Serez asesbaşısı kilitle kapatılan dükkânlardan, boyacı dükkânları ve lokantalardan aylık bir resim tahsil etmekteydi. Bunun dışında sirke, şarap, hammadde ve tahıllardan da nakdi veya ayni vergiler almaktaydı. Nihayet, geceleri tutuklanan kişilerden alınan cezaların da yarısı, aynı şekilde asesbaşısına gitmekteydi³². Bu cins ücretlendirme başka kentlerde de vardı³³ ve bir yerden diğerine farklılıklar gösterebilmekteydi. Muhtesib de kentsel ortamda verilen bir timarla ücretlendirilebilirdi ve bu durumda ihtisab resimlerini ve duruma göre diğer vergileri toplamaktaydı³⁴. Aynı şekilde, padişah çeşitli resimlerin mukataa gelirlerini de tevcih edebilirdi. Örnek olarak, küçük bir lokanta mukataasının gelirini almakta olan bir kale kethüdasını (kale komutanının muavini) zikredelim (TT 59, s. 227). Biga'da merkezi yönetim üç timarlıya kent pazarında tahsil edilen çeşitli vergileri tevcih etmişti (TT 59, s. 10). Aynı yönetim Ayasuluk (TT 66, s. 27) ve Kastorya'da da aynı usulü uygulamıştır. Bu sonuncu kentte, kethüda, kale imamı ve garnizondaki birçok asker yerel pazarda tahsil edilen bac (bac-ı pazar)'ı aralarında paylaşmaktaydılar (TT 70, s. 213). Söz konusu durumların çoğunda timarın, belli sayıda verginin mukataa gelirinden meydana geldiğini aklımızda tutalım. Timarlı bu durumda kırsal veya karma timarlarda olduğu gibi coğrafi bir tabana sahip olamamaktadır.

Kentsel timarın ikinci tipinde, padişah bir kentin bir veya birçok mahallesinin vergilerini tevcih etmekteydi. Altını çizerek bil-

(31) Bkz. TT 66, s. 27-66.

(32) Beldiceanu (Bibl. no. 23), s. 114; TT 143, s. 120; TT 70, s. 89; TT 26, s. 47.

(33) Barkan (Bibl. no. 11), s. 43, 69, 134-135, 164, 179; Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 27), s. 35; Hammer, *ibid.*, I, s. 247; TT 4, s. 784; TT 16 M, s. 152, 916; TT 23, s. 355; TT 59, s. 10; TT 70, s. 120. Timarlı basit bir ases: TT 70, s. 184.

(34) Beldiceanu (Bibl. no. 23), s. 79; TT 16 M, s. 147-152; TT 23, s. 245, 288; TT 23 M, s. 622; TT 47, s. 77; TT 70, s. 77, 144, 167, 184, 214, 354; TT 111, s. 113; MM 5, s. 149. Beldiceanu (Bibl. no. 24), s. 95. II. Bayezid'in oğlu Selim Trabzon kenti ihtisab gelirini muhtesib Mahmud'dan almıştır (28 Ekim 1498).

diretim ki, kentsel halk gelirlerini çoğu zaman topraktan elde etmekteydi. Siciller birçok tımarlı arasında bölünmüş belli sayıda kent örneği sağlamaktadırlar. Hamid ilinde yer alan kentleri zikredelim (TT 30, s. 272-281, 497): Isparta ve Borlu. Isparta yedi tımar ve Borlu da dört tımar halinde bölünmüştür. Benzeri durumlar Trabzon sancağında da bulunmaktadır (MM 828, s. 205-206, 215-216, 522-523, 530-531, 541-542, 547-548, 664-666).

4. Serbest tımarlar ve serbest olmayan tımarlar

Osmanlı merkezi yönetimi serbest tımarlılar adı altında bilinen bir tımarlı kategorisine, sıklıkla bazı haklar devretmekteydi. Bunun zıddında olarak, diğerlerine serbest olmayan tımarlılar adını vereceğiz. Birincilere verilen tımar tımar-ı serbest adını almaktaydı. Merkez yönetimi resm-i çift ve bad-ı hava'ların tamamını basit tımarlılara vermemekteydi, bunlara serbest tımarlılara tanıdığı hakların yalnızca bir bölümünü devretmekteydi. Resm-i agnam'a ilişkin olan uygulama bir bölgeden diğerine değişiklik göstermekteydi³⁵. Kısımlar halinde serbest tımarlılarla, serbest olmayan tımarlılar arasında paylaşılan resimlere kanunnameler rüsum-ı serbestiye adını vermekteydiler³⁶. Bad-i hava resimleri basit tımarlılarla serbest tımarlılar arasında yarı yarıya paylaşılmaktaydı³⁷. Çift resmi için (resm-i çift) durum aynı değildi. Yalnızca serbest tımarlılara bırakılan kısmın oranı bir bölgeden öbürüne değişmekle kalmıyor, aynı zamanda bu resmin tutarı da değişiklikler gösteriyordu. İşte Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesinden edinilmiş birkaç veri (bkz. çizelge)

(35) Örneğin Barkan (Bibl. no. 11), s. 28, parag. 2, s. 34, parag. 5, s. 57, parag. 7, s. 71, parag. 52; Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 27), s. 54.

(36) Barkan, *ibid.*, s. 14, parag. 52, s. 274, parag. 10.

(37) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 33 v°-34 r°; Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 27), s. 61.

Çizelge

Resm-i çift toplamı	Bölge	Sipahi	Sancakbeyi	Subaşı	Öşr ³⁸
36 akçe	Albarda ³⁹	24	[6]	[6]	0
36 akçe	Antalya ⁴⁰	30	0	0	6
46 akçe	Bolı ⁴¹	28	9	9	0
34 akçe	Bolı ⁴²	?	5	5	0
57 akçe	Eğridir ⁴³	27	15	0	15
14 akçe	Emir Yunus ⁴⁴ Süle, İlyaz	3	0	11	0
34 akçe	Ereğli ⁴⁵	25	4		0
42 akçe	Hamid ⁴⁶	27	15	0	0
33 akçe	Hamid ⁴⁷	27	6	0	0
40 akçe	Hamid ⁴⁸	27	3	10	0
42 akçe	Hızırbeyli ⁴⁹	28	8	6	0

Resm-i çift tutarındaki değişmeler, bir yandan toprağın niteliğiyle, diğer yandan Osmanlıların gelmelerinden önceki yönetsel geleneklerle veya bu iki faktörün iç içe girerek etki etmeleriyle, ilişkilendirilebilirler. Her timarlı kategorisine tanınan oran farklılıklarına ve her bölgede, iki büyük timar sahibinin çift resminin bir kısmından her ikisinin birden yararlanması olgusuna gelince, bunun nedeni belki de Osmanlı fethi öncesi yönetsel adetlere dayandırılabilir.

Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesi yalnızca sancakbeyi ve subaşı timarlarının serbest timarlar olduklarının düşünülmesine yol açabilir. Fakat Karaman eyaletinde yürürlükte olan bir kanun bu cinsten timarların daha fazla olduğunu göstermektedir. İşte bu

(38) Bu verginin toplanma koşulları çok fazla açık değildir.

(39) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 24 r°. Rakamlar köşeli parantez içine alındıklarında kaynağımız iki serbest timarlıya verilen miktarın toplamını vermekle yetinmektedir.

(40) *Op. cit.*, varak 23 v°.

(41) *Op. cit.*, varak 24 r°.

(42) Bolı (Bolu) sancağında Gerede bölgesinde, *op. cit.*, varak 24 r°.

(43) *Op. cit.*, varak 23 v°.

(44) *Ibid.*

(45) *Ibid.*

(46) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 23 r°.

(47) Hamid ilinin diğer nahiyeleri, *op. cit.*, varak 23 r°.

(48) *Op. cit.*, varak 23 v°. Hamid iline ait 1500-1501 tarihli tahrir defterinde subaşının 12 akçe ve sancakbeyinin de 3 akçe alması öngörülmektedir. TT 30, s. 13.

(49) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 24 v°.

kategoriye giren timarların bir listesi: hass-ı hümayunlar, şehzade hasları, zi'âmet'ler, Osmanlı merkezinde hizmet eden kişilerin timarları, kale komutanlarına (dizdar) verilen timarlar ve aynı şekilde bazı çavuşlara verilen timarlar⁵⁰. Barkan tarafından yayınlanan kanunlar diğer serbest timarlı kategorilerini göstermektedir: «alaybeyi, beylerbeyi, çeribaşı, ser'asker, defterdar» vs.⁵¹. Kanun koyucu bazı ilginç kesinleştirmeler getirmektedir. Eğer serbest olmayan bir timar bir timar-ı serbest'e eklenirse, eklenen timar serbest bir timar haline gelmeyecektir. Ancak, eğer serbest timar kategorisinden yarar sağlayan timarlıya bir tazminat (bedel) ödenirse ve bu durum padişahın bir kararına dayanılarak yapılırsa, bu durumda eklenen timar serbest hale gelebilir. Nihayet, serbest olmayan bu timar bir serbest çavuşa tevcih edilirse, hak sahibi timarın serbest hale geldiğini iddia edemez⁵². Kanun koyucu timarlı sipahi tarafından tahsil edilen resm-i çift payını ifade etmek için hakk-ı sipahi deyimini kullanmaktadır; hakk-ı mirliya veya hakk-ı zaim, resm-i çiftin diğer parçasından yararlananın bir sancakbeyi veya bir subaşı olmasına göre kullanılan ifadelerdir⁵³. Fatih Kanunnamesi 15. yüzyılda Anadolu'nun birçok bölgesinde serbest timarların varlığı konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmamaktadır. Balkan bölgelerine gelince, buralardaki serbest timarların varlığını teyid eden belgeler 16. yüzyıla aittirler⁵⁴. Bu mali hakların paylaşımının Osmanlı öncesi bir kökene sahip olup olmadığı ve Osmanlıların bu usulü daha geç tarihlerde Güney-doğu Avrupa'ya intikal ettirip ettirmedikleri sorucu sorulabilir.

Eğer özetlersek, Osmanlı merkezi timarlıları, bunların resm-i çiftten, bad-i hava resimlerinden ve resm-i agnam (koyun vergisi)'dan tamamen veya kısmen yararlanmalarına göre, iki kategori halinde sınıflandırmaktaydı.

5. Hizmetin cinsine göre timarlar

Osmanlı araştırmaları yapanlar açısından timar, hak sahibinin savaşa katılması karşılığında padişah tarafından verilen bir geçimlikten başka birşey değildir. Sadece J. Deny timar hakkındaki bir makalesinde, timarın imamlara ve müezzinlere de verildiğini gös-

(50) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 27), varak 60-61.

(51) Barkan tarafından yayınlanan kanunlar konusunda bkz. Barkan (Bibl. no. 11), indeks, s.v.

(52) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 27), s. 60-61.

(53) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 23 v°-24 r°.

(54) Barkan, *ibid.*, indeks, *serbest*.

termiştir, fakat kurumun bu yanını derinlemesine incelememiştir⁵⁵. Sivil tevcihlerin varlığı bir kez kanıtlandıktan sonra, askeri başlık altında tevcih edilen timarları takdim edeceğiz.

1. **Sivil timar** — Timar'da yalnızca askeri bir varlık gören tarihçilerin katılıklarına katılmak haksız olacaktır. Günümüz bilim adamlarından daha az talihli olarak, bunlar çalışmalarını çeşitli nedenlerden ötürü, tahrir defterlerine ulaşmanın mümkün olmadığı bir dönemde yapmaktaydılar. Bizzat biz de öncellerimizin görüşlerini bir süre paylaşmıştık. Türk arşivlerindeki araştırmalar ve bazı mufassal veya mücmel tahrir defterlerinin incelenmesi, görüş tarzımızı değiştirmiştir. Konunun can alıcı noktasına girmeden önce, başlangıçta il yazıcıların timarlıların askeri yükümlülüklerini kaydederlerken, H. 869 (1164-65) tahririnden sonra bu iyi adetin bir kenara bırakıldığını yukarıda göstermiş olduğumuzu hatırlatalım. Böylece demek ki, H. 869'dan önceki tahrirlerde il yazıcı (muharrir de denilir) eğer askeri yükümlülükleri yazmamışsa, timarlı bunlardan muaftı. Bu tarihten sonra tutulmuş tahrir defterlerinde araştırma daha güç hale gelmektedir. Ancak, kıstas alabileceğimiz noktaların gene de var olduklarını göreceğiz. İzleyen sahifelerde, okuyucu bir sivil timarla donatılmış görevlerin bir listesini bulacaktır. Bunlar üç kategori halinde sınıflandırılmışlardır: toplumsal yaşamla ilişkili görevler, manevi yaşamla ilişkili görevler ve çeşitli görevler.

a. **Toplumsal yaşamla ilişkili görevler** — Kentlerin gece süresindeki güvenlikleri bekçiler (ases veya pasban) tarafından sağlanmakta ve bunların başlarında bir şefleri bulunmaktadır (asesbaşı)⁵⁶. Asesler hakkında sicillerde atıflar bulunmaktadır, ama bilgiler her zaman çok açık değildir. II. Mehmed döneminde Skoplje (Üsküb) asesbaşısı gelirini kentin dükkânlarından sağlamaktaydı (TT 4, s. 784). İl yazıcı bu konuda hiçbir askeri yükümlülük kaydetmemektedir. Aşağıdaki tahrir defteri, Üsküb'de aynı tipten bir timara sahip olan bir asesbaşısının varlığını yeniden zikretmektedir (TT 16 M, s. 152). TT 16 M tahrir defteri aynı şekilde, Manastır (Monastir) asesbaşısı tarafından tahsil edilen gelirleri kaydetmektedir (TT 16 M, s. 916)⁵⁷. Selânik (Tessaloniki) (TT 70, s. 120); Serez

(55) Deny (Bibl. no. 54), c. IV, s. 808, 811.

(56) Beldiceanu, (Bibl. no. 23), s. 113-115, 266-268.

(57) Gelirin esas kısmı ticari faaliyetlerden alınan vergilerden meydana gelmekteydi: kente getirilen şaraptan alınan resimler, reçineli tahtalardan alınan vergiler ve dükkânlardan alınan aylık haklar vs. TT 16 M, s. 916.

(Siroz, TT 143, s. 120; TT 70, s. 89); Yeni Zağra (TT 26, s. 47); Sivrihisar (TT 23, s. 355) ve Konya'da aseslerin varlığını kaydedelim⁵⁸. Bir tek bilgi kesindir: Kara Verya asesbaşısı sivil nitelikli bir timar tasarruf etmekteydi⁵⁹, fakat asesbaşılardan genel olarak sivil bir timar tasarruf ettiklerini iddia ederek yanılmayı düşünmüyoruz. Zaten yükümlülükleri onlara çok fazla serbest zaman bırakmıyor olmalıydı.

Padişah ahırlarının yöneticisi (emir-i ahır, imrahor)⁶⁰'ne ilişkin olarak, bilgiler çok fakirdir⁶¹. Batı Makedonya'ya ilişkin bir muassal tahrir defteri (1464-65) emir-i ahır Mezid bey oğlu Mehmed için hiçbir askeri yükümlülük kaydetmemektedir (TT 3, s. 184-185). İl yazıcı yalnızca, timarın merhum sultan (II. Murad, 1421-1451) döneminden beri emir-i ahır görevine karşılık olarak verildiğini bildirmektedir (TT 3, s. 194). Nihayet Paşa Livasına ait bir tahrir defteri, timarlıların askeri hizmet yükümlülüğüne tabi olup olmadığını «eşer» teriminin kullanılmasıyla açık hale getirmektedir (sefere eşer, yani savaş durumunda askerlik yapar ifadesinin kısaltılmışı MAK) (TT 73); bu defterde mirahor için «eşer» ifadesi kullanılmamaktadır (TT 73, s. 32).

Bir Osmanlı kentinin ekonomik hayatına ilişkin önemli görevlerden biri de muhtesib'inkidir⁶². Muhtesiblere verilen timarlara ilişkin bilgiler eksik değildir⁶³. En eski atıf 1467-68 tarihine aittir ve Brancevo muhtesibine ilişkindir (MM 5, s. 149). Muhtesibin gelirleri kentsel ekonomik faaliyetlerden alınan vergilere ilişkin olmaktaydı⁶⁴ ve bunlar ihtisab vergileri (rüsumat-ı ihtisabiyye) adını

(58) Beldiceanu (Bibl. no. 23), s. 113.

(59) Metinde kullanılan «eşmez» terimi timarlıların sefere katılmayacağı anlamına gelmektedir: TT 70, s. 184. Asesbaşı görevini yerine getirirken ases adı verilen çok sayıda kimsenin yardımlarından yararlanmaktaydı: TT 23 M, s. 325-...; TT 25, s. 7. Limni adasındaki Palokastro'da aseslerin cemaati hristiyanlardan meydana gelmişti ve bunlar cizye ile ispençeyi daha düşük miktarlarda ödemekteydiler, TT 25, s. 7.

(60) Hammer, *ibid.*, II, s. 247.

(61) Tercih edilen timarlar: TT 64, s. 241, 247; TT 66, s. 25; TT 70, s. 120; TT 73, s. 8, 32; TT 24, s. 294, 297; MM 10, varak 94 r°, 372 r°; Şabanoviç (Bibl. no. 95), varak 116 v°.

(62) Beldiceanu (Bibl. no. 23), s. 73-81.

(63) TT 16, s. 147-159; TT 23, s. 245, 248, 288; TT 61, s. 222, 245-248, 254, 278, 445, 509; TT 70, s. 51, 58, 77, 120, 167, 184, 196, 214; TT 117, s. 48; TT 45, s. 12; TT 47, s. 211; MM 5, s. 149; TT 23, s. 622; MM 47, s. 77; MM 334, s. 76.

(64) Bkz. TT 23, s. 245; TT 5; TT 30, s. 359, 387; TT 117, s. 48.

almaktaydılar⁶⁵. Zikredilen tahrir defterlerinden hiçbirisi muhtesib için askeri yükümlülük kaydetmemektedir, ancak çok çeşitli olan görevlerinin onun bizzat savaşa katılmasına izin vermediğini de kaydedelim.

Kadı Osmanlı sisteminde, zaten bütün İslam devletlerinde de olduğu gibi, önemli bir rol oynamaktaydı. Askeri yükümlülükleri kaydeden tahrir defterlerinde onlar hakkında bulunan belgeler oldukça zengindir⁶⁶. Askeri yükümlülükleri olan kadılar⁶⁷ ve bu yükümlülükleri olmayan kadıların⁶⁸ var olduklarının altını çizelim. Birinci kategoride iki cins yükümlülük birbirlerinden ayrılabilir. 17-26 Haziran 1455 tarihli bir tahrir defteri yıllık timar geliri 8.927 akçe olan Novo Brodo kadısının, bizzat bürümeli olarak, refakatinde 3 cebelü olduğu halde sefere katılacağını ve beraberinde bir çadır getireceğini öngörmektedir⁶⁹. Buna karşılık kişisel askeri hizmet yükümlülüğüne bağlanmamış diğer kadılar her türden askeri yükümlülükten muaf demek değillerdi. Tevcih edilen timarın yıllık gelirine bağlı olarak, kadı ya bir bürümeyle teçhiz edilmiş ve refakatinde cebelü ve oğlan bulunan bir süvari, ya da yalnızca cebelü göndermek zorundaydı⁷⁰. Araştırmamızın başında, askeri hizmet yükümlülüğü olmamasının gelir tutarıyla bağlantısının olup olmadığını kendimize sormuştuk. Daha sonra bunun gelirle hiçbir bağ-

(65) Bkz. Beldiceanu (Bibl. no. 23), s. 79 ve n. 5.

(66) MC O 117/5, s. [13]; MM 35, varak 159 r°, 162 r°, 201 r°; 214 r°; TT 5, s. 263, 269; TT 8, s. 270, 288; TT 12, s. 21; TT 15, s. 136; TT 16, s. 387, 585; TT 16 M, s. 133, 544, 718, 721; TT 18, s. 37, 110, 156, 168; TT 23 M, s. 712; TT 35, s. 315, 316, 204; TT 55, s. 29, 49, 50, 67; TT 56, s. 65, 95, 111, 144, 155, 183; TT 59, s. 130; TT 64, s. 114; TT 72, s. 36; TT 73, s. 182, 211, 244; TT 77, s. 383; TT 82, s. 209; MM 1, varak 52 v°; MM 334, s. 72; MM 11, varak 62 r°-v°; MM 828, s. 85, 318, 476. 1515 yılında bir il yazıcı bir kadının Niğbolu'nun bir parçasını timar tarihiyle elinde bulundurabileceğini bildirmektedir. MM 11, varak 62 r°-v°.

(67) TT 2 M, s. 294, 297; Bkz. Hacibegić *et. al.* (Bibl. no. 66); MM 10, varak 94 r°, 372 r°; MM 241, s. 68-69; Şabanoviç (Bibl. no. 95), varak 116 v°b.

(68) İnalçık (Bibl. no. 72), s. 19, 38, 70, 89, 106; Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), s. 32, 216, 282, 394; MM 231, s. 72-75; MM 241, varak 55 r°; MM 250, s. 16; MM 525, s. 59; MM 66, varak 106 r°, 127 r°; MM 35, varak 107 r°, 162 r°, 214 v°; MM 16014, s. 13; TT 4, s. 37, 40; TT 12, s. 31; TT 13, s. 108-110, 261, 264, 422, 443.

(69) Hacibegić, *et. al.* (Bibl. no. 66), c. II, s. 153, varak 149 v°-150 r°.

(70) *Op. cit.*, c. II, s. 151, varak 148 r° - 152 r°, 148 v° - 149 r°; İnalçık (Bibl. no. 72), s. 70, 106; MM 10, varak 94 r°, 372 r°; Şabanoviç (Bibl. no. 95), varak, 116 v°-117 r°.

lantısının olmadığını farkettilik. Örneğın, yıllık gelir olarak 6.480 akçe elde eden bir timarlı kadı hiçbir askeri yükümlülüğē tabi kılınmamışken (TT 3, s. 108, 110), hemen hemen aynı miktardaki bir geliri tasarruf eden —6071 akçe— bir başka kadı sefere bürümeli bir süvari, iki cebelü ve bir çadır göndermektedir⁷¹. Nihayet, il yazıcılar birçok kereler, bazı timarların kadılık görevini icra eden kimselere tahsis edildiğini vurgulamaktadırlar⁷².

Özetleyelim: Kadı, birçok bölgede bu göreve tahsis edilmiş olan, timarlar almaktaydı. Bir timarın elde bulundurulması mutlaka askeri hizmetlere bağlanmış değildi; bazı durumlarda timarlı kadı kişisel askeri hizmetten muafıtı, ama sefere başka savaşçılar yollamak zorundaydı. Nihayet bazen de bu lütüfların hiçbirine mazhar olmaksızın, sıradan bir timarlı gibi davranmak zorunda kalabilirdi.

Askeri hizmet yükümlülüklerine tabi olmayan bir timarlı kategorisi de orman muhafızları (korucu ve korucu) tarafından meydana getirilmekteydi⁷³. Alıntılar yaptığımız tahrir defterleri bir korucunun sefere katılmayacağını belirtmektedirler (eşmez)⁷⁴. Nihayet sayyadlara (sayyadlık hizmetini yerine getiren balıkçı veya avcılar)⁷⁵ verilen timarlara ilişkin bir dizi bilgi.

b. Manevi yaşamla ilişkili görevler — Cuma günleri camide vaaz veren kişi olan hatib⁷⁶, askeri hizmet yükümlülüğē tabi olmaksızın bir timardan yararlanabilirdi (timar yeyebilirdi)⁷⁷. Ancak bu arada, Ankara'da bizzat bürümeli olarak ve refakatinde bir cebelü olduğu halde sefere katılmak zorunda olan bir hatibi zikredelim (MM 9, varak 47 v°).

Müslüman inancının örgütlenmesinde bir diğer önemli görev imama ait olanıdır. Her camide bir imam bulunmakta ve bunun

(71) *Ibid.*

(72) İnalçık, *ibid.*, s. 19, 38, 70; Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), s. 32, 394; MM 250, s. 16; MM 10, varak 94 r°-95 v°, 372 r°; MM 232, s. 12, 232; MM 525, s. 59; TT 3, s. 108-110, 262-264, 422-443.

(73) Todorov, Nedkov, *ibid.*, s. 410; TT 3, s. 255.

(74) TT 70, s. 30; TT 73, s. 30, 32, 66.

(75) Todorov, Nedkov, *ibid.*, s. 394; TT 73, s. 66-70.

(76) Wensinck (Bibl. no. 54), c. II, s. 1038-1041.

(77) İnalçık, *ibid.*, s. 13; Todorov, Nedkov, *ibid.*, s. 324; MM 66, varak 126 r°; TT 4, s. 755. Tahrir defterleri hatiblere tevcih edilen önemli sayıda timar zikretmektedirler, fakat il yazıcılar bunların yükümlülüklerine ilişkin hiçbir bilgi vermemektedirler: TT 4, s. 755; TT 16 M, s. 269; TT 20, s. 35; TT 24, s. 145; TT 52, s. 628; TT 56, s. 65; TT 70, s. 212; TT 75, s. 114; TT 88, s. 669; TT 99, s. 495; MM 7219, s. 34.

görevi yalnızca ibadetin yönetimiyle sınırlı kalmamaktaydı. İmam aynı zamanda müminlerin ahlâklarını da gözetim altında tutuyordu⁷⁸. Bazı imamlara, geçimliklerini sağladıkları timarlar verilmektedir. Ancak, timar sahibi imamların tümü askeri yükümlülüklerden muaf değillerdi. II. Murad döneminin (1421-1451) bir il yazıcısı Arnavutluk'taki bir imam için, bir gulamı sefere yollama zorunda olduğunu kaydetmiştir⁷⁹. Aynı dönemde Premeti ve Görice tahrir defterinde yer alan bir imam, hafif zırhla (cebe) teçhiz olarak sefere katılmak zorundaydı (MM 231, s. 59). Askeri yükümlülükleri belirleyen tahrir defterlerinin geriye kalanlarının hiçbirinde timar sahibi imamlar için bu cinsten yükümlülük kayıtları yer almamaktadır⁸⁰. Demek ki bunların bu yükümlülüklerden muaf oldukları varsayılabilir. Askeri yükümlülüklerin kaydedilmedikleri tahrir defterlerinde önemli sayıda timar sahibi imama rastlamaktayız⁸¹, fakat bunların sefere katılıp katılmadıklarını bilemiyoruz. 1464-65 tarihli ve Doğu Makedonya'ya ilişkin olan bir tahrir defteri bir imama ait timarın I. Bayezid döneminden beri (1389-1402) hep bir imama tevcih edildiğini kaydetmektedir (TT 3, s. 74-75). Örneklerin çoğunluğunda imamlar kale camilerinde hizmet vermektedirler⁸². Belirtelim ki, Kastamoni (Kastamonu) kalesi imamı timar olarak yalnızca rüsum-ı örfiyye'yi almaktaydı (TT 23, s. 108). Nihayet, Teselya'daki Fener kalesi imamının örneğini de zikrederim: bu imam ibadet görevinden başka, ok ve yay imal etmek zorundaydı (MM 10, varak 398 v°).

Bosna'ya ait bir mufassal tahrir defteri bize, bir müezzine de timar tevcih edildiğini öğretmektedir⁸³.

(78) Beldiceanu (Bibl. no. 23), s. 297.

(79) İnalçık, *ibid.*, s. 72-73.

(80) Todorov, Nedkov, *ibid.*, s. 318; TT 3, s. 74-75, 388; MM 10, varak 276 v°, 398 v°; MM 18, varak 23 r°; MM 66, varak 45 v°, 66 r°, 96 v°, 106 r°, 117 r°, 127 r°, 161 r°, 184 v°; MM 250, s. 42, 43; MM 567, s. 75; TT 4, s. 826, 827.

(81) TT 5, s. 10, 380, 421, 523, 545; TT 13, s. 178-179, 280; TT 16 M, s. 131, 551, 558, 649; TT 18, s. 175, 204, 208, 212, 214; TT 23 M, s. 430; TT 25, s. 69; TT 36, s. 1270, 1275, 1279, 1286; TT 37, s. 100-104, 112; TT 49, s. 248; TT 52, s. 372, 598; TT 56, s. 65, 203; TT 61, s. 227; TT 70, s. 212, 213; TT 75, s. 164; MM 1, varak 65 r°, 67 v°, 74 r°, MM 5, s. 247-248; MM 11, varak 133 v°, MM 334, s. 9; MM 828, s. 580, 586, 593, 620; MM 17748, s. 25.

(82) Bkz. yukarıda 81 no'lu dipnot.

(83) TT 18, s. 114. Kastorya kalesi imamı aynı zamanda Müezzîn'lik görevini de yapmaktaydı: TT 70, s. 212.

15. yüzyıla ait birçok tahrir defteri Osmanlı merkezi tarafından Ortodoks Kilisesinin temsilcilerine tevcih edilmiş timarları zikretmektedir. Kanımızca bu, mülkiyet hakkını sınırlandırmak için uygun bir usuldü. Gerçekten de, Türk fethinden önce Ortodoks Kilisesi varlıklarının tam mülkiyetinden yararlanmaktaydı; bunlar bir kez timara dönüştürüldükten sonra, mülkiyet hakkı basit bir elde bulundurma (zilyedlik) hakkı haline gelmiş olmaktadır. Askeri yükümlülüklerin kaydedilmiş olduğu iki tahrir defteri, piskoposlara ve bir de metropolite tevcih edilmiş timarlardan söz etmektedirler. Bunlardan birincisi H. 835 (1431-1432) tarihli olup, Arnavutluğa ilişkindir. Burada, üç tanesi piskoposlara⁸⁴ ve sonuncusu da bir metropolite⁸⁵ verilmiş olan dört timar bulunmaktadır. İkinci tahrir defteri Slav Makedonya'sının bir kısmını kapsamına almaktadır (1434-1436). Burada iki timar piskoposlara verilmiştir (MM 231, s. 84, 148). Bazı kayıtların işaret ettikleri gibi, bütün bu timarlar onlara adet olduğu üzere tevcih edilmiştir⁸⁶. İl yazıcı bazen, durumun II. Murad'ın babasının, yani I. Mehmed'in döneminde de 1403-1412-1421)⁸⁷ aynı olduğunu bildirmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in saltanat döneminin (1451-1481) başlarına ait olan bir tahrir defteri Margarid manastırı ve keşişlerine ait olan bir timarı zikretmekte⁸⁸ ve Raveniç manastırı keşişlerine ait olan bir başkasından da aynı şekilde söz etmektedir (TT 16, s. 648). Ancak, bu arada Margarid keşişlerinin askeri yükümlülükleri yokken, Sırp manastırındakiler, tahrirden önce iki cebelü, sonrasında da gelirleri arttığından, üç cebelü yollamak yükümlülüğüne tabi bulunuyorlardı (TT 16, s. 648). Tahrir defterleri farklı statülere sahip başka manastırları da zikretmektedirler, fakat bunların takdimi araştırmanın sınırlarının dışına çıkmaktadır. Gene zikredelim ki, I. Bayezid, II. Murad ve II. Mehmed keşişlere baş haracından muafiyet ve İmparatorluk içinde seyahat serbestisi tanımışlardır⁸⁹.

c. **Çeşitli görevler** — Askeri yükümlülüklere tabi olmaksızın çeşitli görevleri yapmakta olan timarlıların durumuyla kendimizi sınırlandıralım. Bu konudaki bilgilerin çoğunluğu sipahi görevlerini zikretmeyen tahrir defterlerinden elde edilmektedir. Çandar

(84) İnalçık (Bibl. no. 72), s. 43, 99, 110.

(85) *Op. cit.*, s. 73.

(86) *Op. cit.*, s. 99; MM 231, s. 84, 148.

(87) Bkz. yukarıdaki dipnot.

(88) Beldiceanu (Bibl. no. 19), XIV. Bölüm. Bu manastır hakkında bkz. Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 32), s. 13-24.

(89) TT 3, s. 153; MM 525, s. 29.

vilayeti için düzenlenen, II. Bayezid dönemine ait bir mufassal tahrir defteri (16-24 Mayıs 1487) Sinob (Sinop) kalesine su taşıyan su kemerlerinde tamirci (meremmetçi) olarak çalışan birine verilen bir timarı zikretmektedir (TT 23 M, s. 444). Gene aynı hükümdarın saltanat dönemine ait olan bir başka tahrir defteri Boğazkesen kalesi (Rumeli Hisarı) tamiratıyla görevli Balaban adlı birine tevcih edilen timarı zikretmektedir⁹⁰. Paşa Livası mücmel tahrir defterinde (9-18 Ekim 1515 — 24 Ekim 1519) Dimetoka sarayını (Didymoticon) onarmakta olan Kara Feria (Veria)'nın eski kethüdasına tevcih edilmiş bir timar yer almaktadır (TT 73, s. 36). Aynı tahrir defteri Meriç (Maritza) üzerindeki sal hizmetini sağlamak üzere tesis edilmiş bir timarı zikretmektedir (TT 73, s. 59)⁹¹. Aynı eyalete ait bir başka mücmel tahrir defteri (3 Haziran — 22 Aralık 1519) Vardar nehri üzerindeki bir köprüünün bakımı için tesis edilmiş bir timardan söz etmektedir (TT 70, s. 20). Benzeri bir bilgi, Bursa bölgesi için düzenlenmiş bir tahrir defterinde de yer almaktadır (TT 453, varak 168 r°)⁹². Askeri yükümlülüğü olmayan timarlar, Selânik'te at ve deve yetiştiren kimselere de verilmekteydi (TT 70, s. 119, 120). Nihayet, Hüdâvendigâr livasında (sancak)'ki Aksu köyü İnegöl yargı alanına (kaza) dahildi ve bir timar olarak bir kervansaraya verilmişti. Köyde yaşayanlar ayrıca, geçen kervanların güvenliğini de sağlamakla yükümlüydüler (TT 166, s. 19).

Doğancılar da aynı şekilde, özel bir statüden yararlanmaktaydılar. Bir başka vesileyle bunların birçok kategoriye ayrıldıklarını göstermiştik⁹³. Örneklerin çoğunluğunda, padişah kendine yırtıcı kuşlar sağlayan doğancılarla timar tevcih etmekteydi⁹⁴. Bir doğancıbaşı ile bir doğancıya ait olarak, bulabildiğimiz en eski afıflar 1450'den önce düzenlenmiş bir tahrir defterinde yer almaktadırlar⁹⁵. Diğer örnekler 1464-65 tarihli bir tahrir defteri tarafından

(90) MM 15287, s. 35. Timar Balaban'a 1 Receb 904/12 Şubat 1499 tarihinde tevcih edilmiştir. Boğazkesen, Rumeli Hisarı'nın eski adıdır. Bu kale hakkında bkz. Gabriel (Bibl. no. 59), s. 24-25; Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. I, s. 122, n. 1.

(91) I. Bayezid'in Meriç üzerindeki geçişi sağlamak üzere kurduğu vakıflar hakkında bkz. Gökbilgin (Bibl. no. 63), s. 181-182.

(92) Başlangıçta bir vakıf söz konusu olmaktadır. TT 453, varak 168 r°.

(93) Bkz. Beldiceanu (Bibl. no. 23), s. 309-310.

(94) TT 26, s. 44-48; Beldiceanu (Bibl. no. 23), s. 309; Ovetkova, Mustafcieva (Bibl. no. 48), s. 61-224.

(95) Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), s. 24, 38. Arnavutluk tahrir defterinde (1431-1432) Hamza Bey tarafından, kuşkusuz timar olarak tasarruf edilmiş olan, İvraniste köyü zikredilmektedir: İnalçık (Bibl. no. 72), s. 83, no. 231. Bu notta doğancıbaşı Hamza'nın askeri hizmetle yükümlü olup olmadığı belirtilmemektedir.

sağlanmaktadır⁹⁶. Bu defterde, diğerleri arasında, adet olduğu üzere bir doğancıya verilen bir timara da rastlanmıştır ve bu timarın sahibi bu haktan II. Murad'ın (1421-1451) bir beratı sayesinde yararlanmaktadır (TT 3, s. 229). Ancak bu arada bazı doğancılar askeri hizmete tabi kılınmışlardır. TT 3 tahrir defteri Musa Ağa adlı birinin I. Murad döneminde (1362-1389) doğancı olarak bir timar tasarruf ettiğini bize öğretmektedir. Oğlu Mustafa ise doğancıbaşı (togancıbaşı) olarak sultan II. Murad'ın (1421-1451) verdiği bir beratı sahiptir. II. Mehmed'in saltanatı döneminde Mustafa bizzat bürümlü olarak sefere katılacaktır ve yanında beş cebelü ile bir de çadır getirecektir (TT 3, s. 202-206).

Bir timarla ücretlendirilen ve yararlanıcının askeri yükümlülüğünün olmadığı bir başka görev de, defterdarınkidir. II. Bayezid'in saltanat döneminin (1481-1512) başına ait bir mücmel tahrir defterine göre, Karaman ili defterdarı Sasa Çelebi, sivil nitelikli bir timar tasarruf etmekteydi (MM 567, s. 44). TT 73 tahrir defteri de defterdarlara yapılan timar tevcihlerinde askeri hizmet zikretmemektedir (eşer ibaresi yer almamaktadır)⁹⁷. Buna karşılık, Selânik defterdarı bir zi'âmet (zeamet) tasarruf etmekteydi ve bunun karşılığında 15 cebelü, bir gulâm, bir çadır ve bir de tenketür tipi çadır sağlamaktaydı. Bizzat sefere katılmak zorunda olmadığının altını çizelim⁹⁸.

Timarlı çavuşlara gelirse, bu olgu bir kanunname tarafından olduğu kadar, tahrir defterleri tarafından da teyid edilmiştir. Bazı çavuşlara askeri hizmet zorunluğu yüklenmişse de⁹⁹, buna karşılık diğerleri yalnızca görevleriyle ilgili yükümlülüklerini yerine getirmek zorunda tutulmuşlardır¹⁰⁰.

(96) TT 3, s. 219-225, 229, 260-261.

(97) TT 73, s. 207; Rumeli defterdarı Kasım bey; TT 73, s. 283; Hazine-i âmire defterdarı Mehmed Çelebi.

(98) Todorov, Nedkov (Bibl. no .100), s. 410. Tahrir defterleri kendilerine timar tevcih edilmiş olan başka defterdarları da zikretmekte, fakat bunların yükümlülüklerine dair belirlemeler yapmamaktadırlar: TT 23, s. 41; TT 23 M, s. 703, 773-774; TT 61, s. 242-243; Timar Men-teşe eyaletinin Muğla bölgesinde bulunmaktaydı, fakat bu timarı elinde tutan Rumeli defterdarıydı. Diğer defterdar timarları için bkz.: TT 66, s. 97; TT 72, s. 48; MM 17893, s. 324.

(99) TT 3, s. 283; MM 567, s. 64; TT 73, s. 289, 293. Diğer timarlı çavuşlar için bkz.: TT 56, s. 190; TT 66, s. 6, 24, 25, 35, 46, 48, 85, 86, 98-100, 107, 108; TT 70, s. 25, 34, 60, 63; TT 73, s. 4, 48-49.

(100) MM 7, varak 9 r°, 273 r°, TT 30, s. 301.

Şehzadeler¹⁰³, timar tevcih edilen lalalar¹⁰¹ ve hocalar¹⁰² tarafından eğitilmekteydiler. 28 Ekim 1498'de bir teyid belgesiyle, Trabzon livasında gelecekte I. Selim adıyla padişah olacak olan şehzadenin hocası olacak olan Muslihiddin'e (Muslih ed-Din) bir timar tevcih edilmiştir¹⁰⁴. Bir şehzadeyi eğiten kimselerin her türden askeri yükümlülüklerden hangi ölçülerde muaf kılındıklarını bilmek zordur. TT 5 tahrir defteri, örneğin Ahmed Hersekzade'nin oğullarından birinin lalasının askeri hizmetle yükümlü olduğunu göstermektedir (s. 23); fakat, farketmemiz gereken bir nokta, burada söz konusu olanın bir şehzadenin lalası olmayıp, padişah ailesine evlilik yoluyla akraba olan bir kişinin lalası olmasıdır¹⁰⁵. Şehzadelerin eğitimleriyle meşgul olan kimselerin durumlarının bir halden diğerine değişmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. I. Selim'in lalasının yaşı ve ulema sınıfına mensubiyeti nedeniyle askeri hizmet yükümlülüğünden muaf olduğunu varsayıyoruz¹⁰⁶.

Nihayet, bir kadın da bir timar alabilirdi, ama bu cins durumlar oldukça nadirdirler. Oğlu islamiyete geçmiş olan hıristiyan bir kadın bir görevi elinde tutuyor ve askeri yükümlülüklere tabi olmaksızın bir timar tasarruf ediyordu (1431-1432)¹⁰⁷. Bu rejim, Ankara sancağında birçok köyü timar tarikiyle tasarruf eden, İsfendiyar beyin kızlarından biri için de aynıdır (1462-1463) (MM 9, varak 92 r° - 93 r°). Fatih Sultan Mehmed'in toprak alanında yaptığı islahattan sonra bir değişiklik olmuştur. Padişah, ileride II. Bayezid'in annesi olacak olan sultanın sahip olduğu mülk toprakları (tam mülkiyet) timara çevirmiş ve onu sefere cebelü yollama zorunluğuna tabi kılmıştır¹⁰⁸. Dülkadir beyi Süleyman beyin kızı Sitti Hatun'un Hüdâvendigâr livasında bir timarı bulunmaktaydı (1486-1487), fakat tahrir defteri hanım sultanının asker yollamak zorun-

(101) Lala'nın yükümlülüğü hakkında Uzunçarşılı (Bibl. no. 105), s. 669-676.

(102) Beldiceanu (Bibl. no. 24), s. 91-109.

(103) *Lâlâ*, art. cit., s. 96, no. 26; MM 334, s. 29, 40; MM 15287, s. 13, 98, 107; MM 17893, s. 181, 256, 336; TT 5, s. 231.

(104) Beldiceanu (Bibl. no. 24).

(105) Hersekzâde Ahmed hakkında: Şabanoviç (Bibl. no. 55), c. III, s. 351-352.

(106) Beldiceanu (Bibl. no. 24), s. 97.

(107) İnalçık (Bibl. no. 72), s. 63, no. 162.

(108) Refik (Bibl. no. 94), s. 106, 107. II. Mehmed'in toprak islahatı konusunda: Barkan (Bibl. no. 12), s. 223-237; Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. I, s. 87-88, n. 5; İdem (Bibl. no. 22), s. 27-39; Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 36), s. 29-31. Bayan Bistra A. Cvetkova'nın II. Mehmed islahatına ilişkin olarak yayınladığı makale hakkında: Beldiceanu (Bibl. no. 22), s. 27-28, n. 5.

da olup olmadığını bilmemize izin vermemektedir¹⁰⁹. Nihayet, II. Bayezid zamanında Eğriboz adasında yaptırılan bir tahrire ilişkin tahrir defteri belirsiz bir zamandan beri bir Osmanlı hanım sultanının tasarrufunda bulunan bir zi'âmet'ten söz etmektedir (TT 35, s. 735; 635).

Zikredilen örnekler sivil timarların varlığına dair hiçbir kuşkuya yer bırakmamaktadırlar, fakat bazı timarlıların (hatib, kadı, imam veya doğancı) görevlerine rağmen, ya kişisel olarak askeri hizmet yükümlülüğüne, ya da bir veya birçok teçhiz edilmiş asker yol-lama zorunluğuna tabi olduklarını farketmekteyiz. Nihayet, Osmanlı merkezinin bazı timarları bazı özel görevler için tahsis ettiğini aklımızda tutalım¹¹⁰.

2. **Askeri timarlar** — Timara herşeyden önce atlı askeri hizmeti sağlamak için yaratılmış bir kurum olarak bakılmıştır. Gerçek çok daha farklılaşmıştır. Timarın, durumların çoğu itibariyle süvarilere tevcih edilmesine rağmen¹¹¹, diğer cinsten askerler de bu kurumdan aynı şekilde yararlanabilmekteydiler. Demek ki, timarları iki büyük kategoriye ayıracağız :

I. Atlı hizmet karşılığında verilen timarlar¹¹²;

II. Süvari olmayanlara verilen timarlar.

Bu sonuncu kategori kendi içinde iki gruba ayrılmaktadır :

(109) TT 23, s. 42; Bursa bölgesinde Aksungur köyü. Sitti Hatun hakkında: Uzunçarşılı (Bibl. no. 104), c. II, s. 141, n. 2. Bir kadının elinde olan bir timar hakkında: Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), c. II, s. 64. Timar bir kez geri alındıktan sonra, yeni hak sahibi bir eş-küncü yollamaya mecbur tutulmuştur. Bu mecburiyetin, timarın bir kadına tevcih edildiği sırada da varolup olmadığını bilmiyoruz. Bkz. faksimile metin; *op. cit.*, ş. 39.

(110) İşte birkaç örnek: Sinob kalesi garnizonunda okçu olan bir timarlı, okçu olarak hizmet etmenin dışında, yılda 6 yay sağlamak zorundaydı. (TT 23 M, s. 445-446). Teselya'daki Fener kalesi imamı ok ve yay imal etmekle yükümlüydü. (MM 10, varak 398 v°). İki tahrir defteri, kale garnizonlarında zurnacların ve zil çalanların yanı sıra zırh imalatçılarının da varlıklarını bildirmektedirler; acaba bu timarlıların askeri yükümlülükleri var mıydı? (MM 17893, s. 115; MM 334, s. 3, 4, 9; MM 828, s. 553, 673; Miroğlu, Bibl. no. 87, s. 116). Belgeler bu konuda hiçbir kesinlik getirmemektedirler.

(111) Askeri yükümlülüklerin belirtildiği tahrir defterleri bu konuda hiçbir kuşkuya yer bırakmamaktadırlar: Bkz. Bibliyografya: elyazması kaynaklar ve Babinger (Bibl. no. 8), s. 49 vd.

(112) Bkz. yukarıdaki dipnot.

- a. Kale komutanlarına (dizdar) ve garnizonlardaki askerlere tevcih edilen *askeri timarlar*;
- b. Görevleri denizle bir bağlantısı olan kişilere tevcih edilen *askeri timarlar*.

a grubu hakkında bazı açıklamalar gerekmektedir. Bir kalenin başında dizdar adlı bir komutan bulunmakta¹¹³ ve bunun ket-hüda ünvanlı bir yardımcısı bulunmaktadır¹¹⁴. Garnizonda yalnızca sırada askerler bulunmamakta¹¹⁵, aynı zamanda birçok subaydan meydana gelen bir komutua heyeti de yer almaktadır. Küçük bir bakışla kendimizi sınırlandıralım. Öncelikle birçok kapıcının (bevhab veya kapucu) varlığını zikredelim¹¹⁶. Garnizonu meydana getiren çeşitli kategorilerden birliklerin komutası bölükbaşı veya serbölük ünvanlı subaylar tarafından yürütülmektedir¹¹⁷. Topçuların başında bir sertopçıyan bulunmakta¹¹⁸ ve azab (azep)'lara da reis'ler komuta etmektedirler¹¹⁹. Bunlara ilâveten çeşitli müzik alet-

-
- (113) MM 1, varak 57 v°-58 r°, 63 v°, 66 v°, 73 r°; MM 66, varak 300 v°; MM 11, varak 125 r°; MM 97, varak 89 r°; MM 334, s. 72, 58; MM 828, s. 511 vd; MM 17748, s. 11; MM 241, s. 78, 92, 103; TT 5, s. 341, 343, 371, 391, 411, 437-439, 459 vd; TT 13, s. 181, 200-206; TT 16 M, s. 547, 705, 904; TT 49, s. 245; TT 16, s. 588 vd; TT 11, s. 1; TT 15, s. 269, 271, 276, 277, 280, 283; TT 25, s. 63; TT 49, s. 245; TT 5 M, s. 132-133, 419, 575. Dizdarlara tevcih edilen timarlar hakkında bütün tahrir defterlerinde bilgiler bulunmaktadır.
 - (114) Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), s. 326; MM 10, varak 401 r°; MM 11, varak 126 r°, 127 r°; MM 66, varak 130 v°, 146 v°; MM 828, s. 593, 856; TT 5, s. 462, 540; TT 11, s. 3; TT 13, s. 193, 211; TT 15, s. 270; TT 18, s. 181, 189, 195, 200, 211, 214; TT 23, s. 86, 140, 448; TT 25, s. 68; TT 35, s. 200, 357, 462, 480; TT 36, s. 128; TT 37, s. 52; TT 49, s. 247.
 - (115) Altını çizerek bildirelim ki, bir kalenin basit askerleri de timar tasarruf ediyor olabilirlerdi: MM 10, varak 394 r°-398 v°; MM 11, varak 139; MM 231; TT 13; MM 828; TT 16 M; TT 18; TT 23 M; TT 30; TT 33; TT 37; TT 52; TT 37. Bütün timar tevcih defterlerinde, timar karşılığında kalelerde muhafızlık yapan asker örnekleri belli sayıda yer almaktadırlar.
 - (116) MM 241, varak 90 r°-91 v°, s. 28; Todorov-Nedkov (Bibl. no. 100), s. 138, 308, 310, 316, 318, 322, 324, 330; MM 10, varak 394; MM 828, varak 615, 620, 642.
 - (117) Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), s. 312, 314; MM 828, s. 517, 520, 580, 598, 620, 626, 634. Serbölükler hakkında: Fekete (Bibl. no. 57), c. I, s. 97.
 - (118) MM 828, s. 574-575. Timarlı topçular: Bojanic-Lukac (Bibl. no. 41), s. 84, n. 91; Idem (Bibl. no. 39), c. II, faksimile. XV., XXIV.; Şabanoviç (Bibl. no. 95), varak 70 v°; TT 16, s. 567; MM 828, s. 620.
 - (119) MM 828, s. 651-692.

lerinde uzmanlaşmış çalgıcılar¹²⁰ ve hatta bir depocu (ambardar, MM 241, varak 85 v°) bulunmaktadır. Kale bir nehir üstünde veya deniz kenarında yer aldığı zamanlarda, Osmanlı merkezi bir kapudan (kaptan) atamaktadır¹²¹. Giresun'da Karadeniz kıyısında, garnizonda bir fenercinin bulunduğu saptanmıştır¹²²; ama denizden uzakta bulunan bir kalede de aynı ünvanlı bir başkasını daha bulduğumuz da doğrudur¹²³. Nihayet kaydedelim ki, bazı kalelere mensup görevliler timar değil de, maaş almaktaydılar.

Rumeli'de olduğu kadar Anadolu'da da hristiyan timarlılardan meydana gelen süvari birliklerinin var oldukları olgusunun altını çizelim¹²⁴. Beşinci bölümde Osmanlı merkezinin onlardan, müsüman timarlılardan talep ettiği yükümlülüklerin ayrılarını talep edebileceği gösterilecektir.

Aklımızda tutmamız gereken bir husus da, timarın yalnızca hafif süvari birlikleri meydana getiren askerlere tahsis edilmiş bir alan olmadığıdır. Timar bir kalede garnizon tutan muhafızlara olduğu kadar, hizmetleri denizle ilgili olan kişilere de verilebilmektedir.

6. Timarların gelir tutarına göre sınıflandırılmaları

Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesinden ortaya çıktığı üzere, yıllık gelir büyüklüğüne dayanan sınıflandırmayı sunuyoruz.

Basamakların alt kademesinde, yılda 1000 ve 2000 akçeden daha az bir gelire sahip sipahiler yer almaktadır. Gelir tutarı 15. yüz-

(120) Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), s. 304, 306; MM 334, s. 4, 7; MM 17893, s. 347, 348; bkz. Fekete (Bibl. no. 57), c. I, s. 96; MM 241, varak 82 r°.

(121) Beldiceanu (Bibl. no. 23), s. 60-61; Todorov, Nedkov, *ibid.*, s. 310; TT 70, s. 130; TT 75, s. 297.

(122) MM 828, s. 610.

(123) Miroğlu (Bibl. no. 87), s. 116.

(124) Örnekler: MM 5, s. 120, 159, 160, 170, 174-177, 182, 188, 192-202, 204, 211-216; MM 10, varak 105 r°, 143 v°, 149 v°, 158 r°, 179 r°, 183 v°, 186 r°, 233 v°, 234 v°, 252 v°, 317 r°, 327 v°, 348 r°, 450 r°; MM 97, varak 73 r°, 84 v°-88 r°; MM 176, varak 12 v°; MM 231, s. 86; MM 250, s. 8, 11; MM 525, s. 3-6, 17; MM 176, varak 12 v°; TT 3, s. 235-236, 248-249, 266-270, 367-370, 474-475; TT 16, varak 243 r°, 330 v°, 336 r°, 339 r°, 340 r°-350r°; TT 16 M, s. 241; TT 40, s. 71; TT 55, s. 33, 35, 42, 112, 132, 135-137; TT 36, s. 148, 155; İnalçık (Bibl. no. 74), s. 114; Beldiceanu (Bibl. no. 25), s. 85-132; İdem (Bibl. no. 19), Bölüm IV, s. 124-126; Miroğlu (Bibl. no. 87), s. 145-146; MM 828, s. 183-189; Şabanoviç (Bibl. no. 95), Türkçe metin, s. 35, 36, 38, 40, 42, 44, 49 vd; Pulaha (Bibl. no. 91), c. II, s. 11.

yıl süresince değişiklikler göstermiştir¹²⁵. Osmanlı merkezi bu kategoriden timar tasarruf edenlerin sefer halinde hafif bir zırh (cebe) ile teçhiz olmuş olarak sefere katılmalarını istemektedir¹²⁶. 2000 ile 3000 akçe arasında gelir elde edenler, seferberlik halinde cebe kuşanmış ve yanlarında bir gulâm olduğu halde orduya katılacaklardır. Fatih Kanunnamesine göre, izleyen kategori 3000 akçelik bir gelirden başlayarak¹²⁷, yıllık 15.000 akçelik gelir civarında sona ermektedir. Bu durumdaki timarlı örme bir zırh olan bürüme'yle mücehhez olarak ve gelirine oranla, refakatinde belli sayıda kişi olduğu halde ve bir veya birden çok çadır getirerek sefere katılacaktır¹²⁸. İzleyen kategori subaşılar tarafından oluşturulmaktadır. 15. yüzyılın yarısından önce Arnavutluk şubasıları (1431-1432) 20.013 ilâ 81.306 akçe arasında yıllık gelir elde ediyorlardı¹²⁹, oysa II. Mehmed döneminde (1451-1481) Mora'daki Patras subaşısı 50.150 akçelik bir gelire sahipti (TT 10, s. 188). II. Bayezid'in saltanatının (1481 - 1512) başlarında Pravadi subaşısının ancak 14.876 akçelik bir geliri vardır (TT 20, s. 29) ve Doğu Makedonya'daki Keşişlik subaşısı da (1462-1463) yalnızca 18.545 akçelik bir timardan yararlanmaktaydı (TT 3, s. 337). Aynı dönemde Serez ve Zihne subaşıları, sırasıyla 99.119 akçe (TT 3, s. 182) ve 36.351 (TT 3, s. 433) akçelik timarlar tasarruf etmekteydiler. Gene II. Mehmed'in saltanat döneminin başında Teselya subaşıları sırasıyla 115.518 akçe (MM 10, varak 308 v°) ve 122.629 akçelik gelirler elde etmekteydiler. 1496-1497'de İskenderiyye (Shokoder, İškodra) sancağının üç subaşısı sırasıyla 60.403, 79.142 ve 30.014 akçelik gelirlere sahiptiler (TT 26 M, s. 28, 48, 52). Demek ki bunlardan, subaşı gelirlerinin 15. yüzyılda kabaca 14.876 ile 122.629 akçe arasında değiştiği sonucu çıkartılabilir¹³⁰.

Timarlıların en önemli kategorisi, sancakbeylerinin meydana getirdikleriydi. 1431-1432'de Arnavutluk sancakbeyi 305.241 akçe-

(125) İnalçık (Bibl. no. 72), s. 17, 20, 21, 66; MM 10, varak 135 v°-136 v°, 142, r°-v°, 159 v°-160 r°, 183 v°-184 r°, 318 r°-v°, 397 v°, 380 r°; TT 2 M, s. 82, 150-155, 246; MM 9, varak 84 r°, 150 r°; Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 9 v°.

(126) Bkz. yukarıda 125 no'lu dipnot. Yasaya her zaman harfiyyen uyulmamıştır.

(127) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 9 v°.

(128) *Op. cit.*, varak 9 v°-10 r°.

(129) İnalçık (Bibl. no. 72), s. XXIII-XXIV, 85-89.

(130) Bkz. Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), s. 166, 194, 252, 254, 256; Hacibegić, *et. al.*, (Bibl. no. 66), c. II, s. 84-91, 128-135, 168-180; TT 5 M, s. 29.

lik bir gelire sahipti¹³¹. II. Mehmed'in saltanatının başlarında, 1454-1455'de Teselya sancakbeyi 317.065 akçe elde etmekteydi (MM 10, varak 61 v°) ve aynı dönemlerde, Niğbolu (Nikopolis) sancakbeyinin geliri 467.554 akçe olmaktadır¹³². Nihayet, Mora sancakbeyi II. Mehmed'in saltanat döneminin ortalarında 448.610 akçe elde etmekteydi (TT 10, s. 176). 1496-1497'de İskenderiyye (İşkodra) sancakbeyi 389.912 akçelik bir gelirden yararlanmaktaydı (TT 26 M, s. 12-27). Bu tutarların ne ifade ettiği hakkında daha doğru bir bakış açısına sahip olabilmek için, 1431-1432'de altın sikkenin 35 akçe karşılığında mübadele edildiğini¹³³ ve II. Mehmed'in saltanatının başlarında da aynı altın sikkenin 40 akçe ettiğini hesaba katmak gerekmektedir¹³⁴.

Bu bölümü bitirmeden önce, yıllık gelirlerle 1477-78 ve 1481'de kaleme alınan Fatih Kanunnamesinde emredilen yükümlülükler arasındaki mütekâbiliyete, yukarıda da gösterdiğimiz gibi, tahrir defterlerinde her zaman riayet edilmediğini belirtmek gerekmektedir.

Eğer özetlersek; timarlılar askeri yükümlülüklerine göre beş kategoriye ayrılmışlardı. İlk kategori birkaç yüzle 2000 akçe arasında değişen yıllık bir gelir tasarruf etmekteydi; ikinci kategori 2000 ilâ 3000 akçe arasında değişen yıllık gelirlere sahipti; üçüncü kategori 3000 ilâ 15.000 akçe civarında değişen gelirlere yararlanmaktaydı; dördüncü kategori 15.000 ilâ 150.000 akçelik gelirler arasında değişen timarlar tasarruf ediyorlardı¹³⁵. Nihayet, beşinci kategori, sancakbeylerine ait olanı, 300.000 hatta 400.000 akçenin üstündeki gelirleri elde edebilmekteydi. Tahrir defterleri, beylerbeylerine, büyük ekâbirler, veya padişah ailesi mensuplarına verilen daha yüksek gelirli timarları zikretmektedirler, fakat bu durumlarda artık söz konusu olan, esas anlamıyla timarlılar değildir.

(131) İnalçık (Bibl. no. 72), s. 1-6. İl yazıcı toplamayı yapmamıştır.

(132) Todorov, Nedkov, *ibid.*, s. 164.

(133) İnalçık, *ibid.*, s. 5, parag. 9, b.

(134) Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. I, s. 175.

(135) Bkz. TT 2 M, s. 174; TT 10, s. 13, 37, 38, 170; TT 26, s. 91; TT 30, s. 46; TT 35, s. 62, 66; MM 14, varak 248 r°; MM 18 varak 15 v°; MM 66, varak 47 v°, 59 v°, 73 v°, 101 v°, 107 v°, 125 v°, 163 v°, 179 v°; MM 231, s. 7, 71; MM 525, s. 2, 42; MM 567, s. 68, 94, 95, 96, 138.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TİMARIN YAPISI, TEVCİHİ, GELİRLERİ, TEVCİH FORMALİTELERİ

Bu bölümde; cinsleri, devredilen gelirlerin miktarları ve bunların tevcih tarzları, tevcihin nedenleri ve tevcih formaliteleri ne olursa olsun, bir timarın bileşimi içinde yer alan unsurlar incelenecektir. Osmanlı sicillerinde girilen araştırmalar, Fatih Kanunnamesinde ortaya çıktığından daha karmaşık olan timarın yapısının daha iyi tanınmasına olanak vermektedirler. Timar iki büyük bölüme ayrılmaktadır: rezerv (hass) ve mali veya diğer kaynaklı gelirler.

1. Timar rezervi

Fatih Kanunnamesi timarlıya doğrudan verilen varlığı şu terimlerle ifade etmektedir: hassa çiftlik, hassa yeri, hassa-i sipahiyen veya kılıç yeri¹. Bu ifadeler «rezerv olarak çift yeri», «rezerv olarak toprak», «sipahi rezervi» ve «kılıç toprağı» terimleriyle karşılanabilirler. Tahrir defterlerine gelince, bunlar reaya tasarrufunda bulunan varlıkların zıddı olarak, timarlıya tahsis edilmiş olan varlığı ifade için yalnızca hassa² terimini kullanmaktadırlar. Hassa terimini rezerv ile karşılarken Batı Orta Çağından etkilenmediğimizin altını çizelim. Hassa deyimi, Arapça hassa kelimesinden gelmektedir, bu kelime *birşeyi özel olarak birine tahsis etmek* anlamına gelmektedir. Demek ki «rezerv» olarak tercüme edilmesi, deyimin anlamına ihanet etmemektedir. Senyör rezerviyle mümkün bütün karıştırmalar konusunu kısa kesmek için, timarlının

-
- (1) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 14 v° - 15 r°; ms. 35, varak 42 v°. ms. 35 hakkında : Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. I, s. 36-38.
(2) İnalıcık (Bibl. no. 72), s. XXX - XXXI; TT 3; TT 4; TT 10; TT 20; TT 23; TT 59; MM 10; MM 14; MM 231; MM 828; Hacibegic, *et. at.*, (Bibl. no. 66); Pulaha (Bibl. no. 91), c. II; Şabanoviç (Bibl. no. 95), bkz. Cook (Bibl. no. 47), s. 72-74.

batılı anlamda bir senyör olmamasından ötürü «timar rezervi» deyimini kullanacağız. Çoğu zaman Osmanlı il yazıcıları timar rezervi atıflarını şu şekilde yapmaktadırlar: ya köyün adıyla reaya- ların adlarının arasında³, ya da köylülerin adlarından sonra, timarlı tarafından toplanan haklar arasında⁴. Ancak bir tahrir defterinde, timar rezervi köyün adıyla, köylülerin adlarının arasında, birinci şıkta olduğu gibi yer alırken, rezervin geliri vergilerin listesinden sonra zikredilmektedir⁵. Bazen timar rezervine dair hiçbir atıf bulunmamaktadır. Bu yokluğun bir açıklaması Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesinde bulunabilir. Timarlı rezervini bir köylüye tapu resmi tahsilinden sonra devretme hakkına sahipti. Bu durumda rezervi tekrar kendi hesabına geri alamazdı⁶.

Timar rezervinin alabileceği çeşitli biçimleri takdim etmeden önce, sipahilere ait tam mülkiyet (mülk) varlıklarının bulunduğunu da zikretmek zorundayız. Örneğin Doğu Makedonya'da Köse Musa oğlu Murad adında bir timarlı mülk olarak iki değirmen, bir bağ ve bir eve sahipti (TT 7, s. 146). Kırcova subaşılığında mülk bir değirmen bulunmaktaydı (TT 4, s. 255). Nihayet, Teselya timarlarında aynı şekilde, timarlıların mülkü olan değirmenler bulunmaktaydı⁷. İl yazıcılar adı geçen timarların hangi koşullara bağlı olarak bu gayrimenkullerin mülkiyetini ellerine geçirdiklerini açıklamamaktadırlar.

Timar rezervi ne'den meydana gelmekteydi? Tahrir defterlerinin gösterdikleri üzere, çoğu zaman bir veya iki çift'ten (veya çiftlik) meydana gelmektedirler, fakat başka varlıklar da rezerv olarak sipahiye bırakılabilirlerdi. Timar rezervi konusunda arşivlerde yapılan sondajlar uygulamada hesaplanması mümkün olmayan sayıda bilgi sağlamaktadırlar. Rumeli'ye ilişkin olarak timar rezervinin varlığı şu bölgeler için teyid edilmiştir: Braniçevo, Bosna, Çirmen, Florina, Hersek, Doğu ve Batı Makedonya, Mora, Paşa Livası, Teselya, Trakya ve Yenizağra. Küçük Asya için olan bilgiler daha az zengin değildir. Bu bölgede şuralarda timar rezervi bulunmaktadır: Ankara, Aydın, Behram, Biga, Bursa, Çandar, Canik, Hamid, Kütahya, Menteşe, Karaman, Rum, Saruhan, Teke ve Trabzon⁸. Yerel koşulların rezerv olarak çift (veya çiftlik) verilme-

(3) TT 3; TT 4; TT 7; MM 10.

(4) TT 10; TT 20; TT 23; TT 59; MM 14; MM 231; MM 232; MM 828.

(5) Örneğin TT 7, s. 125, 132, 137, 165, 167, 185.

(6) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 14 v° - 15 v°.

(7) MM 10, varak 325 r°, 340 r°, 345 r°, 349 v°, 442 r°.

(8) İşte birkaç örnek: TT 2, s. 73, 74, 78, 79, 82, 84, 85, 86 vd; TT 8, s. 50, 55, 57, 58, 63 vd; TT 13, s. 122-123, 126, 137, 139, 140 vd; TT 23 M,

sine izin vermediği durumlarda, örneğin eski Trabzon İmparatorluğunun topraklarında olduğu gibi (MM 828), rezerv bir veya birçok meyva bahçesinden (eşcar)⁹ meydana getirilebilmekteydi. Belgelere göre, meyva ağaçları şunlardı: Badem ağacı, kestane ağacı, incir ağacı, zeytin ağacı, ceviz ağacı ve erik ağacı¹⁰; bunlara meşe palamudu¹¹ ve nar ağacı eklenmekteydi¹². Timar rezervi sıklıkla bir bağdan da meydana gelebilirdi¹³ ve bazı bölgelerde de timar rezervi asma bağından (Kütahya ve Biga) meydana gelebilmekteydi¹⁴. Rumeli ve Anadolu'nun birçok bölgesinde çok sayıda timar rezervinin zeytinliklerden meydana geldiği farkedilmektedir¹⁵. Tahrir defterleri aynı şekilde bostan¹⁶, çayır¹⁷, çeltik ala-

- s. 26, 35-37, 39, 44, 54-57, 60-64, 68, 69, 74 vd; TT 30, s. 6, 7, 14, 20, 22, 27, 49, 65 vd; TT 45, s. 37; TT 47, s. 46, 51, 53-56, 61, 124, 134 vd; TT 49, s. 169-171, 176, 177, 179, 182, 185 vd; TT 59, s. 131, 168; TT 61, s. 220, 226, 227, 279, 291, 293, 297; TT 111, s. 90, 100; TT 57, s. 3, 4, 6, 48, 49, 51-54, 57, 59, 65 vd; TT 117 s. 56, 57, 60, 65, 69, 72, 73, 87, 97, 157 vd; TT 165, s. 101, 125; MM 9 varak 30 v°, 34 r°, 40 v°, 44 r°, 47 v°, 57 r° vd; MM 35, varak 93 r°, 99 v°, 103 r°, 123 v° vd; MM 342, s. 6, 32, 35, 43, 80, 124 vd; MC O 72, s. 37; MC O 116/6, s. 32, 39; Cook (Bibl. no. 47), s. 72-73.
- (9) Kelime anlamı olarak [meyva] ağaçlar, Şabanoviç (Bibl. no. 95), varak 92 r°, 100 r°-101 v°, 104 r°, 106 r°, 114 v°, 115 r°, 119 r°, 150 r°, TT 3; TT 4; TT 7; TT 10; TT 20; TT 26; TT 45; TT 47; MM 7; MM 10; MM 66, varak 15 r°; MM 231; MM 250; MM 828; İnalçık (Bibl. no. 72), s. XXX.
- (10) TT 8; TT 23; TT 30; TT 45, Şabanoviç (Bibl. no. 95), varak 92 v°, 103 v°; TT 105; MC O 116/6, s. 34; TT 16 M, TT 23 M, TT 24; ayrıca yukarıdaki dipnota da bkz.
- (11) TT 16 M, s. 228, 285, 345, 351, 372; TT 45, s. 175; TT 59, s. 63.
- (12) TT 16 M, s. 338, 372, 511; MM 66 varak 22 v°.
- (13) TT 3; TT 4; TT 5; TT 7; TT 9; TT 10; TT 16; TT 16 M; TT 20; TT 23 M; TT 24; TT 30; TT 44; TT 45; TT 59; TT 105; TT 111; TT 117; MM 5; MM 10; MM 48; MM 66; MM 828; Pulaha (Bibl. no. 91) c. I; Hacıbegiç, *et. al.*, (Bibl. no. 66), c. II, s. 9, 15, 17, 19, 22, 25, 26, 34 vd.
- (14) TT 45, s. 89, TT 59, s. 201.
- (15) TT 3, s. 380, 385, 469; TT 7, s. 79, 148; TT 10, s. 18, 40, 45, 58, 143, 179, 185; TT 99, s. 60; MM 828. Trabzon'a ait olan bu tahrir defterinde timar rezervi olarak tevcih edilen zeytinliklerin oranı büyüktür. TT 23 M, s. 621; MC O 116/6, s. 58; İnalçık (Bibl. no. 72), s. XXX.
- (16) MM 10, varak 288 r°, 289 v°; MM 66, varak 36 v°, 40 v°.
- (17) TT 5, s. 147, 153, 156, 191, 192, 193, 196, 201 vd; TT 8, s. 54 vd; TT 9, s. 71, 90, 93, 128, 143 vd; TT 16 M, s. 4, 117, 197, 280, 281, 283, 285; TT 17; TT 20; TT 23 M, s. 42, 60, 141, 167, 184, 192 vd; TT 24,

nı¹⁸ ve sumak tarlası¹⁹'ndan meydana gelen timar rezervlerinden söz etmektedirler. Fakat timar rezervi her zaman bir çift, bir meyva bahçesi, bir bağ veya işlenen bir toprak olmamıştır. İstisnai olarak burası, kamış yetişen bataklık bir araziden de meydana gelebilirdi²⁰.

İşte rezerv olarak tevcih edilen bir başka gayrimenkul kategorisi. Tahrir defterleri rezerv olarak verilen eğirme değirmenleri (vilaviç)²¹, buğday değirmenleri²², pirinç değirmenleri²³, zeytinyağ presleri²⁴, bir Türk hamamı²⁵, hatta bir hasır imal atelyesinden

-
- s. 151, 208, 531 vd; TT 45, s. 16, 18, 23, 38, 41, 52 vd; TT 50, s. 34, 120; TT 117, s. 157, 161, 199, 208 vd; TT 99, s. 17, 18, 70; TT 130, s. 14, 16 vd; MM 9, varak 16 r°, 29 v°, 49 v°, 104 v°, 115 r°; MM 48, varak 27 v°, 36 r°, 42 v°, 68 v°, 74 v° vd; MM 231, s. 106; MM 828, s. 142, 182, 207, 226.
- (18) TT 23, s. 570; MM 9, varak 194 v°. 15. yüzyıldaki çeltik tarlalarının statüsü hakkında: Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 28), s. 16-22.
- (19) TT 45, s. 100.
- (20) TT 3, s. 208; TT 8, s. 519; TT 20, s. 22, 33, 35, 188, 207, 212, 237, 249; TT 26, s. 12, 39, 41, 82, 114, 125; TT 50, s. 6, 34, 97, 99; TT 59, s. 17, 233; TT 77, s. 174, 180, 191, 356, 358, 362, 560; TT 130, s. 154, 160, 169, 201, 222, 241.
- (21) TT 3, s. 437; TT 7, s. 79, 123, 160; Şabanoviç (Bibl. no. 95), varak 104; Hacibegić, *et. at.*, (Bibl. no. 66), c. I, s. 360: *Valjalica*. Kumaşın dövüldüğü bir değirmenin tasviri: Giurescu (Bibl. no. 61), s. 157-163. Balkan kumaş ve eğirme değirmenleri Tuna'nın kuzeyinde yer alan benzeri tesislerden farklı olmamalıydı.
- (22) TT 3, s. 49, 72, 96, 110, 345, 352, 367 vd; TT 4, s. 111, 184, 245, 251, 274, 275 vd; TT 5, s. 147, 165, 198, 213 vd; TT 7, s. 69, 79, 87, 125, 132, 166, 185, 203; TT 9, s. 90, 101, 134, 182 vd; TT 10, s. 14, 19, 20, 40, 45, 143, 186; TT 16, s. 328, 330, 331, 335, 340, 380; TT 16 M, s. 281, 285, 298, 301, 308, 378, 391 vd; TT 23 M, s. 26, 44, 97, 98, 117, 141, 159, 240, 291; TT 24, s. 144, 166, 207, 365 vd; TT 30, s. 109; TT 45, s. 4, 42, 83; TT 49, s. 698; TT 117, s. 73, 76, 79; TT 88, s. 235; TT 105, s. 47, 151, 334 vd; İnalçık (Bibl. no. 72), s. XXX; MM 5, s. 11, 27, 66, 78, 79, 81, 90 vd.; MM 9, varak 44 r°, 74 r°, 167 v°; MM 60, varak 12 brs v°, 30 v°, 37 v°, 39 v°, 40 r°-41 r°, 42 r°, MC O 116/B, s. 33-39; Şabanoviç (Bibl. no. 95), varak 92 v°, 96 v°, 98 v°, 101 r°. Değirmenin tamamı her zaman tek bir timarlıının tasarrufunda bulunmamaktaydı, bkz. TT 10, s. 45, 46, 52; MM 10, varak 163 v°.
- (23) TT 23 M, s. 504, 505, 508-511, 516-518, 520-521, 523-525, 527, 553, 574, 601, 603, 607, 609, 618, 649.
- (24) TT 10, s. 40, 130, 140.
- (25) TT 23 M, s. 343. Hamam Çandar sancağındaki İnebolu'da bulunmaktaydı. !

(hasırlık : TT 7, s. 146-147) de söz etmektedirler. Balıkçılığın mümkün olduğu bölgelerde, timarlılar rezerv olarak dalyanlar²⁶, balık avlama tekeli veya balığ ağı (ıgrıb) almaktaydılar²⁷. Osmanlı merkezi aynı şekilde bir su akıntısının geçidini (geçüd)²⁸ veya bir iskelede alınan vergileri de verebilirdi²⁹. Doğu Makedonya'da padişah, rezerv olarak yerel bir panayırı vermişti³⁰, hatta muamele vergileri de rezerv olabilmekteydi³¹. Makedonya'da kiliseler timar rezervi olarak verilmişlerdi³², ama bu istisnai bir durumdu. Bu durumda ancak, timarlıya yıllık olarak ödenen bir miktardan başkası söz konusu olamaz. Nihayet, Rum, Ankara ve Canik sancaklarında il yazıcılar timar rezervi olarak bir miktar tahıl kaydetmektedirler³³.

Bu incelemenin mülk niteliğindeki varlıkları kapsamamasına rağmen, belirtelim ki bu cinsten mülkiyet sahiplerinin de rezervleri olabiliyordu. Biri Doğu Makedonya'ya, diğeri de Doğu Trakya'ya ait olan iki tahrir defteri belli sayıda örnek sunmaktadırlar³⁴. Nihayet, vakıflarda da rezervler bulunmaktaydı³⁵.

Timar rezervine bu bakış, Osmanlı merkezinin, her türden varlığı, hatta belli bir miktardaki tahılı bir gayrimenkulün yerine ikâme ederek, hassa olarak verebileceğini göstermektedir.

Rezerv olarak verilen varlıkların kökeninin ne olduğu sorusu meşru bir sorudur. Türkiye arşivlerinde muhafaza edilen tahrir

-
- (26) TT 3, s. 208, 333, 339, 362; TT 7, s. 49, 76, 82, 147, 151, 160, 164, 167, 210; TT 10, s. 18, 77, 122, 130; TT 16 M, s. 1140; TT 105, s. 667; MM 48, varak 68 v°, 91 r°; İnalçık (Bibl. no. 72), s. XXXI.
- (27) TT 3, s. 366, 401; TT 7, s. 259.
- (28) TT 3, s. 332, 339; TT 7, s. 76, 160, 164.
- (29) TT 3, s. 362; TT 7, s. 163; İnalçık (Bibl. no. 72), s. 3.
- (30) TT 3, s. 372, 408, 416, 432, 468, 474; TT 7, s. 147, 151, 168; MM 7, varak 34 v°, 35 v°. Panayır hakkında : Kabrda (Bibl. no. 77), s. 79-80.
- (31) TT 3, s. 408; TT 7, s. 768.
- (32) TT 3, s. 332, 333; TT 4, s. 291; TT 7, s. 161. Bir durumda il yazıcı kilisenin adını bildirmektedir : St. Nicolas; TT 7, s. 185.
- (33) TT 2, s. 70, 71, 73, 75, 76, 78, 81 vd; TT 13, s. 95, 119, 131, 137, 145, 150 vd; MM 9, varak 24 v°, 30 v°, 35 r°, 74 r°-v°.
- (34) Saruca Paşanın mülkünde iki dalyan, bir iskele, bir bağ, cevizlikler ve bir su geçidi bulunmaktaydı. TT 3, s. 337, 339. Bir Paleologos'un mülkünde bir dalyan ve bir iskele bulunmaktaydı. Beldiceanu (Bibl. no. 19), XIII. Bölüm, s. 16 ve levha 1. Doğu Trakya'da yer alan mülklerde, bunların sahiplerinin; çayır, meyva bahçesi, değirmen ve sazlıklardan meydana gelen rezervleri bulunmaktaydı. TT 20, s. 247, 248, 249, 283, 288, 292, 304.
- (35) TT 16 M, s. 175; TT 26, s. 50, 51; TT 50, s. 128; TT 59, s. 263, 265; MM 9, varak 91 v°-92 r°, 144 r°.

defterlerinin çoğu, ne yazık ki bazı bölgelerin fethinden çok sonrakine tarihlere aittirler. Ancak gene de bazı istisnalar bulunmaktadır. 5-14 Mayıs 1487 tarihinde düzenlenmiş olan bir mufassal tahrir defteri (MM 828) timar rezervlerinin kökenini işaret etmektedir. Bunların çoğunluğu Büyük Komnenoslar İmparatorluğunun düşmesinden önce (1461)³⁶, ya Trabzon'lulara, ya İmparatora, ya da manastırlara ait olmuştur. İşte bunlardan birkaçı : Fokas, Faros, Hrisokefalos, Manos, Rondos, Todoros, Filibos, Kostandin, Sofya, Asomatos, Savas, Satura, Sumela vb³⁷. Her varlık için il yazıcı Edhem bunun emri hümayun gereği müsadere edildiğini bildirmektedir. Eğer varlıklar özel kişilere ait olmuş iseler Edhem bunların Rumeli'ye sürüldüklerini ilâve etmektedir³⁸. İki örnekte, rezerv olarak verilen bağlar Şemseddin (Şems ed-Din)³⁹ adında birinin oğlu olan bir müslümana ait olmuştur. MM 828 tahrir defteri müsadere edilen bütün varlıkların, uygulamada timarlılara tevcih edildiklerini ve bağlar ile zeytinliklerin de timar rezervi (has-sa) haline dönüştürüldüklerini göstermektedir. Tahrir defterlerinde bol miktarda örnek bulunmaktadır. İşte Vilk sancağına ilişkin 1455 tarihli bir tahrir defterinden alınan bir örnek. Bu defterde bildirildiğine göre Çatal (Vrubca köyü) manastırının tam mülkiyetinde (mülk) olan bağ müsadere edilmiş ve livanın sancakbeyine rezerv olarak verilmiştir⁴⁰.

Bu birkaç örnek, en azından hıristiyanlardan fethedilmiş bazı bölgelerde, timar rezervi olarak verilen varlıkların, ya yenik hükümdardan, ya yönetici sınıftan, ya da Kiliseden müsadere edilmiş olduklarını göstermektedir. Osmanlı merkezinin aynı usulü İmparatorluğa ilhak ettiği başka eyaletlerde de uygulamış olması mümkündür.

Bir soru hâlâ kapanmamış olarak kalmaktadır: timar rezervi nasıl işletilmekteydi? Bu soruya cevap verebilmek için iki cinsten

(36) Babinger (Bibl. no. 7), c. I, s. 211-215; Schreiner (Bibl. no. 96), c. II, s. 499-500. !

(37) Manastırlara ait bağlar : MM 828, s. 28, 44, 48, 52, 58, 74, 76, 82, 83, 91, 109, 124, 125, 132, 242, 244, 251, 262, 408, 425, 505, 523, 524, 573; İmparator David Komnenos'a ait bağlar : MM 828, s' 40, 50, 56, 424, 449, 450, 452, 461, 467, 561, 667; özel kişilere ait (hıristiyan) bağlar : MM 828, s 44, 48, 58, 76, 132, 242, 422, 430, 453, 454, 459, 503, 504, 523, 524, 576, 588; Manastır zeytinlikleri : MM 828, s. 28, 29, 91, 123, 124, 503, 504; Bkz. Bediceanu (Bibl. no. 16), s. 206-213; Idem (Bibl. no. 15) I ve 10. no'lu tablolar.

(38) Beldiceanu (Bibl. no. 16), s. 186.

(39) MM 828, s. 417, 427.

(40) Hacıbeğiç, *et. al.* (Bibl. no. 66), c. II, s. 5.

kaynağa başvurulabilir: kanunnameler⁴¹ ve tahrir defterleri. Konunun can alıcı noktasına girmeden önce timar rezervinin yalnızca işlenebilir topraklardan, bostanlardan veya meyva bahçelerinden tesis edilmediklerini; aynı zamanda değirmen, dalyan, iskele, eğirme değirmeni vs.'den de meydana gelebildiklerini hatırlatalım. Bu çeşitlilik, timar rezervinin doğasına doğrudan bağlı olan çok sayıda değerlendirme tarzlarına yol açmaktaydı. Bunlar dört cinstendirler.

a. Timarlının rezervinin işletilmesiyle bizzat meşgul olduğu durumlar oldukça nadir olmalıdır. Askeri veya sivil yükümlülüklerinin ona çok fazla serbest zaman bırakmadıklarını gözönüne almak gerekmektedir. Üstelik, timarlıların çoğunluğu, tam tarımsal faaliyetler sırasında topraklarından uzakta bulunan askerlerdir. Tahrir defterlerinin düzenlenmesine ilişkin bir kanunname rezervleriyle bizzat ilgilenen büyük ve küçük timarlıların varlığını ortaya koymaktadır (*ms.* 35, varak 50 v°). Bundan çıktığına göre, sınırlı sayıda timarlı, rezervlerini bizzat yönetmekteydiler. Bu rezerv timarlının bizzat kendi tarafından da işlenebilirdi, ama bunlar istisnai durumlar meydana getirmekteydiler⁴² ve bu uygulama tamamen adet dışı kalmıştır⁴³. Timarlının rezervinin işlenmesiyle bizzat meşgul olduğunda, toprağın fiilen değerlendirilmesinin nasıl gerçekleştiği sorulabilir. Sipahinin kendi tarlasını kendinin sürmüş olması çok az muhtemeldir. Reayanın timar tasarruf edenlere karşı angarya yükümlülüklerinin olduğunu biliyoruz⁴⁴. Örneğin bunlar devlete ait bağlarda yılda 3 gün çalışmak yükümlülüğüne tabiydiler⁴⁵; bu yükümlülük tabii ki timarlı bağlarına da aynı şekilde yayılmaktaydı⁴⁶. Bilinmesi gereken bir nokta olarak, bu angarya günleri (ırgatlık, ırgadiyye veya kulluk) satın alınabilirdi ve bunların akçe cinsinden karşılık değerleri bir sancaktan öbürüne değışiklikler arzetymekteydi⁴⁷. 15. yüzyıl süresince düzenlenmiş olan

(41) 16. yüzyılın ilk yarısına ait, hassa çift, bağ ve meyva bahçelerinin değerlendirilmesine ilişkin bir kanunname: *ms.* 35, s. 42. *ms.* 35 hakkında: Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. I, s. 36-38.

(42) Cook (Bibl. no. 47), s. 73-74; TT 30, s. 27, 73, 77, 80, 94, 121, 126-129, 140.

(43) Cook, *ibid.*, s. 74-75.

(44) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 29), s. 260-261.

(45) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 52 v°.

(46) Bkz: Stolz, Soucek (Bibl. no. 98), s. 189. Her reaya timarlıya karşı angarya ile yükümlüydü: Barkan (Bibl. no. 11), s. 59, İndeks: Irgad, ırgadiyye, ırgadlık.

(47) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 29), s. 261; bkz. Barkan, *ibid.*, s. 113, § 9; Kraelitz (Bibl. no. 79), s. 23-24; İnalçık (Bibl. no. 72), s. 125.

üç tahrir defteri, timarlı bağları için değişen sayıda işgücü (ırgad) işaret etmektedirler⁴⁸. Köylülerin bağın büyüklüğüyle orantılı olarak gereken sayıda işgücü sağladıkları ve angaryayı nöbetleşe olarak yerine getirmek üzere düzenlemeler yapıyor olmaları çok muhtemeldir⁴⁹.

Eğer özetlersek; timarlılar rezervlerini, reayanın yükümlü olduğu angarya sistemi sayesinde değerlendirilebilirlerdi. Bu durumda hasadın tamamı onlara ait olmaktaydı (bkz. TT 30, s. 27, 73, 77, 94, 121, 126, 127, 129, 140).

b. Timar sahibi rezervinin işletme hakkını bir reayaya bırakır ve bunun karşılığında bir tapu resmi alır. Bu uygulama çok yaygın olmalıdır, çünkü Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesinin hükümlerinden biri bu uygulamaya atıf yapmaktadır. Timar bir başka timarlıya geçtiğinde, bu kimse rezervi geri alabilirdi⁵⁰.

c. Bir başka rezerv işletme tarzı, bir veya birçok reayayla ortaklık (yarıcılık) biçiminde olmaktaydı. 16. yüzyılın ilk yarısına ait ve İmparatorluğun tümünü kapsamına alan bir kanunnamede açıkça emredildiği üzere, timar rezervini (hassa) meydana getiren çiftlerin bağ veya meyva bahçesine dönüştürüldüğü yerlerde, timarlı bunları işlemekte olan köylüden ürünün yalnızca çeyreğini alabilmektedir, bu arada tahıl ekilmiş çiftlerden ise ürünün yarısını alabilecektir (*ms.* 35, varak 42 v°). Biri Ankara sancağına (MM 9) ve diğeri de Hamid sancağına (TT 30) ait olan iki tahrir defteri bu kanunnameyi teyid etmektedirler. MM 9 tahrir defteri yalnız

(48) İnalçık, *ibid.*, s. 15, § 19, s. 20 § 30, s. 21 § 34, s. 24 § 45, 46, 48, 49, s. 26 § 54, s. 33 § 75, s. 43 § 100, s. 94 § 254, s. 99 § 267; TT 4, s. 275, 296, 298, 307, 315, 345, 346, 350, 427, 470; MM 10, varak 9 v°, 135 v°, 325 r°, 337 v°, 360 v°, 377 v°, 374 r°, 392 v°, 398 v°, 445 v°.

(49) TT 4 tahrir defteri Batı Makedonya'da ırgad sayısı ile üretim ve tabii ki bağ büyüklüğü arasında bir oran olduğu göstermektedir:

2 ırgad, 20 akçelik bir bağ üretimi : TT 4, s. 470

3 » , 160 » » » » : TT 4, s. 345, 350

4 » , 240 » » » » : TT 4, s. 296, 315

4 » , 320 » » » » : TT 4, s. 346

6 » , 560 » » » » : TT 4, s. 275

10 » , 560 » » » » : TT 4, s. 307

Teselya için olan rakamlar aynı sonucu kesin olarak elde etmemize izin vermemektedirler :

3 ırgad, 20 akçelik bir bağ üretimi : MM 10, varak 398 v°

3 » , 100 » » » » : MM 10, » 325 r°, 360 v°

4 » , 30 » » » » : MM 10, » 372 r°

7 » , 60 » » » » : MM 10, » 374 r°

(50) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 14 v°-15 r°.

ca timar rezervine ait olan bir veya birçok çiftin ortaklar tarafından işlendiklerini zikretmekle yetinirken⁵¹, Hamid sancağına ait olan tahrir defteri hasadın ortak ile timarlı arasında yarı yarıya paylaşıldığını bildirmektedir⁵². Timarlıyla bu koşullar altında ortaklık kurmuş olan köylü ortak⁵³ veya ortakçı⁵⁴ terimleriyle bilinmekteydi. Bu terimlerin arkadaş, iş ortağı gibi anlamları bulunmaktadır⁵⁵. Bu sistem padişaha ait büyük hasları, ekâbiran haslarını ve büyük vakıf toprakları işleyen ortakçı kullar cemaatinin sistemini hatırlatmaktadır⁵⁶. Timarlı ortağının emrine yalnızca toprak vermekle kalmıyor, aynı zamanda çekim hayvanı olarak öküz de veriyordu⁵⁷. Bir timar rezervinde (hassa çiftlik) çalışan bir reayanın öküzlerden başka, toprağı sürme ve ekim için gereken araçları da sipahiden sağlama şansı büyüktür. Altını çizerek bildirelim ki, bu konuda yalnızca Ankara ve Hamid sancaklarına ilişkin bilgilere sahibiz; İmparatorluğun geriye kalan kısımları için elimizde bilgi bulunmamaktadır. Her hal-ü kârda sipahi rezervleri hakkında bir kanunname yayınlanması, bu değerlendirme tarzının oldukça yaygın olduğunu varsaymamıza izin vermektedir.

d. Bir hassa çiftliğin değerlendirilmesiyle hiçbir şekilde meşgul olmak istemeyen timarlı onu iltizama verebilirdi. Bu tarz uygulama, özellikle işlenebilir veya bağ, meyva bahçesi, bostan gibi topraklardan meydana gelmeyen rezervlere uygun düşmekteydi. Tahrir defterleri oldukça çok sayıda değirmen, eğirme değirmeni, dalyan, balık alanları, iskele veya su yolu geçitlerinin hak sahipleri tarafından iltizama verildiğinin atıflarıyla doludurlar. İşte birkaç örnek : Doğu Makedonya'da bulunan bir dalyan ve bir iskele (1464-1465) yıllık 5.500 akçe gelir karşılığında iltizama verilmişlerdi (TT 3, s. 362). Mora'da bulunan dalyanlar da (1461 yılı), aynı şekilde hak sahipleri tarafından iltizama verilmişlerdi (TT 10, s. 18, 77) ve hatta iltizama verilen rezervler arasında bir zeytinyağ

(51) MM 9, varak 1 v°, 4 r°, 12 r°, 18 r°, 32 r°, 34 r°, 35 r°, 101 v°, 104 r° : «bir hassa çiftlik vardır ortak dutar» *ms. cit.*, varak 31 r°, 103 r° : «iki hassa çiftlik vardır ortak dutar»; *ms. cit.*, varak, 38 r° : «üç hassa çiftlik ortak dutar».

(52) TT 30., s. 6, 7, 14, 20, 47, 85, 96, 110, 112, 118, 119, 120, 130, 132, 135, 144, 149, 153, 154, 157, 288, 551; bkz. Cook (Bibl. no. 47), s. 73-74.

(53) Bkz. yukarıda 51, 52. no'lu dipnotlar.

(54) TT 49.

(55) Doerfer (Bibl. no. 53), c. II, s. 25-27, no. 446.

(56) Barkan (Bibl. no. 11), İndeks : ortak, ortakçı, ortakçılar; İdem (Bibl. no. 10), c. I, s. 29-74, 198-245, 397-447.

(57) TT 30, s. 20, 22, 80, 93, 118, 125, 132, 134, 135, 138, 140, 178, 180.

presi (TT 10, s. 40) ile Teselya'daki bir değirmene de (TT 105, s. 243) rastlanmaktadır. Ayrıca timarlılar tarafından iltizam edilen topraklar ve diğer varlıklar da görülmektedir⁵⁸.

Bir sonuca ulaşırsak; bir timarlının rezervini değerlendirmesi konusunda dört yöntem bulunmaktaydı: reayanın yükümlü olduğu angarya, tapu resmi karşılığında rezervin bir reayaya devri, reaya ile ortaklık ve iltizama vermek.

2. Mali gelirler ve diğerleri

Bir timarlının gelirlerinin bütünü rezervden sağlanmamaktaydı. Bu gelirin en büyük bölümü vergiler tarafından oluşturulmaktaydı. Timarın cinsine bağlı olarak, timarı elinde tutan kimse ya rüsum-ı örfiyye'yi, ya rüsum-ı şeriyye'yi, ya da her ikisini birden tasarruf etmekteydi. Bu incelemenin amaçları arasında Osmanlı mali sisteminin tüketici bir araştırması yer almamaktadır. Bu durumda, yalnızca en önemli vergileri işaret etmekle yetineceğiz (bkz. yukarıda Üçüncü bölüm, 1. kesim).

a. **Örfi resimler (Rüsum-ı Örfiyye)** — Bu kategoriye giren resimler normal olarak divani timarlara tevcih edilmiş olan mali gelirlerin yegâne kaynağını meydana getirmekteydiler. Bir çift veya bir çiftin bir kesrini tasarruf eden bir köylü, tasarrufunun büyüklüğüne orantılı olan bir resm-i çift ödemekteydi⁵⁹. Hatırlatalım ki, bazı bölgelerde bu resmin tamamı timarlıya gitmemekteydi⁶⁰. 15. yüzyılda Teselya ve Makedonya bölgesinin müslümanları resmi kulluk (MM 10, TT 3, TT 4) adlı bir vergi ödemekteydiler. Aslında burada söz konusu olan bir resm-i çiftten başkası değildir; fakat verginin tahsilat tarzına ilişkin ayrıntılara sahip bulunmamaktayız. İmparatorluğun büyük kısmında resm-i çift yalnızca müslüman çiftçiler tarafından ödenmekteydi⁶¹, çünkü gayrimüslim çift-

(58) Toprak : TT 49, s. 221, 278; meyva bahçesi : TT 48, s. 58; Çayır : TT 88, s. 135. Büyük timarlılar : bkz. MM 176, içinde birçok örneğin yer aldığı II. Mehmed dönemine ait bir iltizam defteri. Bir ayrıntıyı belirtelim : Aydın'da hassa çiftlikleri bütün olarak işletilmekteydi. Toprağın dinlenebilmesi için sırasıyla toprağın yarısı ekilmekteydi : TT 8, s. 6, 22, 43, 45, 63, 73, 77.

(59) Barkan (Bibl. no. 11), s. 37 (Karaman), s. 63 (Erzurum), s. 116 (Malatya), s. 132 (Diyar-i Bakr), s. 158 (Mardin), s. 165 (Harput); MM 35; MM 241; MM 354; TT 23 M; TT 2; TT 15; TT 13; TT 37; TT 54; TT 64; TT 40; TT 16; Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 23 r^a-25 r^a.

(60) Bkz. yukarıda üçüncü bölüm, § 4.

(61) Barkan (Bibl. no. 11) İndeks : *resm-i çift*; İnalçık (Bibl. no. 73), s. 557-592.

çiler ispençe ödemekteydiler⁶². Fakat bu statü 15. yüzyılın ikinci yarısında bütün Osmanlı sancaklarında yürürlükte değildi. Trakya'da ispençeye nadiren rastlanmaktaydı⁶³. Diğer yandan ve üstelik, hıristiyan çiftçiler Anadolu'nun birçok sancağında ispençe yerine resm-i çift ödemekteydiler : Aydın⁶⁴, Canik, Kütahya, Mentеше ve Kayseri⁶⁵. Bu rejim geçici olmuştur. Osmanlı merkezi her yerde gayrimüslimler için resm-i çift yerine ispençe ödenmesini zorunlu hale getirmiştir⁶⁶. Osmanlı yönetimi ispençeyi Balkan kökenli bir vergi saymaktadır (Rumeli âdeti üzere: TT 61, s. 115). Nihayet altını çizerek belirtelim ki, bu vergi sıradan tımarlıya her zaman bırakılmamıştır. Örneğin Hersek ve Mentеше'de bu vergi sancakbeyine gitmekteydi⁶⁷. Bu verginin tahsilatının Mart ayında yapıldığını da belirtelim⁶⁸.

Örfi resimler kategorisi içinde yer alan bir grup vergi de arızı resimler (bad-i havâ) tarafından oluşturulmaktaydı: evlenme vergisi (resm-i arus), domuz vergisi (resm-i hınzır), suçlar üzerinden alınan cezalar (resm-i cürüm ve cinayet), kaybolmuş hayvanlar ve bulunan kaçak köleler üzerinden alınan resimler, bir toprağın birinin üzerine kaydedilmesiyle alınan resim (resm-i tapu) ve bir evin kaydı için alınan resim (ev yeri tapusu)⁶⁹. Önemli bir vergi resm-i agnam (koyun vergisi) idi⁷⁰ ve bu resim Nisan ayında tahsil edilmekteydi⁷¹. Bu resim sıradan tımarlılara ancak nadiren tevcih edilmekteydi. Bu resim bölgesine göre, ya tamamen sancakbeyi

(62) İnalçık (Bibl. no. 73), s. 602-608; Beldiceanu (Bibl. no. 14), s. 133-138; İdem (Bibl. no. 17), varak 32 r°, 58 v°, 59 r°; MM 10; MM 828; MM 17748; TT 3; TT 4; TT 5; TT 10; TT 26; TT 16; TT 12; TT 17; TT 20; TT 23; TT 23 M; TT 33; TT 35; TT 50; TT 52; TT 61; TT 75; Hacıbeğiç, *et. al.* (Bibl. no. 66); Pulaha (Bibl. no. 91); Bojanic (Bibl. no. 39), c. II, faksimile; İnalçık (Bibl. no. 72), s. XXXII-XXXIII.

(63) İnalçık (Bibl. no. 73), s. 606.

(64) İnalçık, *ibid*, s. 606, n. 160.

(65) TT 13; TT 33; TT 47. 918 (1512/13)'de Kütahya sancağındaki hıristiyan halk, İспенçe yerine resm-i çift ödemeye devam etmektedir.

(66) İnalçık, *ibid*, s. 607. 15. y.y.'ın sonunda Trabzon'da yeni müslüman olanlar İспенçe ödemeye devam etmektedirler: MM 828.

(67) TT 5; TT 61; s. 115. İспенçenin Mentеше sancağında II. Bayezid döneminde (1481-1512) henüz tahsil edilmediğini hatırlatalım: TT 47.

(68) Beldiceanu (Bibl. no. 14), s. 133-138. İdem (Bibl. no. 23), s. 298-299.

(69) Beldiceanu (Bibl. no. 23), s. 292.

(70) Bkz. Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 29), s. 240, 251, 256, 260, 275, 276, 278; TT 2; TT 40; MM 241; Beldiceanu (Bibl. no. 17), İndeks: âdet-i ağnam.

(71) Barkan, *ibid*, İndeks: âdet-i ağnam, resm-i ağnam, bkz. s. 12 § 42.

tarafından, ya sancakbeyi ve subaşı tarafından tahsil edilmekte, ya da sıradan timarlı ile sancakbeyi arasında bölüşülmekteydi⁷². Bu resmin tahsilatı konusunda daha iyi bir fikre sahip olabilmek için bütün Osmanlı sicillerini gözden geçirmek gerekmektedir. Reaya aynı şekilde manda, öküz, balıkçılık ürünleri, tuğla, at⁷³, demir⁷⁴, değirmen⁷⁵, eğirme değirmenleri⁷⁶ cinsinden de vergilendirilmekteydi. Ayrıca Osmanlı merkezi timarlıya resm-i gecüd (TT 3, s. 307), iskele vergisi (resm-i iskele), dalyan resmi ve kumaşlardan alınan resimleri de tevcih edebilmekteydi⁷⁷. Yalnızca buğday, arpa, yulaf, çavdar ve darıyla, bostan ürünlerinden alınan salariyye veya salarlık adlı vergiyi de zikrederim. İmparatorluğun bazı bölgelerinde keten, salariyye'ye tabi kılınmamışken, örneğin Behisni gibi diğer bazılarında çiftçi keten üzerinden salariyye ödemek zorundaydı. Salariyye, divani timarlımın, öşrün bir vakfa bırakıldığı bölgelerde, tahıl cinsinden yegâne gelirini meydana getirmekteydi⁷⁸. Önemli ve tutarı bölgeden bölgeye değişen resimler konusunda Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesine, Ö. L. Barkan tarafından yayınlanan kanunlara ve yakınlarda yayınlanan bir esere gönderme yapıyoruz⁷⁹.

Örfi resimler kategorisine kentsel ekonomik faaliyetler üzerinden alınan resimler de aynı şekilde dahil olmaktadır. Örneğin Karaman'daki Akşehir'de, kent halkı Osmanlı fethinin hemen arkasından meyhane resmi, bozahane resmi, mumhane resmi, boyahane resmi, başhane resmi (koyun kellesi satılan dükkânlar), mezbaha resmi, un pazarı resmi, tahıl pazarı resmi, pamuk resmi

-
- (72) Subaşı: TT 3, s. 179, 181; TT 4, s. 141; MM 828, s. 141; MM 17893, s. 180, MM 10, varak 279 v°, sancakbeyi: TT 12, s. 17; beylerbeyi: TT 2, s. 63. Timarlılar: MM 10, varak 64 r°, 65 r°, 65 v°, 66 v°, 67 r°, 68 r° vd; kadı: TT 14 s. 21. Trabzon'da bu resim, en azından kısmi olarak, sıradan timarlılara gitmekteydi: MM 828.
- (73) Beldiceanu (Bibl. no. 17), İndeks: balık; MM 10 varak 254 r°, TT 26, s. 82; TT 3, s. 233, 317, 431.
- (74) Beldiceanu (Bibl. no. 19), XIV. Bölüm, s. 243-244.
- (75) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 35), s. 21-22; TT 3, s. 30-33, 38, 42-44, 51, 54, 55, 57 vd; TT 5, s. 446, 495, 509, 510 vd; MM 10; TT 20; MM 232; MM 828. Bütün mufassal tahrir defterleri, değirmenler üzerinde ödenen resimler konusunda bilgi içermektedirler.
- (76) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 35), s. 21-22; TT 3, s. 150, 369; TT 4; Hacıbegiç, *et al.* (Bibl. no. 66), c. I; Pulaha (Bibl. no. 91), c. I.
- (77) Beldiceanu-Steinherr, *ibid.*, s. 21-22; TT 3, s. 178; âdet-i bez, s. 372: dalyanlar. Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 20 v°; MM 10.
- (78) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 29), s. 263-264; Idem (Bibl. no. 35), s. 21-22.
- (79) Barkan, *ibid*; Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 29).

veya bal resmi, kirişhane resmi (yay kirişleri imalathaneleri), koyun sürüleri resmi gibi resimlerin yanı sıra ihtisab resimleri, bacı pazar resimleri (pazardaki alış veriş üzerinden), kıst-ı bazar⁸⁰ gibi vergiler ödemeye başlamışlardır. Kısacası, bir kentte olması mümkün bütün ekonomik faaliyetler üzerinden vergi alınmaktadır. Akımızda tutmamız gereken bir husus da, gümrük resminin de aynı şekilde timar gelirleri arasında tevcih edilebildiğidir⁸¹.

b. **Dinsel resimler (Rüsum-ı Şeriyeye)** — Bu kategoriye giren vergiler rüsum-ı örfiyye ile birlikte «bütün tipten» timarların ve bazı nadir dinsel timarların gelirini meydana getirmekteydiler (bkz. yukarıda Üçüncü bölümün 2 c kesimi). Gelirin başlıca kısmını öşür (öşr) meydana getirmekteydi, fakat bunun tahsil şartları İmparatorluğun her yerinde aynı değildi. Timarlı tarafından toplanan divani hak niteliğindeki öşürü zikretmiştik, fakat bu konudaki rejim bir bölgeden diğeriye değışmekteydi. Bazı durumlarda öşürün bir kesri veya tamamı sipahiye gitmekteydi. Bu durumda reaya iki öşür ödemek zorunluğunda olmaktaydı⁸². Tahıllar üzerinden divani hak olarak alınan öşür veya öşür kesri Rum, (TT 2, TT 5), Amasya (TT 54), Kastamonu (Kastamonu) (MM 354), Erzurum, Yeni İl, Diyar-ı Bakr (Diyarbakır) ve Erzincan sancaklarında behre (parça, pay) adını almaktaydı⁸³. Buna karşılık bostan, meyva, keten ve bağı üzerindeki haklar öşr (onda bir) başlığı altında toplanmaktaydılar⁸⁴.

Baş vergisi ayrı bir konum meydana getirmekteydi. İlke olarak bu vergi doğrudan merkez memurları tarafından toplanmaktaydı. Fatih Sultan Mehmed'e ait bir ferman⁸⁵ ile II. Bayezid dönemine

(80) MM 241, varak 24 r° - v°; Beldiceanu (Bibl. no. 23), s. 107-108, 292-293; Idem (Bibl. no. 17), varak 18 r°, 29 r°-31 v°, 40 v°, 41 r°, 60 r°, 60 v°; TT 3, s. 156; MM 10, varak 1 v°; MM 828, s. 26-27; Beldiceanu (Bibl. no. 24), s. 95; MM 17893, s. 183; Seydişehir kentinin ihtisab ve ihzariyye'si; Fekete (Bibl. no. 57), s. 403 vd. Timar olarak tevcih edilmiş olan Antalya şehri ihtisabı: MM 17893, s. 422. TT 59, s. 59; TT 8; s. 694; at sürüsü, bozahane, mumhane.

(81) TT 25, s. 71; TT 3, s. 362; Bojanic-Lukac (Bibl. no. 41), faksimile; MC O 90, s. 1; MM 176, varak 12 v°; TT 10, s. 166, 177; TT 16, s. 308, MM 11, varak 139 r°.

(82) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 29), s. 249-254.

(83) Barkan, *idib*, s. 66, 77, 131, 182.

(84) TT 2; TT 37; MM 241; Barkan, *ibid.*, s. 131: Diyar-ı Bakr. Daha fazla ayrıntı için: Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 29), s. 253-262, 263, 265, 298.

(85) Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. I, s. 148-150.

ait iki kanunname bu konuda açıklırlar⁸⁶. 13 Ocak 1499'da yayınlanmış olan kanunname baş vergisinin (cizye veya baş harac) tahsiline ilişkin olup, İmparatorluğun tümünü kapsamaktadır⁸⁷. Bu yasamaya rağmen, timarlılar kadar vakıflar da cizyeden yararlanabilirlerdi. Örneğin Yahyaoğulları ve Yavaoğulları bundan timar olarak yararlanmaktaydılar⁸⁸. Akşehir kentinin vergileri, cizye de dahil, Yapaoğlu Ali beye gitmekteydi⁸⁹. II. Mehmed bu istisnai durumları iptal etmeye uğraşmıştır, fakat Limni adasına ait bir tahrir defteri (2-11 Şubat 1490) subaşının adanın hristiyan halkının cizyesini topladığını kaydetmektedir (TT 25). Nihayet II. Mehmed'in eski Mora despotu Demetrios Paleologos'a bir timar tevcih ederken ona aynı zamanda cizyeden de yararlanma hakkı tanıdığını zikrederim (MM 176, varak 12 v°). Padişahın timar rezervi veya vergilerin dışında elde edilen gelirleri nadiren tevcih ettiğini de kaydedelim. Nihayet, bazı timarlılar Kilise tarafından ödenen gelirlerden yararlanmaktaydılar⁹⁰.

Gelirlerin tahsili tarzlarına geçmeden önce, Osmanlı merkezi tarafından tevcih edilen gelirlerin farklı bölgelerde yer alan köylerden gelebileceğini de aklımızda tutalım. Gelir kaynaklarının bu dağıtılmışlığı politikası, 15. yüzyılın sonunda Trabzon sancağında sistematik bir şekilde uygulanmıştır (MM 828).

3. Timar haklarının toplanma tarzları

Sipahinin tahsilat işleriyle bizzat mı uğraştığı, yoksa bir mütezim aracılığıyla toplanan tutarları mı aldığı sorulabilir. Bu soruya cevap verebilmek için birçok faktörü gözönüne almak gerekir.

Öncelikle gelirlerin nasıl kaydedildiklerini ve timarlıların bunları nakit cinsinden mi, yoksa ayın cinsinden mi elde ettiğini belirleyelim. Tahrire ilişkin bir kanunname Osmanlı merkezinin her sancağa bir emin ve bir kâtib göndereceğini hüküm altına almaktadır. Bunlar bütün gelirleri, cinsleri ve büyüklükleri ne olursa olsun, kaydetme işlemine girişeceklerdir ve hatta bütün reayaları

(86) Ms. 35, varak 130 v°-131 v°; ms. 85, varak 222 v°-225 r°. Çeviriler tarafımızdan yayınlanacaktır.

(87) Ms. 85, varak 222 v°: — Padişah fermanı şöyledir: [Vergi toplayıcıları] cizyeyi eyaletlerde bütün dürüstlükleriyle toplayacak ve bunu merkez hazinesine teslim edeceklerdir —.

(88) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 27), s. 73.

(89) MM 241, varak 9 v°, 23 v°, 24 v°. Başka örnekler: Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 29), s. 266-267.

(90) MM 97, varak 89 r°; TT 3, s. 389; Pulaha (Bibl. no. 91), c. II, s. 27, 235-236, 280.

da teker teker kaydedeceklerdir ki, gelir kaynağı olabilecek ne tek bir kişi, ne de tek bir parsel tahrir defterlerinin dışında kalabilsin. Her türlü hile ve sahtekârlık olasılığını boşa çıkartmak için, emin kendi timarlarını bizzat değerlendirmekte olan bütün sipahileri, o anda orada olmayan sipahilerin temsilcilerini, havass-ı hümayun yetkililerini ve diğer hasların yöneticilerini, vakıfları ellerinde tutanlarla mülk sahiplerini ve bağışıklık sahibi kimseleri toplamaktadır. Bölgenin kadısı da bu toplantıya katılmak zorundadır. Diğer yandan eminin, durumları hakkında reayalarla görüşmeye ve önceki mufassal tahrir defterlerini incelemeye de hakkı vardır⁹¹. Kanunname, il yazıcıların önce öşre tabi tahıllar ile diğer ürünleri kaydettiklerini göstermekte ve bu durum tahrir defterleri tarafından teyid edilmektedir. Daha sonra emin koyunlardan, kovanlardan, değirmenlerden, cezalardan vb. alınan resimleri kaydetmektedir. Tahıl üretimi, bölgesine göre mudd, kile veya şomar cinsinden; bağ üretimi ise medre veya çabur cinsinden kaydedilmektedir⁹². Her ürünün değerine gelince, tahrir bittikten sonra bunlar Osmanlı merkezi tarafından tayin edilmekte ve daha sonra tahrir defterlerine işlenmektedir. İспенçe tutarı akçe olarak yazılmakta; müslüman reayadan alınan çift resmi de tıpkı ispençe gibi akçe cinsinden gösterilmektedir. Tahsil tarzına gelince; ispençe, ihtisab resmi, gümrük resmi, cizye, imalathane veya atelyelerden alınan vergiler akçe cinsinden tahsil edilmektedirler. Pazarlardaki alışverişten alınan vergi de (bac-ı pazar) tercihan akçe cinsinden tahsil edilmektedir⁹³. Öşre ilişkin olarak Osmanlı kanun koyucusu bunun tahsilatı konusunda hiçbir kuşkuyla yer bırakmamaktadır. Tahıllar ve sebzelerden alınan öşr aynî olarak alınmaktadır⁹⁴ ve reaya tahılların nakliyesi ile ambara yerleştirilmesini sağlamak zorundadır⁹⁵. Tahrir defterlerinde diğer ürünler için yalnızca değer belirtilirken, tahıllar için vergi olarak alınacak kısmın neden miktar olarak belirtildiği sorulabilir. Diğer ürünlerin miktarlarının tahıl miktarlarına nazaran çok az olması mümkündür. Reayanın tahıl öşrünü ambara taşıma zorunluğuna tabi kılınması timarlıların bu vergiyi bizzat topladığını varsaymamıza izin vermektedir; ancak belgeler bu arada timarlıların gelirini iltizama verebileceğini göstermektedirler. Bir iltizam sicili (1469-

(91) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 35), s. 19.

(92) Çabur hakkında: Beldiceanu (Bibl. no. 16), s. 190-193'

(93) Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. II, İndeks: bac; Idem (Bibl. no. 23), s. 165-166.

(94) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 27 v^a-28 r^a; ms. 35, varak 136 v^a.

(95) Beldiceanu, *ibid.*, varak 48 r^a, 52 r^a; ms. 35, varak 137 v^a.

1480) ve diğer belgeler önemli miktarda gelirin iltizama verildiğini açığa çıkartmaktadırlar⁹⁶. Bunların dışında, Arnavutluğa ait bir tahrir defteri (1431-1432) tımarlılar tarafından iltizama verilmiş olan resm-i hınzır (domuz resmi), niyabet, bağ öşrü, değirmen hakkı ve iskele hakkı gibi vergileri zikretmektedir⁹⁷. İki bilgi, durumu aydınlatmaya katkıda bulunmaktadır. Vidin sancağındaki bir madene ilişkin bir rapordaki bir cümle (1 Haziran - 4 Aralık 1488) tımarlının haftanın bazı günleri toplanan bac-ı pazarı iltizama vermekte, fakat diğer günlerin bacını kendinin toplamakta olduğunu göstermektedir⁹⁸. Vilk sancağına ait bir tahrir defteri (1455) sancağın koyun vergilerinin (adet-i ağnam) mültezimi (âmil) olan Bayezid adında bir tımarlıyı kaydetmektedir⁹⁹. Aynı dönemde Tokat'taki âdet-i ağnam beylerbeyi Hamza'ya gitmekteydi (TT 2, s. 63). Kütahya sancağında H. 892 (15 Zilhicce/2 Aralık 1487) yılında bir subaşı 34.389 akçelik bir gelire sahipti. Bu gelirden 25.000 akçesi bac-ı pazar, meyhane, cürüm ve cinayet resmi, bad-i hava resimleri, sabunhane, bağ öşrü ve salgın iltizamından gelmekteydi (MM 17893, s. 40). Bir kanunnamenin tahririne ilişkin bir hükmü, tımarlılarıyla bizzat meşgul olan sipahilerin yanı sıra, il yazıcının bölgeye gelmesi halinde temsilci veya yetkililerini gönderen diğer başkalarının da bulunduğunu bildirmektedir¹⁰⁰. Bizzat gelmeyip kendilerini temsil ettiren çok sayıda tımarlının tımarlarını iltizama veren kimseler olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bütün bilgiler, Osmanlı merkezinin tımarlıları gelirlerini iltizama verme konusunda zorlamadığı noktasında birleşmektedirler. Tımar gelirlerinin tahsili yalnızca tımarın büyüklüğü tarafından değil, aynı zamanda mali gelirlerin niteliği tarafından da belirlenmekteydi. İltizam sicillerinden elde edilen veriler toprak ürünleri üzerinde sahip olunan hakların sipahi tarafından doğrudan tahsil edilmesine karşılık; oldukça karmaşık bir yönetsel mekanizmaya ihtiyaç gösteren diğer haklarının tahsilatının iltizama verildiğini varsaymamıza izin vermektedirler¹⁰¹. Bir sancakbeyi veya subaşının, onları gelir tahsilatını örgütlemekten kurtaran ve belli sayıda görevlinin bakımını üstlenmekten vareste tutan iltizam sistemini tercih etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

(96) Fatih Sultan Mehmed'in saltanat dönemine (1451-1481) ait bir iltizam defterinde çok sayıda örnek bulunmaktadır : MM 176; bkz. Gök-bilgin (Bibl. no. 63), s. 98-159; TT 8, s. 32, 40.

(97) İnalçık (Bibl. no. 72), s. XXXIV-XXXV; bkz. *op. cit.*, s. 5, 33, 38, 55. Trabzon sancağı için (1487 öncesi) : MM 828, s. 26.

(98) Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. II, s. 218.

(99) Hacibegić, *et. al.*, s. 82.

Özetlersek; yukarıda zikredilen faktörlere bağlı olarak, timar gelirleri timarlı tarafından doğrudan tahsil edilebileceği gibi, il-tizama da verilebilirdi.

4. Timarın tevcihi ve intikali

Timarın yapısını, gelirlerini ve bu gelirlerin tahsilat tarzlarını inceledikten sonra ortaya bir sorun çıkmaktadır: timar Osmanlı devletinin başlangıç döneminde irsi miydi?

Bütün Osmanlı araştırmacıları İmparatorluğun ilk dönemlerinde timarın ilke olarak irsi olmadığını bilmektedirler. Ancak, tahrir defterleri ve timar tevcih sicilleri ulaşılmaz olarak kaldıkça, bu sorun hakkındaki belgeler tamamen yetersiz kalmışlardır. Hammer bu sorunu ele alan tarihsiz bir metin yayınlamıştır¹⁰² ve Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesi ikinci bölümünde timarın irsi olmadığını açığa çıkartmaktadır¹⁰³. Sorunu daha iyi çerçevelemek ve kavramak için, daha önce zikredilen tahrir defterlerine başvurmak gerekmektedir.

Tahrir defterlerinde emin, timarlının adını ve babasının adını kaydetmektedir¹⁰⁴, çoğunlukla bunların arkasından «...den intikal etmiştir»¹⁰⁵ ibaresi yer almaktadır. Bir oğulun babasının yerine geçmesi çok enderdir. Timar tevcih defterleri tahrir defterlerinininki-lerle aynı bilgileri sağlamaktadırlar, fakat timar tevcih defterlerinde tahrir defterlerinden fazla olarak, timar gelirlerinin bir başka kişiye aktarımının koşul ve nedenleri hakkında belli miktarda ayrıntı bulunmaktadır¹⁰⁶. Bu iki cins defter, özellikle tevcih defterleri, tarihçiye timarın ilke olarak yalnızca irsi olmadığını kanıtlama olanağı sağlamakla kalmamakta¹⁰⁷, aynı zamanda aktarım (intikal) nedenlerini tanıma olanağını da sunmaktadırlar. Kanuni Sultan

(100) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 35), s. 19.

(101) Belgeler bu bakış açısını teyid etmektedirler: bkz. yukarıda dipnot 96.

(102) Hammer (Bibl. no. 68), c. I, s. 360-365.

(103) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 93 vd.

(104) TT 2; TT 3; TT 4; TT 7; TT 8; TT 20; TT 23; TT 52; MM 10; MM 241; Hacibegic, *et. al.* (Bibl. no. 66), c. II; Pulaha (Bibl. no. 91), c. II; Bojanic (Bibl. no. 39) c. II; Cvetkova, Mustafcieva (Bibl. no. 48) c. X; Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), c. XIII.

(105) TT 3, s. 40, 42, 46, 54, 60, 65, 91 vd; MM 10; varak 67 v°, 92 v°, 93 r°, 106 v°, 120 v°, 128 r°; ...'an tahvil: TT 23, s. 136, 141, 178; TT 52; MM 241; MM 828; Hacibegic, *et. al.* (Bibl. no. 66), c. II.

(106) MM 7; MM 334; MM 17893; MM 15287; Beldiceanu-Steinherr, Berindei, Veinstein (Bibl. no. 37 ve 37 a).

(107) Bkz. yukarıda 105, 106 no'yu dipnotlar.

eden¹²¹ veya görev yerini terkeden timarlılar için de durum aynıdır¹²². Her sipahinin arzı-endam etmek zorunda olduğu teftişlere riayet etmeyen timarlı, subaşı bile olsa, azledilmektedir (MM 15287, s. 90). Yoldaşlık defterine kaydedilmeme halinde de timar geri alınmaktaydı (MM 17893, s. 310, 314). Nihayet, gerekli tevhizattan yoksun olan sipahi de aynı şekilde, timarını kaybetmekteydi (MM 334, s. 82).

e. Bu kategori içinde, asıl anlamıyla askeri hizmetle hiçbir ilişkisi olmayan suçlar sınıflandırılmıştır. Sipahi, izleyen nedenlerden ötürü timarını kaybetmekteydi: cinayet¹²³, dine saygısızlık ve isyan (MM 334, s. 72-73), sarhoşluk (MM 334, s. 74), müslüman bir kadınla zina, reayalarına karşı kötü muamele (MM 334, s. 78), asllarıyla kötü ilişkiler¹²⁴ ve madenler âmiliyle çatışma (MM 334, s. 73).

f. Hizmetini yerine getiremeyecek durumda olan bir sipahi emekli olarak bir timar alabilirdi; bu durumda bir müteka'id veya bir oturak haline gelmekteydi. 12 Rabi 1904 (28 Ekim 1498) tarihli bir kayıt, örneğin eski kapıcılardan Mahmud adlı birinin müteka'id sıfatıyla bir timarı elinde bulundurduğunu göstermektedir. Daha sonra bu timar ondan alınarak II. Bayezid'in oğlu ve Trabzon sancakbeyi şehzade Selim'e verilmiştir. Bildirelim ki, müteka'id timarı olarak tevcih edilen timar Trabzon kenti ihtisabını kapsamaktaydı (MM 334, s. 76). Bunun anlamı, Mahmud'un adı geçen kentte muhtesib görevini yerine getirdiğidir ve bilindiği üzere, bu görev askeri hizmete nazaran daha hafif görülmektedir. Aydın sancağında (1488) bir sipahi müteka'id timarı olarak, Akşehir'i sulayan sular üzerinde bir hakka tekâbül eden bir timar almıştı (MM 17893, s. 103). Şu olguyu aklımızda tutmamız gerekmektedir: emekliye ayrılan her sipahiye bir müteka'id timarı verilmemektedir. 1487'de emekli sipahilerden çoğu yalnızca vergi muafiyetinden yararlanmaktaydılar. Bunlar topraklarından elde ettikle-

(121) MM 15287, s. 11; MM 17893, s. 226, 227, 258, 261, 263-265, 283, 286, 299, 301, 318, 381, 384, 413; MM 334, s. 69. 15. yüzyılın sonundaki Osmanlı-Mısır savaşı birçok timarlının askerden kaçmalarına neden olmuştur.

(122) İzinsiz olarak görevin terki (Kırım'da Mangub kalesi) : MM 334, s. 7; bkz. Beldiceanu, *et. al.*, (Bibl. no. 37 a), no. 25.

(123) Beldiceanu, *et. al.*, (Bibl. no. 37), c. VIII/1, s. 290.

(124) MM 334, s. 84; MM 15287, s. 58. Sultaniyye kalesi komutanı (Biga sancağı) garnizondaki askerlerle birlikte; Beldiceanu, *et. al.*, (Bibl. no. 37 a) belge no. 8, 9.

ri ürünler üzerinden vergi vermemekte ve rüsüm-ı şeriyeye ile avarız-ı divaniyye'den muaf olmaktadır (MM 828, s. 65). Ancak bu toprakları hangi sıfatla tasarruf ettikleri konusunda bir bilgiye sahip değiliz. Bildirelim ki, emekli sipahiler ya mali muafiyetler, ya da askeri yükümlülüğü olmayan timarlar elde etmekteydiler. İlke olarak, emekli bir sipahinin oğlu babasının timarına talip olamazdı¹²⁵. Ancak gene de yasaya aykırı davranışlar olabilirdi. Ölümüne yaklaştıklarını hisseden sipahiler görevlerinin oğullarına intikal ettirilmesini talep edebilirlerdi (MM 15827, s. 62). Timarını iki oğluna intikal ettirmeyi başaramış olan bir sipahi, daha sonra sağlığına kavuşmuş, ama oğullarından birini kaybetmiştir. Bu durumda, Osmanlı merkezi yönetimi timarı hayatta kalan oğluya paylaşmasını kabul etmiştir (MM 15827, s. 16).

g. Bir timarın kaybedilmesine yol açabilecek çeşitli nedenler arasında, kendi isteğiyle timardan vazgeçmek (MM 334, s. 73) ve tayin beratında yer almayan varlıkların işletilmesi¹²⁶ gibileri sınıflandırılabilir.

Bir timarın geri alınmasının nedenlerinin sıralanması, bunun irsi bir mal olmadığı konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak niteliktedir. Ancak 1536 tarihli bir kanunname bir değişmenin belirtmelerini kapı aralığından görmemize izin vermektedir. Kanun koyucu, eskiden babaları tekaüd olmuş veya uzun süre önce ölmüş Anadolu ve Rumeli sipahilerinin oğullarının timar istemediklerini belirtmektedir. Bu durumda olanlardan timar talep edenlere Osmanlı merkezi, duruma göre, babalarının henüz hayatta olduğu veya uzun süre önce öldüğü, çünkü ona bir timar tevcihinin yasak olduğu biçiminde cevap vermektedir¹²⁷. Daha sonraki tevcihlerde, eski (sabık) düzeni hatırlatan izleyen paragrafların gösterdikleri üzere, işler değişmiştir. Gerçekten de, eski kanun ma'zul sipahiler ve babalarının ölümünde 12 yaşında olan sipahi oğulları (sipahizâde), eğer yedi yıl içinde beylerbeyinden bir timar talep etmezlerse, artık ihtiyaçlarını karşılayabilir durumda sayılacaklardır¹²⁸. Aynı şekilde, eski (sabık) bir hüküm bir sipahinin torunu, eğer babası bu timarı hiçbir zaman almaksızın dededen önce ölürse, torunun da bu timarı alamayacağını kurumsallaştırmıştır¹²⁹. Bu

(125) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 30), çeviri: varak 102 r°; MM 334, s. 7.

(126) Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. I, s. 89.

(127) Beldiceanu-Steinherr, *ibid.*, çeviri: varak 102 r°.

(128) *Art. cit.*, çeviri: varak 103 v°.

(129) *Art. cit.*, çeviri: varak 104 r°.

pasaj, sipahizâdelerin bazı koşullarda babalarının timarlarını elde edebileceklerini göstermektedir.

Osmanlı merkezinin hangi tarihten itibaren bir sipahizâdenin babasını timarında izlemesine veya herhangi bir başka timarı talep etmesine hoşgörü göstermeye başladığı sorulabilir. II. Mehmed tarafından verilen iki berat —birincisi 20 Ekim 1461'den öncesine aittir ve ikincisi de 1478 ile 3 Mayıs 1481 arasında bir tarihtedir— bir erkek kardeşin veya oğulun erkek kardeşinin veya babasının yerine geçebileceğini ortaya çıkartmaktadırlar¹³⁰. Tahrir defterleri bu tarihten daha da gerilere gidebilmemize izin vermektedirler. I. Mehmed (1403-1421) ve II. Murad (1421-1451) dönemlerinde Arnavutluk sipahilerinden çoğunun oğulları babalarının¹³¹ ve dedelerinin¹³² askeri tevcihlerini miras olarak almışlardır. Bu da bizi I. Murad'ın saltanatının son yıllarına kadar geri götürmektedir (1362-1389). Nihayet, 1454-55 tarihli bir Teselya tahrir defteri bir timarın büyük babadan beri aynı ailenin elinde olduğunu bildirmektedir¹³³. Bu örnekler Osmanlı merkezinin I. Murad'ın saltanat döneminden itibaren (1362-1389) irsilik ilkesini kabul ettiğini göstermektedir, fakat bu gibi durumlar ancak istisnalar meydana getirmektedirler.

Timarın tevcihi, intikali ve geri alınmasının çeşitli yanları üzerinde uzun süre ısrarla durduk; çünkü tarihçiler bu konuda zıt fikirlere sahip olmuşlardır ve bazıları timarı irsi bir fief gibi ele alırlarken, diğer bazıları da onu irsi olmayan bir tevcih olarak görmüşlerdir. Belgelerden ortaya çıktığına göre, timar ilke olarak irsi değildir. Osmanlı merkezi tamamen keyfine kalmış bir şekilde ve hiçbir neden göstermeden bile timarı geri alabilirdi. Genel olarak bir sipahi timarı üç yıldan fazla muhafaza edemezdi, fakat bu mutlak bir yasa değildi. Nihayet, timarın aynı ailenin elinde iki veya üç kuşak boyunca kalabildiği istisnai durumlar bulunmaktaydı.

Sistem donmuş olarak kalmamıştır. Başlangıçta timar ardıllara intikali mümkün olmayan bir zilyetlik olmuşsa da, daha sonraları otoriteler kendilerini, irsiliğe ilişkin bazı hükümleri yumuşatmak zorunda hissetmişlerdir. II. Mehmed'in islahatı başlangıçta mülk ve vakıf toprakları basit timarlara çevirerek sistemin katılaşması yönünde işlemişse de, daha sonraları ilkelerin gevşeme-

(130) Beldiceanu (Bibl. no. 13), s. I, s. 87 § 20, s. 90 § 2.

(131) İnalçık (Bibl. no. 72), s. 10, 18-20, 22, 42, 47, 61, 63, 65, 70, 74.

(132) TT 3; s. 52-53, 206-207, 243-245.

(133) MM 10, varak 264 v° - 265 r°.

sine ulaşmıştır. 1536 tarihli kanunun bir paragrafı bu bağlamda, Anadolu'da iptal edilen ve eski maliklerine timar olarak tevcih edilen bazı mülk toprakların sahiplerin oğullarından birine veya ikisine timar olarak tevcih edilebileceğini, çünkü söz konusu toprakların eskiden tam mülkiyet (mülk) topraklar kategorisine ait olduğunu, öngörmektedir. Yasama gücü, kanunun timar rejimine getirdiği bu istisnayı, mülk toprakların eski maliklerinin oğullarının sıradan timarlılara benzemeyecekleri gerekçesiyle açıklamaktadır¹³⁴. Bu hüküm şaşırtıcıdır; Osmanlı merkezinin Anadolu'nun eski mülk sahiplerinin baskılarına dayanmadığını ve bunun sonucunda sipahileri iki kategoriye ayırdığını göstermektedir: miras hakkı olan timarlılar ve miras hakkı olmayan timarlılar. Bu değişiklik ne zaman meydana gelmiştir? Bu değişim sürecinin 15. yüzyılın sonunda başlayıp, I. Selim döneminde (1512-1520) serpilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Bir timar, bunu elinde tutanın buradan çekilmesiyle, yeni bir hak sahibinin atanması arasındaki sürede ne olmaktadır? Yasalar bu konuda açıklarlar. Bu durumda timar boş (mevkuf) sınıfına girmekte ve gelirleri bir mevkufçı (mevkufatçı da denilir MAK) tarafından toplanmaktadır. Bu mevkufçı bir mültezimdir (âmil) ve üzerinde kimse olmayan bütün timar gelirlerini iltizama almaktadır. Timarın boş kaldığı livanın sancakbeyi ve kazanın kadısı tarafından tesbit edilmektedir. Onların bu tesbitine dayanarak, yasakçı adlı görevli timarın gelirlerini âmile devretmektedir¹³⁵.

5. Tevcih formaliteleri

Bir timarın tevcihinden önceki formalitelere ilişkin olarak 15. yüzyıl belgeleri bilgi bakımından fakirdirler. Bir timar adayının veya yeni bir tevcih bekleyen sipahinin ya önemli bir kişi tarafından takdim edilmesinin, ya yüksek görevdeki kişiler tarafından birine veya şehzadelerden birine yanaşmış olması (kapısı halkından olması MAK), ya da otoritelerin onu ödüllendirmelerine yol açacak kadar kendini farketmiş olmasının gerekiyor olması kuvvetle muhtemeldir. Daha yukarıda da gösterdiğimiz üzere, bazen bir timarlıının oğlu babasının yerine geçmekteydi. II. Bayezid dönemine ait bir belgenin, Osmanlı merkezinin yeni sipahiler bulmakta

(134) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 30), çeviri: varak 104 r°.

(135) Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. I, s. 87-89; Idem (Bibl. no. 17), varak 10 r° - 12 r°, 33 r°; İnalçık (Bibl. no. 72), s. XII, XIII, XX, XXII; Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), s. 134.

bazen güçlük çektiğini ve bu güçlüğün uzun süreceği ve zorluklarla dolu olacağını belli olduğu dönemlerde özellikle arttığını kanıtladığının altını çizelim. Gerçekten de, Boğdan'a karşı girişilecek bir sefer-i hümayun arefesinde (26 Mayıs - 6 Mayıs 1484) çıkartılan bir seferberlik emrinde, bu sefere katılacak herkese, hak'etmeleri halinde timar verileceği sözü verilmekteydi¹³⁶.

Bir timarın elde edilmesine ilişkin formaliteler konusunda belgeler her zaman çok açık değildir. Timarın elde edilebilmesi için gereken çeşitli aşamalar ile mutlaka yapılması gereken girişimleri belirtmeyi deneyecek ve her aşamada kaleme alınan belgeleri sayacağız. Boş olan ve elde edilmek istenilen timarın bulunduğu yerin bağlı olduğu sancakbeyi, Osmanlı merkezine hitaben yazılmış ve tevcihi tavsiye eden bir mektubu (mektûb) adaya göndermektedir (MM 828, s. 719, 720, 723, 724, 728); bu mektup bir paşa tarafından da hazırlanabilirdi (MM 10, varak 220 r°). Tıpkı diğerlerinde de olduğu gibi, bu durumda da tahrir defterleri muhtemelen Rumeli beylerbeyine atıf yapmaktadırlar¹³⁷. Bu tavsiye mektubu hiç de yeterli olmamaktadır. Eğer Osmanlı merkezi uygun mütalaa bildirirse, aday nihai kabulü elde edebilmek için bir teyid belgesine (tezkere) ihtiyaç duymaktadır. Elimizdeki kaynaklar, bu belgenin timarın bulunduğu livanın sancakbeyi¹³⁸ veya bazen de beylerbeyi¹³⁹ tarafından verildiğini işaret etmektedirler. Ancak timarının otoritelere bir sancakbeyi tarafından verilen tevcih mektubu (mektûb) (MM 828, s. 719, 723, 724) veya hatta bir berat

-
- (136) Kepecioğlu (Bibl. no. 78), s. 406. II. Bayezid'in Boğdan'da giriştiği sefer hakkında: Beldiceanu (Bibl. no. 19) V, VI Bölümler.
- (137) Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), c. XIII, s. 144: Davud Paşa'nın teyidi, bkz. Gökbilgin (Bibl. no. 63), s. 44, 74, 405; MM 17893, s. 237: Tahrir defterinde kopya edilmiş olan teyid belgesi; bu defter Anadolu beylerbeyinin mektubunu zikretmektedir.
- (138) MM 828, s. 721, 722, 729; MM 10, varak 93 r°, 156 v°, 190 v°, 222 r°; Haciböğüç, *et. al., ibid.*, c. II, s. 44, 51, 58, 74, 96, 113, 136, 139, 140, 226, 227. Teyid belgeleri, tahrir eminleri tarafından kimliği İshak oğlu İsa bey olarak belirlenen İsa bey tarafından verilmiştir: *op. cit.*, c. I, İnsan adları indeksi: İsa bey İshakoviç. Timar tevcih defterlerine bkz: MM 334; MM 15287; MM 17893.
- (139) Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), c. XIII, s. 114, 116, 144. Rumeli beylerbeyi Davud paşa hakkında: Gökbilgin (Bibl. no. 63), s. 44, 74, 403; Uzunçarşılı (Bibl. no. 104), c. II, s. 53; MM 17893, s. 14, 22, 45, 237, 314; MM 15287, s. 40: Beylerbeyinin hükmü. MM 7, varak 33 r°, 93 r°, 135 r°, 136, 137 r°, 292 r°. Teyid belgelerinin Rumeli beylerbeyi tarafından verilmiş olması muhtemeldir.

sunamadığı¹⁴⁰ durumlar olabilmekteydi. Teyid belgesi (tezkere) tevcihi sırasında timarın durumunu, kesin coğrafi yerini, eski hak sahibinin adını ve yenisininkini, devredilen varlığın niteliğini, köy veya köy kesri başına gelir toplamını, sipahinin gelirlerinin genel toplamını, timarın geri alınma ve yeni bir kişiye tevcih edilmesi nedenlerini belirtmek zorundaydı. Bunun dışında, Osmanlı merkezi tarafından berat verilmiş olması nedeniyle bu belgenin verildiği belirtiliyor ve tezkerenin verilme tarihi kaydediliyordu¹⁴¹. Yönetim tezkere metnini bir timar tevcih defterine kopya etmekteydi (MM 7; MM 334; MM 15287).

Birçok tahrir defteri, beratları veya Osmanlı merkezinden çıkan tevcih emirlerini (ferman, nişan)¹⁴² kaydetmektedirler, fakat aynı defterler sancakbeyleri tarafından verilmiş beratlardan da söz etmektedirler¹⁴³. Bazı timarlıların tahrir emini (veya il yazıcı)'ne bir tevcih fermanı (veya nişan) gösterememelerine rağmen veya timarın onlara tevcih edildiğini gösteren herhangi bir teyid belgesi sunamamalarına rağmen, gene de tahrir defterlerine timarlarıyla birlikte kaydedildiklerini farketmekteyiz¹⁴⁴. Bütün tahrir düzenleyicilerinin gözden geçirebilecekleri tevcih defterlerinde adlarının yer

- (140) İnalçık (Bibl. no. 72), s. 12, 47, 49, 74, 81-83; biti; MM 828, s. 737; Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. I, s. 88 § 4.
- (141) Ayrıntılı bir tesvir için: Birinci Bölüm § B.
- (142) Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. I, s. 88 § 4; Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), c. XIII, s. 40; MM 250, s. 40; TT 3, s. 28, 36, 40, 42, 49; Hacıbeğiç, *et. al.* (Bibl. no. 66), c. II, s. 36, 41, 49, 57, 64, 65 vd; MM 10 varak 138 v°, 189 v°, 190 r°, 222 v°, 261 v°, 263 v°, 266 r°, 268 r° -v°, 273 v°, 310 r°, 354 r°; MM 303, s. 8, 14, 16, 18, 24, 28, 33, 37, 42, 47-52, 54-57, 59, 61, 63, 78; ferman: TT 7 s. 146, 163, 164, 166, 168, 173, 177, 188, 195; nişan: Hacıbeğiç, *et. al.* (Bibl. no. 66), c. II, s. 34, 37, 38, 43, 44, 46, 47, 51, 60, 63, 65, 66 vd.; MM 15287: Her sancağın başında kâtib, timarların Osmanlı merkezi tarafından verildiklerini bildirmektedir (s. 15, 57, 73, 87).
- (143) Mahmut paşa: TT 7, s. 135, 144, 168, 175, 180, 199, 201. [Hadım] Süleyman paşa: TT 7, s. 171, 179 211; Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), s. 116, 138, 142. Mahmut paşa: Todorov, Nedkov, *ibid.*, s. 116, 146; [Hass] Murad paşa: TT 7, s. 171, 179, 211; Todorov, Nedkov, *ibid.*, s. 110, 148. Bu üç Rumeli beylerbeyi hakkında: Gökbilgin (Bibl. no. 63), s. 79; Babinger (Bibl. no. 7), c. I, s. 346. Teselya paşaları (MM 10) tarafından ve Batı Makedonya'da verilen (TT 4) timar beratlarının Rumeli beylerbeyinden kaynaklanıyor olması muhtemeldir. Bkz. Beldiceanu (Bibl. no. 13), s. 88 § 4; İnalçık (Bibl. no. 72), s. 61, 69, 94: paşa biti'si; burada muhtemelen Rumeli beylerbeyi söz konusu olmaktadır.
- (144) MM 10, varak 140 v°, 146 v°, 180 r°. Benzeri örnekler TT 3 ve TT 7 tahrir defterlerinde de görülmektedir.

almış olması muhtemeldir. Üstelik, hakları kadının ve bölgenin diğer kişilerinin tanıklıklarıyla açığa çıkmaktaydı¹⁴⁵. Trabzon sancakbeyinin 1487'den önce berat biçiminde mektûb'lar verebildiğinin altını çizelim (MM 828, s. 720, 722, 723). Nihayet, bazı görevlerine çok düşkün tahrir eminleri, tahrir defterlerine aynı zamanda, mektûb'un tarihini ve nerede yazıldığını da kaydetmekteydiler¹⁴⁶.

Özetlersek; timara aday olan kişi, timarın bulunduğu yerin bağlı olduğu sancakbeyinden veya bazen de beylerbeyinden bir tavsiye mektubu almaktaydı. Bu teklif Osmanlı merkezi tarafından bir kez kabul edildikten sonra, sancakbeyi veya beylerbeyi bir teyid belgesi (tezkere) vermekteydiler. Sancakbeyinin bir şehzade olduğu livalarda, bu şehzade muhtemelen beylerbeyini yok sayma eğilimindeydi (bkz. MM 334). Yukarıda zikredilen teyid belgesi sayesinde aday nihai tevcih belgesini almaktaydı, yani berat-ı hümayun'u. Ancak bu arada hatırlatalım ki, bazı sipahiler (timarlılar) bir beylerbeyi beratıyla veya istisnai olarak da, berat biçimindeki bir sancakbeyi mektubuyla yetinmek zorundaydılar. Tasvir etmekte olduğumuz durumun 15. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınmış olan tahrir defterlerinden ortaya çıkan durum olduğunu ve bir timar tasarruf etmeyi meşrulaştıran belge tipinin gelirin tutarıyla ilişkili olmadığını altını çizerek bu konuyu bitirelim¹⁴⁷.

Bir tezkere veya beratın birine tanınması birçok resim ödenmesine tabi kılınmıştır. Tarihsiz bir Osmanlı kanunnamesi bir timar tevcihinin teyidi için ödenmesi gereken vergileri sıralamaktadır.

Anadolu'da yönetim, teyid için (resm-i tezkere) timar tutarının % 12'sini almaktaydı. Ayrıca kaçıllara hakkı olarak (resm-i kitâbet) tezkere başına 15 akçe, kalem taşıyıcı vergisi (resm-i divitdaâri) ve bir de tarihlendirme hakkı (resm-i ta'rih) alınmaktaydı. Çavuş ve kapıcının herbiri % 2'lik birer hak almaktaydılar. Yıllık geliri 1000 akçe olan bir timar için hak sahibi demek ki 31 akçe ve 3000 akçelik bir timar içinde 63 akçe ödemekteydi. Bu resimlerin tutarı Rumeli'de aynı değildi. Yönetim tezkere için % 12, resm-i divitdâr olarak 5 akçe ve altı akçe de resm-i ta'rih için almaktaydı. Çavuş ve kapıcı da eşit olarak % 2'ser almaktaydılar. 1000 akçe-

(145) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 35), s. 18-21.

(146) Todorov, Nedkov, *ibid*; MM 241; MM 303; Şabanoviç (Bibl. no. 95), Türkçe metin, s. 24 vd.

(147) Bir timar tevcihinin geçirdiği formalite aşamaları hakkında şu makaleye de bkz. Beldiceanu, *et. al.* (Bibl. no. 37 a), s. 7 vd.

lik bir timar elde etmiş olan bir sipahi 39 akçe ve 3000 akçelik bir timar almış olan da toplam olarak 71 akçe ödemekteydiler. Daha büyük tevcihler için bazı resimlerin miktarı artırılmaktaydı¹⁴⁸.

Berat-ı hümâyun tevcihinin verilme tarzları hakkında bilgiler bulunmamaktadır, fakat bunların yürürlükte olan iltizam beratlarından hiç de farklı olmamaları gerekir. Bir âmil bir iltizam beratı için çeşitli resimler olarak tutarın % 1,62'si ilâ % 1,67'sini ödemektedir¹⁴⁹.

Bu bölüm yalnızca timarın yapısını takdim etmeyi değil, aynı zamanda tevcihi için gerekli formalitelere bir bakışı da sağlamayı amaçlamıştır. İzleyen bölüm timarlıının askeri yükümlülüklerinin incelenmesine tahsis edilmiştir.

(148) Ms. 35 (varak 45 v° - 46 r°)'da bulunan nüshayı zikrediyoruz. Ms. 35'in kanunnamenin bulunduğu kısmının yazılması 25 Eylül 1546'da bitirilmiştir (Beldiceanu, Bibl. no. 13, s. I, s. 37). Kanun koyucu yalnızca iki beylerbeyi (Rumeli ve Anadolu) zikretmektedir; demek ki kanunname bir üçüncü beylerbeyliğin ihdasından önce çıkartılmıştır.

(149) Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. II, s. 143-144.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TİMARLILAR VE YÜKÜMLÜLÜKLERİ

Üçüncü bölüm, padişah tarafından zorunlu kılınan hizmetin cinsine göre timarların iki büyük kategori halinde ayrıldıklarını aydınlatmıştı : *sivil timarlar* ve *askeri timarlar*. Ancak, kendi cep-helerinden iki büyük kategori halinde sınıflandırılabilir olan askeri timarlara ilişkin olarak bütün ayrıntılara girmemiştik. Bu iki kategori : *süvarilere tevcih edilen askeri timarlar* ve *süvari olmayanlara tevcih edilen askeri timarlar*'dır. Bu bölümde bu sorun üzerinde durmak ve diğerleri arasında, sefer sırasında padişaha hizmet veren sipahinin yükümlülüklerine ilişkin terimlerin üzerinde durmak bize daha tercih edilir nitelikte gözükmüştür. Çeşitli kategoriler arasında net bir ayırım beklememenin gerektiği konusunun altını çizelim. Aynı askeri hizmeti yerine getirmekte olan timarlılar, farklı rejimlere tabi olabilirlerdi. Nihayet belirtelim ki, bu araştırma ancak, askeri yükümlülükleri belirten ve sayıları ne yazık ki sınırlı olan, tahrir defterlerinin sayesinde yapılabilmektedir.

1. Süvari timarlılar

Askeri yükümlülüklerin kaydedildiği bazı 15. yüzyıla ait tahrir defterleri, bir askeri tevcihten yararlananların çoğunun, eğer Osmanlı merkezi bir muafiyet tanımamışsa, atlı askeri hizmetle yükümlü olduklarını göstermektedirler¹. İşte birkaç örnek. Teselya timarlıları (sipahi) (1454-55) yalnızca sefer-i hümayun veya Rumeli beylerbeyi tarafından komuta edilen seferlere kişisel olarak katılmak zorundaydılar (MM 10, varak 222 r°, 326 v°, 448 v°). Diğer askeri seflerce yönetilen seferlere ise temsilcilerini yollamaktaydılar (MM 10, varak 222 r°, 326 v°). Daha tarihli bir başka sipahi, yalnızca sefer-i hümayunlara katılmaktaydı (MM 10, varak 448 v°).

(1) Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. I, s. 87 § 2, s. 89 § 2.

Diğer bölgelerin bazı sipahilerinin de benzeri ayrıcalıklardan yararlandıklarını tahmin etmekteyiz.

Askeri ödevlerin oldukça kesin bir sıralaması Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesinde bulunmaktadır. Bildirelim ki, bir sancakbeyi sefer halinde her 5.000 akçelik gelir kesiri için bir cebelü ve her 50.000 akçelik kesir için de bir geçim ile orduya katılmak zorundaydı ve yanında birçok çadır getirmek durumundaydı². Bir subaşı her 4.000 akçelik gelir kesiri için refakatinde bir cebelü ve her 30.000 akçelik bölüm için de bir geçim olduğu halde sefere katılmaktaydı; bütün bunlara ilâveten iki çadır, bir tenketür ve bir gulâm getirmek durumundaydı³. 15. yüzyılın ikinci yarısına ait olan tahrir defterleri olayların çoğunluğu için bu yasaya uyulduğu konusunda şüpheye yer bırakmamaktadırlar⁴. İşte, belli büyüklükte atlı tımarlı birliklerine komuta eden tımarlılara ilişkin birkaç örnek :

Rumeli beylerbeyi büyük bir timar almaktaydı⁵. Promontorio-de Campis'ye göre yıllık 32.000 altın sikkelik (filori)⁶ bir gelir elde ederken, Anadolu beylerbeyi ancak 22.000 altın elde edebilmekteydi⁷. Birincisi 1500 atlı adam sağlamak zorundayken, ikincisinin bu yükümlülüğü 1200 adam idi⁸. Sancakbeyleri ve subaşılar da önemli gelirler elde etmekteydiler ve askeri yükümlülükleri bu gelirlerine orantılı olarak hesaplanmaktaydı. Promontorio-de Campis'nin hatıralarından elde edilen verilere ve Trabzon mufassal tahrir defterine ilişkin olarak (MM 828), hesaplama Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesine göre yapılmıştır. Örnekler Rumeli eyaletine olduğu kadar, Anadolu eyaletine de ilişkindir. I numaralı tabloyu oluşturmadan önce, Promontorio-de Campis'nin 1464/65 verilerinden aldığımız beylerbeyi gelirlerini bu tablo içinde hangi nedenle tarihlendirdiğimizi açıklamamız gerekmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in çağdaşı olan bu Cenevizlinin izlenimleri Osmanlı merkezî gelirleri konusunda olduğu kadar, timar tevcihleri konusunda da önemli miktarda bilgiler içermektedir. Bu eser 1475'e doğru kaleme alınmış olmalıdır. Belki de bu tarihi gözden geçirmek gerekmektedir.

(2) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 10 r°.

(3) *Ibid.*

(4) Menage (Bibl. no. 55), c. I, s. 1194-1195. II. Mehmed dönemi için; Babinger (Bibl. no. 8), s. 48-49, 55-56.

(5) Bkz. Bojanic (Bibl. no. 41), varak 111; TT 2, s. 3 vd; TT 16 M.

(6) Babinger, *ibid.*, s. 48-49.

(7) *Op cit.*, s. 56.

(8) *Op cit.*, s. 48-49, 56.

Fatih Sultan Mehmed'in 1451 ilâ 1481 arasındaki dönemde üç tane tahrir yaptırdığını ve bunun böyle olduğunun İstanbul Başbakanlık Arşivi, Ankara Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi ve İstanbul Belediye Kütüphanesinde muhafaza edilen tahrir defterlerinden anlaşıldığını hatırlatalım. İlk tahrir 1454-55'de, ikincisi 1464-65'de ve üçüncüsü de Fatih Sultan Mehmed'in Boğdan seferinden dönüşünden sonra (1476) yapılmıştır. Tahrir emri 1476 Eylül sonu - Ekim ortasında verilmiş olmalıdır⁹. Bunlardan çıkan sonuç Promontorio-de Campis tarafından verilen istatistik bilgilerin ancak birinci veya ikinci tahrirden çıkartılmış olabileceğidir. Bu bilgilerin 1464-65 tahririne dayanması için çok fazla şans vardır. Belirtelim ki, Cenevizli'nin anlatışındaki rakamlar altın sikke (florin, filori) cinsinden kaydedilmişlerdir ve askeri yükümlülükleri hesaplayabilmek için bu tutarları akçeye çevirmek zorunda kaldık. Bu hesaplama, bir altın sikke (filori) karşılığında 40 akçe bazı üzerinden yapılmıştır. Bu kambiyo kuru 1462'de 1460-61'de basılmış akçeler için kullanılan kurdur¹⁰. Bu kur ancak 1470-1471'de değişim değerleri eski basıma nazaran daha düşük akçelerin basılması nedeniyle değişmiştir¹¹.

(9) Beldiceanu (Bibl. no. 19), XII. Bölüm, s. 33-34.

(10) Idem (Bibl. no. 13), c. I, s. 173-175.

(11) *Op. cit.*, c. I, s. 173.

I Numaralı Çizelge²

Sancakbeylerinin askeri yükümlülükleri

Sancak	Yıl	ç	çh	çk	çm	çs	çsa	c	cb	gç	gl	Gelir
Arnavid	1431/32	2	0	0	1	0	0	1	32	2	0	305.241 ¹³
Niğbolu	15. yy'ın İlkyarısı	0	1	1	1	1	1	2	93	9	1	467.554 ¹⁴
Teselya	1454/55	0	1	1	1	1	1	2	63	6	0	317.865 ¹⁵
Vidin	1454/55	0	1	1	1	1	1	1	47	5	0	237.568 ¹⁶
Vilk	1454/55	0	1	1	1	1	1	2	60	6	0	276.790 ¹⁷
Batı Makedonya	1455	0	1	1	1	1	1	2	152	15	0	763.000 ¹⁸
Antalya	[1464/65]	0	1	1	1	1	1	2	120	12	0	600.000 ¹⁹
Bursa	[1464/65]	0	1	1	1	1	1	2	96	10	0	480.000 ²⁰
Gelibolu	[1464/65]	0	1	1	1	1	1	2	88	9	0	440.000 ²¹
Batı Makedonya	[1464/65]	0	1	1	1	1	1	2	104	11	0	240.000 ²²
Doğu Makedonya	[1464/65]	0	1	1	1	1	1	2	96	10	0	480.000 ²³
Karesi	[1464/65]	0	1	1	1	1	1	2	48	5	0	240.000 ²⁴
Mora	1473'den önce	0	1	1	1	1	1	2	90	9	0	448.000 ²⁵
Trabzon	1486/87	0	1	1	1	1	1	2	50	5	0	251.316 ²⁶

II. Numaralı tablo subaşılaraya empoze edilen askeri yükümlülüklerin birçok örneğini vermektedir. Tahrir emini tarafından kaydedilmedikleri durumlarda, hesaplama Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesine göre yapılmıştır.

Özel bir durum Akşehir (Karaman) subaşısınınkindir. Bu subaşı Yapaoğlu Ali beydir (MM 241, varak 9 v° - 27 r°), yani Yapaoğulları aşiretindedir⁴⁷. Ali bey Anadolu'da bir sefer olduğunda oğullarından biri 300 cebelüyle ve eğer sefer Rumeli'de olursa, oğullarından birini 50 cebelüyle göndermek zorundaydı. Her iki durumda da 1 çadır, 1 tenketür, 1 günlük ve 3 geçim göndermek durumundaydı (MM 241, varak 27 r°). Ancak tahrir emininin Ali bey için, her timarlı için olağan bir zorunluk olarak bizzat ve bürümeyle mücehhez olarak sefere katılma zorunluğunu kaydetmediğinin altını çizelim. Ali beyin bu statüyü Yapa aşiretinin örfen önderi olmasına borçlu olması muhtemeldir.

Sancakbeylerinin ve subaşılardan askeri yükümlülüklerine ilişkin tablolar, subaşılardan belirli kullanım amaçlarına yönelik çadırlar —hazine, yiyecek, mutfak, saraçhane veya helâ gibi— sağlamak zorunda olmadıklarını işaret etmektedirler. Ancak, tahrir defterleri; sefer sırasında yiyeceklerin saklanacağı bir çadır, mutfak olarak iş görecektir bir çadır (TT 5 M, s. 29: gelir 114.264 akçe; MM 9, varak 166 r° - 197 v°; gelir 18.503 akçe) ve bir helâ çadırı (TT 5 M, s. 29; gelir 114.246 akçe; *ms. cit.*, s. 32; gelir 83.505 akçe; MM 9,

-
- (12) Kısaltmalar: ç = çadır; çh = çadır-ı hazine; çk = çadır-ı kilâr; çm = çadır-ı matbah; çs = çadır-ı saraçhane; çsa = sokaklu çadır veya sokaklu ve abrizlu çadır; g = günlük; cb = cebelü; gç = geçim; gl = gulâm.
- (13) İnalçık (Bibl. no. 72), s. 1-6.
- (14) Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), s. 164.
- (15) MM 10, varak 1 v° - 61 v°.
- (16) Bojanic (Bibl. no. 41), s. 57-58.
- (17) Hacibegîç, *et. al.* (Bibl. no. 66), c. II, s. 5.
- (18) Şabanoviç (Bibl. no. 95), s. 3.
- (19) Babinger, *ibid.*, s. 58.
- (20) *Op. cit.*, s. 59.
- (21) *Op. cit.*, s. 50.
- (22) *Op. cit.*, s. 52.
- (23) *Op. cit.*, s. 52: «Vardariç»
- (24) *Op. cit.*, s. 59: «Belgamo»
- (25) TT 10, s. 76-176. Tahrir defterinin kopyası kötüdür, fakat geçim sayısı Fatih Kanunnamesi hükümlerine uygundur: Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 10 r°.
- (26) MM 828, s. 67. Beldiceanu (Bibl. no. 16), s. 175-179.

II. Numaralı Çizelge²⁷

Subaşların askeri yükümlülükleri

Sancak	Subaşı	ç	çh	çk	çm	çs	çsa	c	cb	gç	gl	t	Gelir
Arnavid 1431/32	Belgrad	1	0	0	0	0	0	0	10	1	0	1	50.762 ²⁸
	Iskarapar	1	0	0	0	0	0	0	9	1	0	0	33.644 ²⁹
	Kanina	1	0	0	0	0	0	0	8	1	0	0	40.208 ³⁰
	Klisura	1	0	0	0	0	0	0	4	0	1	0	22.635 ³¹
	Pavlo Kurtik	1	0	0	0	0	0	0	14	1	0	1	81.306 ³²
	Sopot	1	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0	20.013 ³³
Niğbolu 15. yy'ın İlk yarısı		1	0	0	0	0	0	0	6	0	0	0	23.527 ³⁴
		1	0	0	0	0	0	0	7	1	1	1	29.060 ³⁵
		1	0	0	0	0	0	0	10	1	0	1	39.311 ³⁶
		2	0	0	0	0	0	0	16	2	0	2	64.593 ³⁷
Teselya 1454/55	Ağrafa	4	0	0	0	0	0	1	30	4	0	4	122.692 ³⁸
	Fener	4	0	0	0	0	0	2	28	4	0	4	115.518 ³⁹
Vilk 1464/65	Morava	2	0	0	0	0	0	0	24	2	0	0	71.583 ⁴⁰
	Novo Brodo	2	0	0	0	0	0	2	9	2	0	0	80.170 ⁴¹
Doğu Makedonya 1454/55	Serez	2	0	0	0	0	0	1	25	3	0	2	99.119 ⁴²
	Zihne	1	0	0	0	0	0	0	19	1	0	1	36.350 ⁴³
Karaman 1465	Ilgın	1	0	0	0	0	0	0	10	1	0	1	42.298 ⁴⁴
Teke 1464/65		0	0	0	0	0	1	1	23	3	0	1	92.389 ⁴⁵
Mora 1473'den önce	Patras	1	0	0	0	0	0	1	13	1	0	1	50.150 ⁴⁶

varak 105 v°; gelir 37.477 akçe) veya bir perdeli çadır (MM 14, varak 247 r°; gelir 92.389) ile katılmak zorunda olan subaşılardan örneklerini zikretmektedirler. Subaşılardan çoğu teçhizatları arasında yalnızca çadır veya tenketür tipi basit çadırlara sahiptirler. Nihayet, sıradan sipahilerden farklı olarak, sefere gulâm gönderilmesi sancakbeyleri ve subaşılardan için istisna oluşturmaktaydı.

Bir nahiyenin⁴⁸ tımarlılarının komutanı (çeribaşı/ser'asker)⁴⁹ da aynı şekilde tımar almaktaydı. Bu tımarlı atlı hizmet yapmak yükümlülüğüne tabiydi. Bu türden sipahilere tevcih edilen tımarlar 6.000 ilâ 16.274 akçe arasında gelir getirebilirdi⁵⁰. Büyük tımarlıların muavinleri (kethüda) gibi çeşitli örgütlerin yöneticilerinin de tımar, hatta subaşılık adını alan büyük tımarları bulunmaktaydı. Rumeli ve Anadolu beylerbeyleri, kethüdaları tarafından temsil edilmekteydiler (MM 48, varak 171 v°; TT 45, s. 112; TT 66, s. 138; TT 73, s. 141, 236); sancakbeyleri için de durum aynıydı

-
- (27) t = tenketür. Kısaltmaların geri kalamı için bkz. yukarıda dipnot 12.
(28) İncalcık (Bibl. no. 72), s. 55-56.
(29) *Op. cit.*, s. 79-79.
(30) *Op. cit.*, s. 33-34.
(31) *Op. cit.*, s. 30-31.
(32) *Op. cit.*, s. 81-89; bkz. s. XXIV.
(33) *Op. cit.*, s. 27-28.
(34) Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), c. XIII, s. 166.
(35) *Op. cit.*, s. 194.
(36) *Op. cit.*, s. 252.
(37) *Op. cit.*, s. 252-254.
(38) MM 10, varak 403-441. 1466/67'de Ağrafa subaşı, yıllık 132.792 akçelik bir gelire sahipti. Sefer halinde kendi bizzat bürümelî olarak ve refakatinde 33 cebelü ile 4 geçim, iki çadır ve iki tenketür olduğu halde orduya katılmak zorundaydı: MM 66, s. 47-48.
(39) MM 10, varak 279 v° - 308 r°.
(40) Hacibegîç, *et. al.* (Bibl. no. 66), c. II, s. 84-91.
(41) *Op. cit.*, c. II, s. 128-135.
(42) TT 3, s. 156-181.
(43) TT 3, s. 425-433.
(44) MM 241, varak 69 v° - 77 r°.
(45) MM 14, varak 247 r°.
(46) TT 10, s. 78-188.
(47) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 29), s. 266-267.
(48) 15. yüzyıl tahrir defterleri nâhiye teriminin bir sancağın alt idari birimlerinden biri için kullanıldığını göstermektedir.
(49) Bkz. Beldiceanu (Bibl. no. 16), s. 185, 50 ve 51 numaralı dipnotlar.
(50) Bkz. yukarıdaki dipnot: MM 14 varak 139 r°; 6.156 akçe; Beldiceanu-Steinherr, *et. al.*, (Bibl. no. 37), s. 282; MM 10, varak 311 v° - 313 v°; Şabanoviç (Bibl. no. 95), s. 110-111.

(MM 11, varak 115 r°; TT 55, s. 45; TT 58, s. 58). Bu tevcihler arasındaki büyük farkların altını çizelim: örneğin bunlardan biri 8.750 akçelik bir timar alabilirken (MM 11, varak 115 r°), bir başkası 27.276 akçelik bir timara ulaşabilmekteydi⁵¹. Nihayet, Anadolu beylerbeyinin kethüdası 925/1519 yılında, ona 89.412 akçe gelir sağlayan bir subaşılıktan yararlanmaktaydı ve bu rakam gümüş sikkenin maruz kaldığı değer kaybına rağmen, önemli bir miktarı temsil etmekteydi.

Yayabaşılar da timardan yararlanmaktaydılar. Bunlar, sefer halinde bürümeli olarak ve Osmanlı merkezi tarafından tevcih edilen timara orantılı sayıda süvarinin refakat ettiği halde, orduya katılmak zorundaydılar⁵².

Süvari timarları yalnızca timarlı komutanlarına tevcih edilmemekteydi, bazı görevleri yapmakta olanlar da, bizzat bürümeli olarak katılmak ve belli sayıda süvari getirmek yükümlülüğü altında, bu timarlardan almaktaydılar. Kaydedelim ki, çavuşlar ve bunların şefleri de bu cins tevcihlerden yararlanmaktaydılar. Devredilen gelir miktarı, timarın tevcih edildiği görevlinin önemiyle orantılıydı⁵³. Askeri hizmete tabi olan çavuşların dışında⁵⁴, bundan muaf olan çavuşlar da bulunmaktaydı⁵⁵. Bir çavuş timarı yalnızca 3.681 akçe (MM 567, s. 64) gelir getirebileceği gibi, hiç de fena bir timar olmayan 34.009 akçeye de ulaşabilirdi (TT 66, s. 107).

Eğer özetlemeye çalışırsak; askeri bir tevcih, durumların ;oğu itibariyle kişisel olarak atlı hizmet verme ve belli sayıda süvari getirme ve tevcih edilen gelire orantılı teçhizat sağlama yükümlülüklerini getirmekteydi. Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesi, oldukça açık bir biçimde, padişah tarafından devredilen gelirlere orantılı olarak belirlenen görevleri işaret etmektedir; tutarlar akçe cinsindedir.

(51) Şabanoviç (Bibl. no. 95), s. 110-111.

(52) MM 10, varak 331 r° - 333 v°; MM 35, varak 39 v°, 50 v°, 59 r°, 67 v°, 75 r°, 79 r°, 83 r°, 85 v° vd; Bkz. ms. 35, varak 43 v°.

(53) Sultan: TT 70, s. 5, 8, 60, 63; TT 66, s. 6; beylerbeyi TT 73, s. 4, 289, 293; Sancakbeyi olan şehzade; MM 334, s. 77.

(54) TT 3, s. 282; TT 30, s. 206; TT 70, s. 80, 83; TT 73, s. 289, 293; MM 567, s. 64; Şabanoviç (Bibl. no. 95), s. 44, 48; Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), c. XIII, s. 418.

(55) TT 70, s. 58.

III numaralı çizelge
Tevcih edilen gelirin fonksiyonunda olarak
timarlıların görevleri⁵⁶

Gelir	kb	kc	c	gul	ç	t
1.000	0	1	0	0	0	0
2.000	0	1	0	1	0	0
3.000	1	0	0	1	0	0
4.000 - 5.000	1	0	1	1	0	1
5.000 - 6.000	1	0	2	0	0	1
7.500 - 8.000	1	0	2	0	0	1
9.000	1	0	3	0	1	1
10.000 - 11.000	1	0	3	1	1	0
12.000	1	0	4	0	1	0
15.000	1	0	5	0	1	0

Daha sonra 3.000'lik dilimler başına : 1 kb, 1 c. ve daha sonra da 1500 - 2000 akçelik dilimler başına : 1 gul.

15. yüzyılın ikinci yarısına ait tahrir defterlerinin incelenmesi Osmanlı merkezinin, durumların çoğu itibariyle, II. Mehmed Kanunnamesinin hükümlerine uyduğunu göstermektedir.

2. Atlı olmayan askeri timarlar

Askeri bir timarın tevcih edilmesi zorunlu olarak atlı hizmet doğurmamaktaydı. Belli sayıda timar, kalelerin korunmasını sağlayan garnizon mensuplarına verilmişti. Fakat her hal-ü kârda okuyucuyu uyarılmak gerekmektedir: diğer alanlarda olduğu gibi, bu alanda da istisnalar nadir değildir⁵⁷.

Bir kalenin korunması çoğunlukla timarlılardan meydana gelen ve komutanı bir dizdar ve bunun da muavini bir kethüda olan sabit bir birlik tarafından sağlanmaktadır⁵⁸. Askeri ödevleri kaydeden tahrir defterleri üç cins timarlı dizdar tipini ortaya koymaktadırlar :

- (56) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 9v°. Kısaltmalar : ç = çadır, c = cebelü; gul = gulâm; kb = kendi bürüme; kc = kendü cebelü; t = tenketür.
- (57) Hacibegic, *et. al.*, (Bibl. no. 66), c. II; Bojanic (Bibl. no. 41); Idem (Bibl. no. 39), c. II; Şabanoviç (Bibl. no. 95); bkz. Bibliyografya'da II. Mehmed dönemindeki tahrir defterleri listesi.
- (58) Bir kalenin komuta heyetinin oluşumu hakkında bkz. Beldiceanu (Bibl. no. 17.a).

a) Süvari olmayan ve sefere süvari yollamak ve çadır getirmek zorunda olmayan diddar⁵⁹;

b) Bütün süvari timarlıların yükümlü oldukları diğer askeri ödevlere tabi olan ve bizzat atlı olarak sefere katılmak zorunda zorunda olan dizdar⁶⁰.

c) Bizzat atlı olarak sefere katılmak yükümlülüğüne tabi olmayan, ama timarının gelirinin fonksiyonunda süvari göndermek zorunda olan dizdar⁶¹.

Süvari timarlılar kategorisine tabi olmayan kale komutanlarının da var olduklarını aklımızda tutalım.

Bir kale komutanının muavini olan kethüdanın statüsü, bölgesine göre değişmektedir. Teselya'daki bir kalenin kethüdası 4.697 akçe değerinde bir timar tasarruf etmekteydi. Yalnızca dizdara muavin olarak yardım etmek zorunda olmakla kalmıyor; aynı zamanda atlı hizmet için hazır bulunmak ve bir cebelü, bir gulâm ve bir tenketür tipi çadır sağlamak yükümlülüğüne de tabi oluyordu (MM 66, varak 130 v°) 1454-55 tahririne göre, aynı sancakta Fener kalesi kethüdası bizzat atlı hizmet vermek yüküne tabi değildi (MM 10, varak 411 r°). Giriştiğimiz sondajlar bu garnizona mensup askerlerin bizzat atlı hizmet vermelerinin beklenmediğini göstermektedir. Bu mantıklıdır, çünkü bunlar kalenin muhafaza ve idamesiyle yükümlüdürler⁶². Timarlıların askeri yükümlülüklerini kaydeden tahrir defterleri, topçular (topçı) hakkında hiçbir bilgi vermemektedirler⁶³. Bunların sefer sırasında orduya atlı olarak katılma ödevlerinin olmaması kuvvetle muhtemeldir⁶⁴.

Belgeler, süvari olmayanlara verilen bir timar kategorisinin varlığını ortaya koymaktadırlar, ama Osmanlı merkezinin davranış

(59) TT 4, s. 109, 382, 607; Hacibegiç, *et. al.*, *ibid.*, c. II, s. 144; Bojaniç (Bibl. no. 41) levhalar, s. 76, 92, 103; Idem (Bibl. no. 38), c. II, levha XI, XIX, XXIII; MM 241, s. 7; MM 250, s. 40.

(60) MM 14, varak 265 v°; MM 10 varak 255 v° - 260 v°, 381 v°; MM 567, s. 33; Hacibegiç, *et. al.*, *ibid.*, c. II, s. 113; İnalçık (Bibl. no. 72), s. 12, 81, 90.

(61) İnalçık, *ibid.*, s. 79, 104; TT 3, s. 110-112.

(62) Bkz. TT 4, s. 108 vd., s. 382 vd., s. 607 vd; MM 10, varak 261 r° vd., varak 394 r° vd.; Bocanic (Bibl. no. 41), Levha s. 72, 74, 75, 78-84, 88-90, 93, 94, 106-108; Idem (Bibl. no. 39), c. II, varak XI-XV, XIX, XX, XXIV, XXV.

(63) *Op. cit.*, c. II, levha XIV, XV, XXV; Idem (Bibl. no. 41), levha s. 92; MM 66, varak 69 v°; MM 241, varak 81 v°.

(64) Şabanoviç (Bibl. no. 91), Türkçe metin, s. 30, 58; TT 16, s. 567; MM 828. Bu sonuncu tahrir defterini kaleme alanlar timarlıların askeri yükümlülüklerini kaydetmemektedirler.

kalıbı dalgalanmalara maruz kalmışa benzemektedir. Bir kalenin stratejik konumunun, garnizon mensuplarının statülerini belirlemiş olması muhtemeldir.

3. Askeri yükümlülükler atıfta bulunan terminoloji

Bu araştırma sırasında, birçok kereler timarlımın askeri yükümlülüklerine atıfta bulunan terimler kullandık. Bu belki şaşırtıcı gözükecektir, ama bugüne kadar hiçkimse, hem Fatih Kanunnamesinde, hem de tahrir defterlerinde yer alan bu teknik terimleri incelememiştir. Bu terimler iki kategoriye ayrılabilirler: bir yandan savaşçılara ve savunma silahlarına ve diğer yandan da çadır adlarına ilişkin terimler.

A. **Savaşçılar ve savunma teçhizatları** — İşte bu kategoriye giren bir dizi terim: bürüme, cebelü, bağırdağ, gulâm, nöker ve geçim.

1. **Bürüme** — Bu kelime vekayi kaynaklarında sıklıkla karşımıza çıkmamaktadır⁶⁵; buna karşılık, askeri yükümlülüklerin yer aldığı tahrir defterlerinde sıklıkla bulunmaktadır⁶⁶. Bu terim Fatih Kanunnamesinde de yer almaktadır⁶⁷. Bir vekayi metni olan ve 14. yüzyılın ortalarına doğru kaleme alınmış manzum *Umur Paşa Destanı*'nda terime ilk kez rastlanmıştır⁶⁸. H. 835 (1431-32⁶⁹)'de düzenlenen Arnavid tahrir defterinde de bu terim bulunmaktadır. 838 Evasit Muharrem'de (27 Ağustos - 5 Eylül 1434) düzenlenen ve Premeti ile Görice'yi kapsayan⁷⁰ bir tahrir defteriyle, yukarıda zikrettiğimiz gibi, timarlıların askeri yükümlülüklerini zikreden tahrir defterlerinde de bu terim yer almaktadır⁷¹.

Madem ki bürümeli olarak sefere katılmak timarlımın esas yükümlülüklerinden biridir, o halde bu terimin Osmanlı'da yaygınlık kazanmasının ancak timar örgütlenmesinin onlar tarafından benimsenmesiyle meydana gelmiş olması muhtemeldir.

(65) Mélikoff - Sayar (Bibl. no. 85), s. 54-v. 88, s. 115 v 2036. Yazar «bürüme»yi birinci kere «karın» ve ikinci olarak da «at koşumu» olarak çevirmektedir.

(66) Bkz. Bibliyografya: elyazması kaynaklar.

(67) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 9 v° - 10 v°.

(68) Mélikoff - Sayar, *ibid.*, s. 32.

(69) İnalçık (Bibl. no. 72).

(70) MM 231. Burada söz konusu olan bir tahrir defterinin yalnızca bir parçasıdır.

(71) Bkz. yukarıda 67 no'lu dipnot.

Bürüme hakkında ne bilebiliriz? Kaşgarlı Mahmud, kelimenin mastar halinde, birşeyin içine sarma anlamını bildirmektedir⁷², fakat bürümenin bürüme fiilinden türediği kesin değildir. Mehmed Arif bürümeyi «Başı kaplayan, örten» kavramıyla açıklamakta, ama referans vermemektedir⁷³. Bir Türkçe sözlük bunun bir koruyucu elbise olduğunu ileri sürmektedir⁷⁴ ki, bu gerçeğe çok yakındır ve Kaşgarlı Mahmud'un verdiği anlama yaklaşmaktadır. Askeri yükümlülüklerin kaydedildikleri tahrir defterlerinin çoğunda, tahrir eminleri «kendü bürüme» deyimini kullanmaktadırlar ki, bu biraz genişlemiş bir biçim olmaktadır. Ve timarın yıllık geliri belli bir tavanı aşmazsa aynı tahrir eminleri «kendü cebelü» deyimini kullanmaktadırlar.

Biliyoruz ki, cebe bir zırhtır⁷⁵ ve cebelü de zırhlı anlamına gelmektedir⁷⁶. Artık hiçbir şüpheye yer yoktur ki, bürüme de bir zırh çeşididir, fakat cebeden daha önemlidir ve «kendü bürüme» deyimini, «bizzat bir bürüme taşıyan» olarak çevirmek gerekmektedir. Bir Teke tahrir defteri (1464-65) bu çeviriye güçlendirmektedir. Diğerlerine nazaran daha konuşkan olan il yazıcı, aşağıdaki formülleri kullanmaktadır: kendü başına bürüme eşe (bir bürümeyle [teçhiz] olduğu halde bizzat kendi sefere katılsın)⁷⁷ (MM 14, varak 180 r°, 209 v°, 216 r°, 217 r°) veya kendü bürüme ve cebelü ile eşe (bir bürümeyle [teçhiz] olduğu halde bizzat ve yanında zırhlı bir kişi olduğu halde sefere katılsın) (MM 14, varak 181 v°). Ankara'ya ait bir tahrir defterinde (1462-63) «kendüler bürüme tuta» (MM 9, varak 12 r° - v°) veya «tutalar» (MM 9, varak 13 v°) ifadelerini kullanmaktadırlar⁷⁸ (bizzat kendisinin/kendilerinin bürümesi/bürümeleri olsun). Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesi 1000 ilâ 2000 akçe arasında yıllık geliri olan sipahinin sefere cebe⁷⁹ ile, 3000 akçeden itibaren de bürüme ile katılmasını açıkça emretmektedir. Böylece, bürümenin cebeden —ki o da belli bir tip zırh anlamına

(72) Bkz. Brockelman (Bibl. no. 42), s. 47; Atalay (Bibl. no. 6), c. II, s. 117.

(73) Arif (Bibl. no. 3), fas. 15, s. 11, n. 1.

(74) Bibl. no. 99, c. I, s. 743.

(75) Bkz. aşağıda cebelü ile ilgili kısım.

(76) Yukarıdaki not.

(77) MM 14, varak 199 v°, 211 v°; bu sonuncu formülde «ve» yer almaktadır.

(78) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 9 v° - 10 r°. Yönetim Fatih Kanunnamesi hükümlerine her zaman uymamaktaydı. Örneğin, İnalıcık (Bibl. no. 72), s. 66; MM 10, varak 142 r° - v°, 318 r°, 379 v°; TT 2 M, s. 82, 274; Beldiceanu (Bibl. no. 20), s. 276, n. 22.

(79) Bkz. aşağıda cebelü hakkındaki kısım.

gelmektedir— daha önemli bir zırh çeşidi olduğu açığa çıkmaktadır.

Bir makalemizde bürümeyi, Fransızcaya *broigne* kelimesiyle çevirmeyi önermiştik. *Broigne* bir deri veya birçok kat kumaşın üst üste getirilmesinden elde edilmiş kalın bir tabaka üzerine, birbirlerine bağlanmış zincir halkaların dikilmesiyle elde edilen bir zırh türüdür⁸⁰. Güney-batı Bulgaristan'da duvar resimlerinde temsil edilen savunma silahları konusundaki bir araştırma, deriden bir entari üzerine dikilmiş madeni levhalardan meydana gelen bir zırhı tasvir etmektedir⁸¹. Diğer yandan, Arif *Süleymanname*'si adını taşıyan elyazması kitabın minyatürlerinde birçok kişi kumaş veya deriden bir entari üzerine tutturulmuş küçük madeni levhalar veya halkalardan meydana gelen zırhlar giymektedirler. Bu koruma elbisesi vücudu dizlere kadar kaplamaktadır. Bu zırhın aynı zamanda küçük bileklikleri de bulunmaktadır⁸². Her iki durumda da söz konusu olan kuşkusuz bürümedir. İstanbul Askeri Müzesinde, yukarıda tasvir edilen tipten birkaç zırh bulunmaktadır. Nihayet, Vilk sancağına ilişkin (1455) bir mufassal tahrir defterinde bürümenin bir zırh olduğu kanıtlanmaktadır. Ali b. Hacı Yakup adlı il yazıcı Novo Brdo kalesinin silahlarını sayarken, 30 cebe ve 6 tane de bürüme tipi cebe bulunduğunu kaydetmektedir⁸³. Bu belgelerin ışığında, Osmanlı bürümesinin *broigne* tipinde bir zırh olduğu konusunda hiçbir kuşku kalmamaktadır. Bir makalemizde, iki terim arasındaki fonetik benzerliğe dikkatleri çekmiştik. Belirtelim ki, *broigne* teriminin kökeni karanlıktır. Bu terim Fransızcaya Almancadan geçmiş olmalıdır. Aynı anlamda bir kelime eski Almancada olduğu kadar, Slav dillerinde de bulunmaktadır. Örneğin eski Rusçada «*by'nya*», eski Bulgarçada «*brenje*» ve Lehçede «*brnia*»⁸⁴. Hatırlatalım, ki fiilin bürümek hali Türkçede «birşeyin içine sarınmak»⁸⁵ anlamına gelmektedir. Bütün bu terimlerin ve Türkçedeki terimin ortak bir etimonda birleşmeleri mümkünün dışında değildir. Bu etimonun kökeni Avrasya toplumlarında aranmalıdır.

(80) Beldiceanu (Bibl. no. 19) XIII. Bölüm, s. 9-10, n. 1. Bu makale Irène Beldiceanu ile birlikte yazılmıştır.

(81) Beldiceanu (Bibl. no. 21), s. 276, no. 23.

(82) Arifi, *Süleymanname*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, İstanbul, Hazine Dairesi 1517 (yıl 1558).

(83) Hacıbeğiç, *et. al.*, (Bibl. no. 66), c. II, varak 142 v°.

(84) Beldiceanu (Bibl. no. 19), Bölüm XIII, s. 9, n. 1.

(85) Bkz. yukarıda n. 72.

2. **Cebelü** — Bu terim, timarlıların askeri yükümlülüklerini sıralayan bütün tahrir defterlerinde⁸⁶ ve Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesinde⁸⁷ yer almaktadır. Terim iki kısımdan meydana gelmektedir: cebe+lü Cebe Moğolca kökenli bir terim olup, zırh, vücut zırhı anlamına gelmektedir⁸⁸ ve bu anlam aynen Farsça'da da muhafaza edilmiştir. «Lü» ekine gelince, bu türetilmiş sıfatlar elde etmeye yaramaktadır. Bizi ilgilendiren durumda bir iyelik sıfatı meydana getirmiştir ve «...yle teçhiz olmuş», «...ye sahip» vs. anlamına gelmektedir⁸⁹. Tahrir defterlerinde alışılmış formül «kendü cebelü»dür, yani «bizzat zırh taşıyarak»⁹⁰, veya «kendü bürüme ve bir cebelü eşe» (bizzat kendi bürüme ile teçhiz olmuş olarak ve yanında zırhlı biri olduğu halde sefere katılsın) biçiminde olmaktadır⁹¹. Kanun, yıllık geliri 4000 akçeden itibaren yukarı doğru olan her timarlının sefer halinde bizzat katılacağını ve yanında bir cebelü getireceğini hükme bağlamıştır⁹². Yıllık geliri 15.000 akçenin üstünde olan sipahi her 3.000 akçelik gelir kesri için bir cebelü sağlamak zorundadır⁹³; subaşı, gelirin her 4.000 akçesi ve sancakbeyi de her 5.000 akçesi için birer cebelü sağlayacaklardır⁹⁴. En düşük geliri olan timarlının sefere bürümeli olarak değil de, cebeli olarak katılıyor olması, cebenin çok basit bir vücut zırhı olduğunun ek bir kanıtını meydana getirmektedir⁹⁵.

3. **Bağırdağ** — Bir Ankara tahrir defteri (1462-63) bir cebelünün teçhizatı konusunda kesinlikler getirmektedir. Cebelü bir bağırdağla teçhiz olmuş halde (bir cebelü bağırdağıle; MM 9, varak 75 v°, 197 r°) gelmek zorundadır. Kelime Çağatay Türkçesinden gelmektedir. Bu terim, zırh altına giyilen bir cins pamuklu kaftan veya kolsuz ve çok kısa bir entariyi ifade etmektedir⁹⁶. Bu muhtemelen, vücut zırhının altına giyilen astarlı bir iç elbisesidir. Yıllık geliri yalnızca 370 akçe olan bir timarlı sadece bağırdağı olan

(86) Bkz. Bibliyografya: el yazması kaynaklar.

(87) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 9 v° - 10 r°.

(88) Doerfer (Bibl. no. 53), c. I, s. 284, no. 155, 156.

(89) Deny (Bibl. no. 50), s. 333; Doerfer (Bibl. no. 53), c. I, s. 285.

(90) MM 14, varak 181 v°.

(91) MM 14, varak 199 v°, 211 v°.

(92) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 9 v°.

(93) *Op. cit.*, varak 10 v°.

(94) *Ibid.*

(95) Marsigli denemesinde genel «zırh» terimini kullanmakta ve bunu «vücut zırhı» ile karşılamaktadır. Marsigli (Bibl. no. 84), c. II, s. 8, levha Vc.

(96) Doerfer (Bibl. no. 53), c. II, s. 297, no. 750.

bir cebelü sağlamak zorundadır (MM 9, varak 187 r°), oysa 2.140 akçelik bir timarı olan bir sipahi, bizzat bürümeli olarak ve refakatinde bir bağırdağı olan cebelü olduğu halde, sefere katılmak zorundadır (kendü bürüme ve cebelü bağırdağı ile, MM 9, varak 75 v°). Bir kesinliğe ulaşabilme konusunda belgeler çok fakirdir; ancak gene de Osmanlı merkezinin daha az talihli timarlılara cebe veya bürüme yerine bağırdağ giyilmesini emredip emretmediği sorulabilir. Bu gibi durumlar çok ender olmalıdır. Bu terime yalnızca MM 9'da rastladığımızı bildirelim.

4. **Geçim** — Bu terime, timarlıların askeri yükümlülüklerini işaret eden tahrir defterlerinde⁹⁷ ve Fatih Kanunnamesinde rastlanmaktadır⁹⁸. Her subaşı, yıllık gelirinin 30.000 akçelik kesiri başına bir geçim sağlamak zorundaydı⁹⁹. Sancakbeyinin aynı yükümlülüğü 50.000 akçelik gelir dilimi başıydı¹⁰⁰. Terim aynı zamanda, keçim ve keçim¹⁰¹ biçimlerinde de görülmektedir. Kelime Moğolcadır¹⁰². Osmanlıca sözlükler bunu vücut zırhı veya zırh terimleriyle karşılamaktadırlar. Ancak, Doerfer tarafından toplanan çok sayıda atif bu kelimenin duruma göre, bir at örtüsü veya at zırhı veya hem at, hem de insan için zırh anlamına gelebileceğini göstermektedirler¹⁰³. Bir geçim getirmek için önemli miktarda gelir tasarruf ediliyor olması, bunun fiyatının çok yüksek olduğunu varsaymamıza izin vermektedir. Bu durumda, bu terim neyi ifade etmekteydi? 1558 tarihli, minyatür ve süslemelerle bezenmiş bir Osmanlı elyazmasında atları zırhlı bazı Türk süvari tasvirleri yer almaktadır¹⁰⁴. Diğer yandan işaret edelim ki, bir at ve insan zırhı New York Metropolitan Museum of Art'ın Osmanlı salonunda sergilenmektedir. Bu zırh esas olarak dört köşeli çelik levhalardan meydana gelmiştir. Onu meydana getiren parçalar farklı kökenlere sahiptirler.

(97) İnalçık (Bibl. no. 72), İndeks: keçim; Şabanoviç (Bibl. no. 95, varak 1 v°, 114 v°; Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), s. 164, 194, 252, 254; MM 10, varak 1 v°, 279 v°, 443 r°; MM 14, varak 177 v°; MM 303, s. 2, 20; MM 525, s. 22, 42-45; MM 544, s. 227; MM 567, s. 61; TT 2 M, s. 1, 159, 174, 247, 261; TT 3, s. 156, 422, 484; MC O 89, s. 35, 69, 97, 214; MC O 90, s. 1, 101; bkz. Bojanic (Bibl. no. 41) faksimile, s. 1.

(98) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 10 r°.

(99) *Ibid.*

(100) *Ibid.*

(101) Bkz. Bibl. no. 99, c. IV, s. 2394-2895.

(102) Doerfer (Bibl. no. 53), c. I, s. 461: keçim.

(103) *Op. cit.*, c. I, s. 461-462.

(104) Arifi, *Süleymânâme, ibid.* Bkz. bir 15. yy. minyatürü: Bibl. no. 85 a, s. 87.

Bu insan zırhı 15. yüzyıl sonu Memlûk veya Osmanlı imalatıdır ve Bizans İstanbul'undaki St-Irene silahhanesinin markasını taşımaktadır; aynı marka at zırhının levhalarından birinin üstünde de bulunmaktadır. Parçalar nerelerde imal edilirlerse edilsinler; her iki kısımda da St-Irene silahhanesinin damgasının bulunması, bu zırhın Osmanlılar tarafından kullanıldığını ifade etmemize olanak vermektedir. Oysa, bu cinsten savunma araçlarının padişahın ordusundaki kullanımı nadirdi. Bu teçhizat *en az* 30.000 akçelik gelir elde eden timarlılara empoze ediliyora benzemektedir. Eğer geçim teriminin anlamlarından birinin insan ve at için zırh olduğu ve bir Osmanlı elyazmasının zırhlı atlar üzerindeki süvarileri tasvir ettiği hesaba katılırsa, Osmanlıların geçim teriminden bir süvarinin atı ve kendi için olan bir zırh bütününe anladıkları varsayılabilir.

5. **Gulâm; oğlan; nöker** — Osmanlılar bu üç terimi, bir sefer sırasında bazı timarlılara refakat eden kimseleri ifade etmek için kullanmaktaydılar. Fatih Kanunnamesi askeri yükümlülüklerden bahsederken, gulâm¹⁰⁵ terimini kullanmaktadır. Tahrir defterlerinde ya gulâm, ya da oğlan terimi¹⁰⁶ bulunmaktaydı, nöker ise oldukça nadirdir¹⁰⁷.

Gulâm Arapça kökenli bir kelime olup, erkek çocuk, genç erkek köle¹⁰⁸ anlamına gelmektedir. Oğlan kelimesi ise Türkçedir ve oğul, şehzade, çocuk, erkek çocuk, genç adam veya genç hizmetkâr anlamlarına gelmektedir¹⁰⁹. Nökere gelince, bu Moğolca kökenli bir terim olup arkadaş, askeri yardımcı anlamını taşımaktadır¹¹⁰. Osmanlılar bu sonuncu terimi gulâm ve oğlanla aynı anlamda kullanmaktaydılar¹¹¹. Eski El'e ait bir tahrir defteri, göçebeler arasında bir nöker cemaatinin (cemaat-i nökerân; TT 32, s. 170-173) varlığını zikretmektedir. Nihayet aklımızda tutalım ki, Bayburd san-

(105) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 9 v°.

(106) TT 2 M; TT 3; TT 10; MM 9; MM 14; MM 18; MM 35; MM 61; MM 66; MM 231; MM 234; MM 250; MM 525; MM 544; MM 567; MM 16014; İnalçık, *ibid.*; Şabanoviç, *ibid.*; Todorov, Nedkov, *ibid.*; Bojanic, *ibid.*, c. II, levha I-XXV; Idem, *ibid.*, MC O 90 tahrir defterinin faksimilesi.

(107) İnalçık, *ibid.*, s. 6, 7, 75; MM 10, varak 175 v°, 196 v°; MM 14, varak 175 v°, 178 v°, 179 v°, 180 v°, 190 r°, 191 r°, 191 v°, 202 v°, 207 v°.

(108) Redhouse (Bibl. no. 93), s. 1347-1348.

(109) Doerfer (Bibl. no. 53), c. II, s. 81-82 no. 502; Bianchi, Kieffer (Bibl. no. 38, c. I, s. 251, Clauson (Bibl. no. 46), s. 86-87.

(110) Doerfer, *ibid.*, c. I, s. 521-526; Bibl. no. 99, c. IV, s. 1969, 2900-2902.

(111) MM 10, varak 175 v°, 196 v°, 199 r°.

çağında nökerler, nökerlerin oğulları (nökerzade) ve sipahilerin oğulları (sipahizade) muafiyet sahibi ayrı bir kategori meydana getirmekteydiler. Bunlar ne avariz-i divaniyye, ne de tekâlif-i örfiyye ödemekteydiler¹¹². En az 2.000 akçelik geliri olan her timarlı cebeyle mücehhez olarak bizzat ve yanında bir gulâm olduğu halde sefere katılmak zorundaydı¹¹³. II. Murad döneminde (1421 - 1451) durumun aynı olmadığını belirtelim. 666 akçe yıllık geliri olan bir timarı elinde tutmakta olan sipahi sefer halinde bürümeli olarak bizzat ve refakatinde bir gulâm olduğu halde gelmek zorundaydı (MM 231, s. 39). Yıllık geliri 1443 akçe olan timarlı beraberinde yalnızca bir gulâm getirmekle kalmamakta, aynı zamanda bir de tenketür tipi çadır getirmekteydi (MM 231, s. 131)¹¹⁴. II. Mehmed döneminde 15.000 akçeden fazla yıllık gelir elde eden bir timarlı, refakatinde gelirinin 1.500 ilâ 2.000 akçelik her dilimi için bir gulâm olduğu halde, sefere katılmak zorundaydı¹¹⁵.

Bir gulâmın toplumsal kökeni nedir? 27 Şubat - 8 Mart 1485'de düzenlenmiş olan Doğu Trakya bölgesine ait bir mufassal tahrir defteri, müslüman köylülerin gulâm hizmetini yerine getirdiklerini¹¹⁶ ve bunların tam çift veya nim-çift tasarruf ettiklerini birçok kereler işaret etmektedir¹¹⁷. Timarlıların bunlara bazı avantajlar sağlıyor olması muhtemeldir. Sipahilerin gulâmlarını diğer timarlıların oğullarının arasından da sağlayıp sağlamadıkları sorulabilir.

Tahrir defterleri bir başka gulâm kategorisi daha zikretmektedirler. Bu kategori gulâm-ı mir sınıfıdır. Burada söz konusu olanlar, gelirlerine göre refakatlerinde cebelü veya gulâmlar olduğu halde sefere katılmak zorunda olan timarlılardır. Adet olduğu üzere tahrir eminleri yalnızca gulâm-ı mir yani «komutanın (beyin) askeri hizmetkârları» ifadesini yazmakla yetinmektedirler. Bu ibareden, sancakbeyinin askeri hizmetkârlarını mı anlamak gerekmektedir? Hatırlatalım ki, sancakbeyi aynı zamanda mirliwa terimiy-le de ifade edilmektedir. Tahrir eminleri şu veya bu timarlıların gu-

(112) Miroğlu (Bibl. no. 87), s. 115; Beldiceanu (Bibl. no. 18), s. 276-281.

(113) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 9 v°.

(114) Aynı cinsten örnekler: MM 525, s. 1, 3, 15, 58; İnalçık (Bibl. no. 72), s. 17, 20 vd.

(115) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 10 r°. Daha fazla ayrıntı için: *Op. cit.*, varak 9 v°.

(116) TT 20, s. 27, 28, 55, 77, 113, 118, 120, 121, 158, 159, 164, 169, 182, 185.

(117) *Ibid.*

lâm-ı mir olduğunu sıklıkla belirtmektedirler¹¹⁸. Aynı şekilde, gulâm-ı beylerbey (MM 10, varak 343 r°) ve gulâm-ı padişah (MM 828, s. 77) ifadelerine de rastladık. Gulâm-ı mir sıfatını taşıyan bazı sipahiler büyük bir timarlığının yanında bazı görevleri yerine getirebilirlerdi: yani hazinedar, rikâbdar, üzengi ağası veya kılar ağası gibi¹¹⁹. Bazen bu timarlıların kökenlerini bilmekteyiz. Örneğin, Trabzon sancağında, bunların önemlice bir bölümü Yeniçeri ocağından gelmekteydi¹²⁰. Yönetimin, gulâm-ı mir teriminin yanı sıra hizmetkâr (hizmetkâr) terimini de kullandığını belirtelim¹²¹. Nihayet gulâm-ı mirin bazı durumlarda padişah hizmetkârlarından birini ifade ediyor olması ve bu kişinin köle kökenli olması muhtemeldir.

Bildirelim ki, Osmanlı sisteminde iki gulâm kategorisi yer almaktaydı. Birinciler kırsal kökenli veya timarlı oğulları arasından sağlanan askeri hizmetkârlardı; gulâm-ı mirlerden meydana gelen ikinci kategori cesaret, kahramanlık veya başka nedenlerle kendilerine gelir tevcihinde bulunulmuş kimseler tarafından oluşturulmaktaydı. Yeniçeri ocağından gelen timarlıların çoğu kendilerine yapılan askeri timar tevcihlerini, askeri değerlerine borçluydular¹²².

Savaşçılara ve savunma teçhizatlarına ilişkin yedi terimden üç tanesinin Moğolca kökenli, birinin Arapça kökenli ve iki tanesinin de Türkçe kökenli olduğunun altını çizelim.

B. Çadır adları — Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesi, yıllık 4000 akçelik gelir düzeyinden itibaren her timarlığının sefer halinde bir çadır getirmesini öngörmektedir. Çadırların cins ve sayıları tevcih edilen gelirin büyüklüğünün fonksiyonundadır.

(118) MM 10, varak 67 v°, 73 r°, 82 v°, 91 r°, 92 v°, 98 r°, 100 r°, 103 v°, 106 v°, 110 v°, 146 v°, 160 v° vd.; MM 828, s. 74, 86, 88, 92, 96, 100, 102, 107, 113, 116, 131, 136, 141, 145, 154, 160, 162, 165, 179, 181, 185, 201-203, 205 vd; Şabanoviç (Bibl. no. 95); Hacibegîç, *et. at., ibid.*, c. II; İnalçık, *ibid.*, s. 146 İndeks: gulâm-ı mir. Başka tahrir defterlerinde de örnekler bulunmaktadır.

(119) Şabanoviç, *ibid.*, varak 103 r°, 104 r°, 111 v°, 117 v°.

(120) MM 828, s. 79, 88, 142, 145, 148, 160, 171, 201, 205, 229 vd. Timarlı haline gelen yeniçerilere dair örnekler 15. yüzyıl ve 16. yüzyılın başına ait tahrir defterlerinde önemli miktarlarda bulunmaktadır. Örneğin: MM 1; MM 48; MM 17748, s. 40-41; TT 18; TT 23 M; TT 45; TT 56; TT 66; TT 70; TT 72; TT 73; TT 74. 16. yüzyılın ilk yarısına ait bir kanunname yeniçerilere timar tevcihatını zikretmektedir.

(121) Şabanoviç, *ibid.*, s. 128.

(122) Bkz. yukarıdaki dipnot.

1. **Tenketür ve çadır** — Yıllık gelirleri 1500 akçeyi aşmayan tımarlılar tarafından getirilen çadırlara uygulanan terimlerle başlayacağız. Daha sonra büyük tımarlılar tarafından kullanılan çadırlara ilişkin terimleri inceleyeceğiz.

Tenketür ve çadır terimleri Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesinde olduğu kadar, askeri yükümlülükleri zikreden 15. yüzyıl tahrir defterlerinde de yer almaktadırlar¹²³. Tenketür veya tenge-tür teriminin kökeni şu an için meçhul olarak kalmaktadır. Belki de bu kök Haçlılar tarafından Yakın Doğu'ya sokulmuş olan, eski Fransızcadaki «*tentoire*» a kadar uzanmaktadır¹²⁴. Araştırmaların bugün ulaştığı düzeyde tatmin edici bir cevap bulmak mümkün değildir. Çadır terimine gelince, bu o kadar esrarlı değildir, çünkü onun hakkında araştırmalar yapılmıştır¹²⁵. Ancak gene de bir soru kendini ortaya koymaktadır; tenketür ile çadır arasındaki fark nedir? Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesinin hüküm altına aldığına göre, yıllık geliri 4.000 ilâ 9.000 akçe arasında olan her tımarlı sefere bir tenketür ile; 9.000 ilâ 15.000 akçe arasında gelirleri olanlar ise bir çadır ile katılacaklardır¹²⁶. Mehmed Arif, kaynağını zikretmeksizin tenketürün bir çadır olduğunu düşünmektedir¹²⁷. Tahrir defterleri tenketür ile çadır arasında her zaman fark gözetmemektedirler. Tahrir defterlerini düzenleyenler, gelirleri ilke olarak 4.000 ilâ 9.000 akçe arasında yer alan tımarlıların getirecekleri çadır tipinden söz ederlerken, çoğu zaman tenketür yerine çadır terimini kullanmaktadırlar¹²⁸. Demek ki, iki terimin de bir

(123) İnalçık, *ibid.*, indeks: *tenketür*; Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 9 v° - 10 r°; Şabanoviç, *ibid.*, Türkçe metin; Todoros, Nedkov (Bibl. no. 100), s. 14, 18, 20, 22, 24, 26, 28, 34 vd.; MC O 89; Bojanic (Bibl. no. 41); TT 3; TT 10; MM 10; MM 14; MM 18; MM 35; MM 61; MM 66; MM 231; MM 234; MM 250; MM 303; MM 525; MM 544; MM 567; MM 16014.

(124) Godefroy (Bibl. no. 62), c. VII, s. 683. Bir Sırp oryantalistinin açıklaması ikna edici olmamaktadır; Hacibegić, *et. al.*, *ibid.*, c. II, s. 359. Osmanlı araştırmacılarının *tenktür* biçimini kullanmalarına karşılık *Koyunoğlu elyazmasının tenketür* olarak yazdığının altını çizelim; Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 9 v°.

(125) Doerfer (Bibl. no. 53), c. III, s. 16-22, no. 1402.

(126) Beldiceanu, *ibid.*, varak 9 v° - 10 r°.

(127) Arif (Bibl. no. 3), fas. 15, s. 11, n. 2.

(128) Örnek olarak bkz. İnalçık, *ibid.*, s. 10-11 no. 10, s. 61 no. 159, s. 95 no. 257; Hacibegić, *et. al.*, c. II, s. 54-55, 57-59, 63-64; MM 10 varak 87 r° - 92 r°, 194 v° - 196 v° (129 r° - 129 v°, 146 v° - 148 v°, 196 v° - 199 v°, 360 v° - 362 v°; TT 3, s. 42-46, 96-105, 195-196, 208-209, 259-260, 340-372, 389-391; MM 9, varak 44 r°, 84 v°, 90 r°, 102 r°, 113 r°, 115 v°, 128 v°; MM 525, s. 230, 238, 245; Şabanoviç, *ibid.*, Türkçe metin,

çadırı ifade ettikleri konusunda hiçbir kuşkuya yer yoktur; ikisinin arasında varolabilecek farklara gelince, bu konuda bilgi sahibi değiliz. İki tip çadır olduğunu ve bunların timarlarının teçhizatı arasında yer aldıklarını aklımızda tutalım: tenketür ve çadır.

2. Büyük timarlıların çadırları — Yukarıda zikredilen çadırlardan ayrı olarak subaşı ve sancakbeyi gibi büyük timarlıların getirmek zorunda oldukları başka çadır tipleri bulunmaktaydı.

Sefer olduğu durumlarda, büyük bir timarlı bu sefere yanında yalnızca gulâmları olduğu halde değil, aynı zamanda çeşitli kullanım alanları olan birçok çadırda da birlikte katılmaktaydı. Büyük timarlılar 50.000 akçelik gelir dilimi başına iki sâyebân veya günlük, kendi için bir perdeli çadır (sokaklu çadır), hazine için bir çadır (çadır-ı hazine), bir yiyecek çadırı (kilâr), bir tane mutfak olarak kullanılmak üzere çadır (matbah) ve bir tane de eyer ve deri işleri için kullanılmak üzere (serraçhane) getirmekteydi¹²⁹. Bir uyarı burada zorunlu hale gelmektedir. Yukarıda sayılan çadırların çoğu, uygulamada sancakbeyinden talep edilmekteydi. Aynı şekilde, günlük sancakbeyinden bir mertebe aşağıdaki timarlılardan talep edilen bir çadır çeşidiydi. İşte birkaç örnek: Manavgat (MM 14, varak 177 r°), Serez (TT 3, s. 156), Fener ve Ağrafa (MM 10, varak 279 v°, 403 r°) subaşuları aynı zamanda günlük de getirmekteydiler. Bu 4 subaşının yıllık gelirlerinin sırasıyla 85.583, 99.119, 115.518 ve 122.629 akçe olduğu da bir gerçektir¹³⁰.

Günlük terimi, askeri yükümlülüklerin belirtildiği tahrir defterlerinde, Promontorio-de Campis'nin hatıratında¹³¹ ve Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesinin Paris Ulusal Kütüphanesi *ms. fonds Turc ancien* 35 (varak 6 v°)'daki nüshasında bulunmaktadır. Kanun koyucu, gelirin her 50.000 akçelik kısmı için timarlıların sefere bir günlükle katılmasını hükme bağlamıştır (*ms.* 35, varak 6 v°). Kanunnamenin Konya'da bulunan bir başka nüshasında (*ms.* Koyunoğlu) günlük yerine sâyebân¹³² terimi kullanılmaktadır. Türk-

s. 96-97, 98, 100, 102, 103, 105, 117, 118, 121, 128; Todorov, Nedkov, *ibid.*, s. 10, 12, 16, 18 vd; MM 14, varak 31 r°, 68 r°, 86 r°, 146 r°. 37.477 akçelik bir gelir karşılığında, timarlı iki çadır cinsinden de getirmekteydi: MM 9, varak 105 r° -v°; bkz. dipnot 38.

(129) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 10 r°; *ms.* 35, varak 6 v°; MM 10, varak 1 v°; Bojanic (Bibl. no. 41), levha 1; Şabanoviç, *ibid.*, Türkçe metin, s. 7; Todorov, Nedkov (Bibl. no. 100), s. 164; İnalçık, *ibid.*, s. 1.

(130) MM 14, varak 177 v°; TT 3, s. 182; MM 10 varak 308 r°, 441 r°.

(131) Babinger, *ibid.*, s. 47.

(132) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 10 r°.

çede «gün» terimi gündüz veya gün anlamına geldiği kadar, güneşi de ifade etmektedir¹³³. Kelimenin ikinci kısmı «lük» son ekinde meydana getirilmekte ve bu sonek kelimeyi somutlaştırmaya yaramaktadır¹³⁴. Demek ki günlük iyice belirli bir nesneyi, yani güneşe karşı korunmayı sağlayan bir çadırı ifade etmektedir; tıpkı yağmurluk teriminin yağmura karşı korunmayı sağlayan bir paltoyu, yani Fransızcadaki *impermeable* (su geçirmez)'in ifade ettiğini belirtmesi gibi¹³⁵. Günlük kelimesinin, güneşe karşı koruyan anlamı Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) çağdaşı olan Jacopo de Promontorio tarafından teyid edilmiştir. Bu yazar günlük'ü güneşten korunmaya yarayan bir nesne olarak tasvir etmiştir¹³⁶. Marsigli, teknik terimi kullanmaksızın, güneşe karşı korunmaya yarayan, ön tarafı açık bir çadırı tasvir etmektedir¹³⁷. Günlük teriminin, Farsça kökenli ve güneşe karşı korunmak için dikilen yarım çadır anlamına gelen *sâyebân*¹³⁸ kelimesiyle ikâme edilmesi, kelimenin anlamı konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmamaktadır.

Eğer sonuca ulaşmak istersek; günlük ve *sâyebân* kelimeleri, birincisi Türkçe, ikincisi Farsça olup, güneş ışınlarına karşı korunmak amacıyla kurulan bir çadırı ifade etmektedirler¹³⁹.

Günlük veya *sâyebân*'ın dışındaki çadır tiplerini yukarıda sıralamıştık. Bunlar yalnızca sancakbeyinden isteniyorsa benzetmektedirler¹⁴⁰.

Sokaklu çadır ve abrizlu çadır — Sokaklu terimi adet üzere bir «sin» ile yazılmaktadır, ama «sad» ile yazılmış haline de rastlanmaktadır¹⁴¹. Söz konusu olan perdeli bir çadır¹⁴² İpler ve bezlerden meydana gelen bu çadır¹⁴³ sefer sırasında sancakbeyinin

(133) Doerfer (Bibl. no. 53), c. III, s. 655, no. 1688; *kün*.

(134) Deny, s. 328.

(135) *Ibid.*, s. 331, no. 526.

(136) Babinger, s. 47; (Bibl. no. 99), c. III, s. 1872-1873.

(137) Marsigli (Bibl. no. 84), c. II, s. 59, levha XIX.

(138) Steingass (Bibl. no. 97), s. 645; Bianchi, Kieffer, c. I, s. 1000-1001.

(139) Bir Yugoslav oryantalist tarafından yapılan açıklamayı tashih etmek gerekmektedir: burad asöz konusu olan bir vücut zırhı (*pancir-kosulja*) değildir: Şabanoviç (Bibl. no. 95), s. 126.

(140) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 10 r°.

(141) MM 10, varak 1 v°; MM 14, varak 246 r° - 247 r°; Şabanoviç, *ibid.*, s. 7; Todorov, Nedkov, *ibid.*, s. 164; TT 10, s. 76, 142. (Bibl. no. 99), c. V, s. 3499.

(143) Şabanoviç, s. 7; Todorov, Nedkov, s. 164; MM 10, varak 1 v°; Bojanic (Bibl. no. 41), levha 1.

barınağı görevini yapmaktadır¹⁴⁴. Aynı şekilde, abriz çadırları¹⁴⁵ veya abrizlu çadırlara da rastlamaktayız¹⁴⁶. Abriz terimi Farsça kökenli olup, kuyudan su çekmeye yarayan kovayı ifade etmektedir¹⁴⁷. Abrizlu çadır teriminden muhtemelen, kısa bir temizlik yapılabilecek perdeli bir çadırı anlamak gerekmektedir. Ankara sancağında, yalnızca 37.477 akçelik bir gelir tasarruf eden bir timarlının, sefer sırasında bu tip çadırdan da getirmek zorunda olduğunu zikrederim.

Hazine çadırı veya çadır-ı hazine — Hazine çadırı terimi¹⁴⁸ sancakbeyinin sefer sırasında savaş hazinesini muhtemelen burada muhafaza ettiğini göstermektedir.

Kilâr çadırı veya çadır-ı kilâr¹⁴⁹ — Bu cins çadırın kullanım alanı konusunda kilâr (kiler) terimi hiçbir şüpheye yer bırakmamaktadır. Bu çadır yiyecek stoklarının saklanması için yararlıdır. Ankara sancağına ait bir tahrir defterinde aynı şekilde «tağarlu çadır» (MM 9, varak 166 r°, 197 v°) terimi de yer almaktadır. Depo-çadırın kiler çadırı ile aynı işi yapıyor olması muhtemeldir.

Çadır-ı matbah¹⁵⁰ — Matbah terimi, sancakbeyinin yanında mutfak görevi yapacak bir çadır getirdiğini çıkarsamamıza izin vermektedir.

Çadır-ı sarraçhane¹⁵¹ — Bu çadır eyer ve deri işlerinin yapıldığı çadırı ifade etmektedir.

Bu bölümde ele alınan sorunları toparlayalım. İlk olarak, iki cins askeri timar olduğunu gösterdik: süvarilere tevcih edilen timarlar ve süvari olmayanlara tevcih edilen timarlar; daha sonra askeri yükümlülüklerle geçtik ve bunlara ilişkin terimleri inceledik.

(144) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 10 r°; *ms.* 35, varak 6 v°; Hacibegîç, *et. al.*, c. H, s. 5; TT 5; TT 10, s. 76.

(145) MM 9, varak 105 v°; TT 5 M, s. 29, 32; TT 10, s. 76; MM 10, varak 1 v°.

(146) Hacibegîç, *et. al.*, c. II, s. 5; MM 544, s. 2; Bojanic, *ibid.*, levha 1, TT 10, s. 76. «Sokaklu ip ve bezlu çadır» (Şabanoviç, s. 7) ibaresini «...abrizlu çadır» olarak düzeltmek gerekmektedir.

(147) Steingass (Bibl. no. 97), s. 7; Bianchi, Kieffer (Bibl. no. 38), c. II, s. 8.

(148) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 10 r°, *ms.* 35, varak 6 v°; Bojanic, *ibid.*, levha 1; TT 10, s. 76; MM 10, varak 1 v°.

(149) Beldiceanu (Bibl. no. 17), varak 10 r°; *ms.* 35, varak 6 v°; TT 10, s. 76; MM 10, varak 1 v°; Todorov, Nedkov, *ibid.*, s. 146; Bojanic, *ibid.*, levha 1; Şabanoviç, *ibid.*, s. 7; Hacibegîç, *et. al.*, *ibid.*, c. II, s. 5.

(150) Beldiceanu, *ibid.*; MM 10, *ibid.*; TT 10, *ibid.*, Şabanoviç, *ibid.*; Todorov, Nedkov, *ibid.*; Bojanic, *ibid.*; Hacibegîç, *et. al.*, *ibid.*; İnalçık, *ibid.*, s. 1.

(151) Beldiceanu, *ibid.*, Şabanoviç, *ibid.*, Todorov, Nedkov, *ibid.*, Bojanic, *ibid.*, TT 10, s. 76; MM 10, varak 1 v°; Hacibegîç, *et. al.*, *ibid.*

ALTINCI BÖLÜM

SONUÇLAR

Timar üzerindeki bu soruşturma her türlü teoriden soyutlanmıştır ve bu araştırmadan ortaya çıkan çizgiler ulaşabildiğimiz belgelerin yansımalarından ibarettir.

Bir ilk farkına varış kendini empoze etmektedir: timar Osmanlı devletinin öncesine ait bir kurumdur ve kökenlerinin izi Anadolu siyasal oluşumları içinde kaybolmaktadır. Bu kurumun, gözden kaçırılmaması gereken, esas karakteristiklerinden biri, yararlanıcının timarından ancak geçici olarak istifade edebildiği ve nadir istisnalar dışında bunu ardıllarına miras bırakamadığıdır. Bir başka önemli nokta da; timardan yararlanma hakkının ancak hizmet karşılığı devredildiğidir. Zihinlerde güçlü bir şekilde kök salmış kanaate rağmen, bu hizmet mutlaka her zaman askeri nitelikte değildir ve sivil nitelikli de olabilir. Aklımızda tutmamız gereken bir husus olarak; bütün müslümanlar veya yakın tarihlerde islamiyete geçmiş olan mühtediler timarlı olabilirler; doğumdaki durumun hiçbir rolü yoktur; hristiyan timarlılara gelince, bunlar sadece istisnalar oluşturmaktadırlar. Gene kaydedelim ki her timar, cinsi ne olursa olsun, durumların çoğu itibariyle iki unsurdan meydana gelmektedir: rezerv (hassa) ve mali kökenli gelirler. Aklımızda tutmamız gereken bir husus da, Osmanlı merkezinin timarlıya çiftlerin bizzat kendilerini değil de, reayanın devlete yükümlü olduğu mali hakları aktarmasıdır. Demek ki timarlı sadece yararlanma hakkına sahiptir.

Belgeler *gross omodo* iki hizmet tarzı arasında ayırım yapmamıza izin vermektedirler: sivil ve askeri. Bildirelim ki, askeri hizmete tabi timarlıların çoğu süvaridir. Eğer gelirlerin cinsleri ele alınacak olursa, yani bu gelirlerin dinsel vergilere veya örfi haklara bağlantıları açısından olaya bakılacak olursa, divani tipten timarla, «bütün» timar arasında ayırım yapılabilir. Temel olarak gelirlerin kökenini alan bir sınıflandırma kırsal, kentsel ve karma

tipten timarların varlığını açığa çıkartmaktadır. Altını çizerek bildirelim ki, Osmanlı kanun koyucusu yalnızca gelir tutarına göre sınıflandırmayı tanımaktadır; basamakların en altında basit timarlı yer almakta, sonra subaşı, daha sonra da sancakbeyi yer almaktadırlar. Nihayeti bürüme, geçim veya günlük gibi terimleri örtmekte olan örtüyü kaldırmayı başarabildik ve yalnızca Ankara tahrir defterinde bulunan bağırdağ terimini açığa çıkardık (MM 9).

Akla bir soru gelmektedir: timar feodal bir kurum mudur? Elinizdeki araştırma tartışmanın yeniden açılmasına izin vermektedir. Öncelikle Osmanlı devletinin, terimin geleneksel anlamında, bir Orta Çağ oluşumu olup olmadığını belirlemek gerekmektedir. Bu durumda Feodal Çağla Modern Zamanları birbirinden ayıran bazı karakteristik çizgileri hatırlatalım.

Batı feodal dünyasında, genel olarak devlet gücünün belli ölçüde yok olarak, yerini biatlerin dallanıp budaklanmasına ve birbirlerinin içine girmesine tanık olunmaktadır. Buna karşılık, Osmanlı padişahı, vezir-i azam ve divanın yardımcılarıyla birlikte, köklerini İmparatorluğun dört bir yanına kadar uzatan bir yönetsel piramidin tepesinde yer almaktadır. Merkezi iktidarın müfettişleri, yasakçıları ve yargısal gücün temsilcileri, kadıları merkeze ait olan memurları ve yasaların doğru uygulanmalarını gözetim altında tutmaktadırlar¹; eminler de kendi cephelerinden, devlet maliyesine ilişkin herşeyi denetimleri altında tutmaktadırlar.

Kaynaklarını ekonomik ve yönetsel anlamda iyi idare edebilecek kastiyla, Osmanlı merkezi tahrirler yaptırmaktadır. Tahrir defterleri izlerini Ankara ve Kütahya sancaklarında, I. Murad'ın saltanatından (1362-1389) itibaren muhafaza etmektedirler². Tahrir hakkındaki bir yasa açıktır³. Padişah mülkiyetlerin olduğu kadar, halkın da durumundan haberdar olmalıdır. Bu yasa diğer yandan; tahrir eminlerinin, il yazıcıların kentlerden, kasabalardan, köylerden, işlenebilir tarlalardan, topraklardan, bağlardan, meyva bahçelerinden, bireylerden elde edilecek en küçük ayrıntının, bütün cins gelirlerin; kısacası yıllık, aylık, günlük bütün gelirler kadar, arazi vergilerin de kaydedilmelerini öngörmektedir. Nihayet yasa, tahrir emininin ve kazanın kadısının önünde küçük ve büyük

(1) Beldiceanu (Bibl. no. 13), c. I, İndeks : kadı, yasakçı; c. II, s. 132-139; Idem (Bibl. no. 23), indeks : kadı, yasakçı; Barkan (Bibl. no. 11) indeks : kadı.

(2) Beldiceanu-Steinherr (Bibl. no. 35), s. 5.

(3) *Art. cit.*, s. 18-19.

timarlıların, hassa-i hümayun yöneticilerinin, sancakbey hassından yararlananların, zaimlerin, muafiyetlerden yararlanan timarlı ve diğer kişilerin toplanacaklarını kesin bir şekilde belirtmektedir. Açık-
tır ki, ne sıradan timarlı, ne büyük timarlı, ne de reaya için tah-
rirden kaçmak mümkündür. Hem senyörlere, hem de serf veya
vilain'lere aynı biçimde uygulanabilen benzeri hükümler aynı dö-
nemde Batı'da kavranılamaz niteliktedirler.

Bir başka veçhenin altını çizelim; zikrettiğimiz yasa yazılı bir yasadır. Batı'da unutulmuş olan yazılı yasa, Osmanlı devletinde bir realitedir. Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesinin eski yasalar üzerinde temellendiğini ve zaman içinde ardıllarınca tamamlandığını hatırlatmak yeterlidir.

Osmanlı sisteminin bir diğer karakteristiği de, padişahın Bal-
kanlarda olduğu kadar, Küçük Asyadaki ticari eksenlerin deneti-
mine gösterdiği özendir. Üstelik büyük kentsel merkezlerin oluş-
masını teşvik eden bir siyasete de tanık olmaktadır. Bu siyaset
büyük bölümü itibariyle zorunlu iskân sayesinde gerçekleştiril-
miştir; buna II. Bayezid döneminde İberya Yahudilerinin kentlere
yerleşmelerinin himaye edilmesi de eklenmelidir. Bu, yollara ve
kentlere ilişkin siyasetin bir karşılığı bulunmaktadır: para ancak
devlet darphanelerinde basılabilir; devletin dışında hiç kimse sikke
kesme hakkına sahip değildir. Bunun karşısında olmak üzere, Ba-
tı'daki yolların durumunu ve para anarşisini hatırlayalım.

Osmanlı devletinin Batı Avrupa'da yürürlükte olan sistemden
ne kadar uzak olduğunu gösteren, bu devletin bir başka veçhesine
geçelim. Roma *legion* askerlerinin istilalara direnebilmek için sü-
vari haline gelmek zorunda kaldıkları ve feodal ordunun herşey-
den önce irsi bir soyluluktan meydana gelen zırhlı (ağır) bir sü-
varilik olduğu iyi bilinir. I. Murad bu askeri taktikten tamamen
koparak, okla silahlandırılmış bir piyade, yani yeniçerileri kur-
muştur. Bunların meydana getirilmesi devşirme sistemine ve ta-
lan ile savaşta ele geçirilen esirlerin bu birliğe dahil edilmeleri
uygulanmasına dayanmaktadır⁴. Bu piyade birliğinin yanı sıra, aynı
şekilde tamamen hükümdara bağlı olan sipahilerden meydana ge-
len bir süvari sınıfı bulunmaktadır. Osmanlı ordusu, padişahın
aracı olarak üstünlüğünü Niğbolu'da (1396) Burgonya ağır süva-
rilerini büyük bir yenilgiye uğratarak, kesin ve açık bir şekilde ka-

(4) Yeniçeri ocağının kuruluşu sorunu hakkında; Beldiceanu-Steinherr
(Bibl. no. 33), s. 203-205; bibliyografya: *Op. cit.*, s. 203, no. 16, 17,
s. 204, no. 18, 20.

ıtlamıştır. İngilizlerin Crécy'deki zaferleriyle Niğbolu arasındaki benzerliği hatırlatmak gerekir mi? Nihayet, 15. yüzyılın ilk yarısı sırasında Osmanlı ordusuna topçunun girmesini de zikrederim.

Demek ki Osmanlı devleti bir feodal devlete uyarlanamayacak nitelikte bir dizi özellik arzetyektydi. Fakat, bir rejimi feodal olarak nitelemek üzere bazı tarihçiler yalnızca maddi temelleri; yani nakdi vergileri, aynı ödentileri ve angaryayı dikkate almaktadırlar. Tabii bu dikkate aldıklarının arasında yalnızca toprğın değil, aynı zamanda kırsal kitlelerin de efendisi olan senyör de bulunmaktadır. Eğer sorun bu açıdan ele alınacak olursa, Osmanlı köylülüğünün statüsünün ne olduğunu sormak gerekecektir. Ö. L. Barkan ve H. İnalçık'ın araştırmaları ve aynı şekilde Osmanlı yasaları, reayanın belli bir özgürlüğe sahip olduğu, yani belli bir vergi ödemesi halinde köyünü terkederek bir başkasına yerleşebileceği konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmamaktadırlar. Osmanlı reayası toprağa bağlanmış değildir. Ancak bu arada, ortakçı kul adını taşıyan ve toprağa bağlanmış çok az sayıda çiftçiden meydana gelen bir köylü kategorisi de bulunmaktadır.

Bu kısa bakış, tarımsal yaşamın maddi temelleri ele alındığında, Osmanlı devletinin asla feodal olarak nitelendirilemeyeceğini göstermektedir. Durumların çoğu itibariyle savaşıçı olan timarlı, tamamen Osmanlı merkezinin keyfine tabidir ve kırsal dünyanın ritmi içinde yaşamaktadır; fakat kısmen reayanın emeği sayesinde geçiniyorsa da, bu onun «sorunu» değildir.

Eğer özetlersek; timarlı bir mülkiyet sahibi değildir, çoğunlukla devlet maliyesine ait olan gelirlerden geçici olarak ve hizmet karşılığında yararlanmaktadır. Kendine yapılan timar tevcihinin Batı Orta Çağındaki fief ve biatlerin çokluğuyla hiçbir ortak yanı yoktur. Nihayet, timarlı ile reaya arasındaki bir miktar benzerliği de kaydedelim. Birincisi padişaha asker veya memur olarak hizmet etmek üzere gelirlerden yararlanma hakkını elde etmektedir; ikincisi hükümdara karşı yükümlü olduğu vergilerle birincinin idamesini sağlamak üzere bir çiftten yararlanma hakkını elde etmektedir. Her iki kategori de, nihai analizde devlet için çalışmaktadırlar.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

I. Elyazması Kaynaklar Arşiv Belgeleri

- MCO Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet, kısım O
MM Başvekâlet Arşivi, İstanbul maliyeden müdevver.
ms Manuscrit fonds Turc ancien, Bibliothèque Nationale de Paris
TT Başvekâlet Arşivi, İstanbul, tapu ve tahrir
MCO 72 Kütahya müsellemi mufassal tahrir defteri (3 Şubat - 3 Mart 1470)
MCO 82 Anadolu'nun birçok sancağına ait timar tevcih defteri (1496/1497 - 1500/1501).
MCO 89 Doğu Trakya'ya ait mücmel tahrir defteri (1455/56 - 1473/74).
MCO 90 Vidin mücmel tahrir defteri (1454-55).
MCO 116/6 Aydın mufassal tahrir defteri (1478-1483).
MCO 117/5 Alacahisar mücmel tahrir defteri (II. Murad).
MM 1 Vidin mücmel tahrir defteri (9 Nisan - 8 Mayıs 1483).
MM 5 Branicevo mufassal tahrir defteri (1467-68).
MM 7 Rumeli'nin birçok bölgesine ait timar tevcih defteri (19 Aralık 1512 - Ağustos 1515).
MM 9 Ankara mufassal tahrir defteri (1462-63).
MM 10 Teselya mufassal tahrir defteri (1454-55).
MM 11 Niğbolu mufassal tahrir defteri (15 Şubat 1515).
MM 14 Teke mufassal tahrir defteri (1464-65).
MM 18 Vidin mücmel tahrir defteri (1466-67).
MM 35 Doğu Balkanlar mufassal tahrir defteri (28 Kasım - 7 Aralık 1467).
MM 48 Florina mufassal tahrir defteri (27 Ağustos - 25 Eylül 1519).
MM 66 Teselya mücmel tahrir defteri (1466-67).
MM 97 Vulçitrina mücmel tahrir defteri (25 Haziran - 4 Temmuz 1485).
MM 176 Birçok Anadolu ve Rumeli sancaklarını kapsamına alan iltizam kayıt defteri (1468-1480).
MM 231 Premeti ve Görice mücmel tahrir defteri (1434-35).
MM 232 Aydın mufassal tahrir defteri (24 Aralık 1470).
MM 241 Karaman'ın bir kısmına (Beyşehir, Ilgun, Zengicek, İnsuyu ve Akşehir) ait mufassal tahrir defteri (29 Ağustos 1466'dan sonra, fakat 25 Mart - 23 Nisan 1468'den önce düzenlenmiştir).
MM 250 Kösteriyye (Kastorya) mücmel tahrir defteri.
MM 303 Batı Makedonya'nın bir kısmını kapsamına alan mücmel tahrir defteri (II. Murad'ın saltanatının «1421-1451» sonu).

- MM 334 Şu sancakları kapsamına alan timar tevcih defteri: Osmanlı Kırımı, Rum, Kayseri ve Trabzon (1496-97/1500-1501).
- MM 342 Paşa Livası mufassal tahrir defteri (1483-84).
- MM 354 Çorum'lu, Karahisar ve İskilib mufassal tahrir defteri (II. Mehmed).
- MM 508 Arnavutluktaki birçok bölgeyi kapsamına alan mufassal tahrir defteri (1466-67).
- MM 525 Doğu Makedonya mücmel tahrir defteri (1443/44-1454).
- MM 544 Batı Makedonya ve Vilk sancağı mücmel tahrir defteri (9-18 Mayıs 1455).
- MM 567 Karaman tahrir defteri (II. Bayezid döneminin başı).
- MM 828 Trabzon mufassal tahrir defteri (28 Aralık 1486 - 5/14 Mayıs 1487).
- MM 7219 İvranya ve İştib kaleleri defteri (14 Nisan - 13 Mayıs 1478).
- MM 15287 Aşağıdaki sancaklara ait timar tevcih defteri: Kayseri, Saruhan, Menteşe, Kocaeli ve Biga (1496/97-1500-1501).
- MM 16014 Rumeli mufassal tahrir defteri (1477-1480). Yalnızca Morayı kapsayan 16 sahifelik bir parça.
- MM 17748 Doğu Makedonya mufassal tahrir defteri (Şubat 1479 başı), Selanik garnizonu timarlarını kapsayan 60 sahifelik bir parça kalmıştır.
- MM 17893 Anadolu ve Osmanlı Kırımı'nda timar tevcih defteri (24 Eylül 1487 - 16 Haziran 1489).
- ms 35 *Recueil des documents*. Bibliothèque Nationale de Paris, ms fonds Turc, ancien 35.
- ms 85 *Ibid.*, 85.
- TT 1/1 M Aydın mufassal tahrir defteri (1451-1453).
- TT 2 Tokat ve Sivas mufassal tahrir defteri (17-26 Haziran 1455).
- TT 3 Doğu Makedonya mufassal tahrir defteri (1464/65).
- TT 4 Batı Makedonya mufassal tahrir defteri (1476/77).
- TT 5 Hersek mufassal tahrir defteri 7-16 Aralık 1478).
- TT 5 M Bosna mücmel tahrir defteri (28 Ekim - 25 Kasım 1478'den önce).
- TT 7 Doğu Makedonya mufassal tahrir defteri (1478-79).
- TT 8 Aydın mufassal tahrir defteri (1478-1483).
- TT 9 Yugoslavya'nın bir bölümünü (Pristina, Vulçitrina, Morava ve Prizren) kapsamına alan mufassal tahrir defteri (II. Mehmed).
- TT 10 Mora mufassal tahrir defteri (II. Mehmed).
- TT 11 Vulçitrina mücmel tahrir defteri (II. Mehmed).
- TT 12 Gelibolu tahrir defteri (1455-1466).
- TT 13 Canik mufassal tahrir defteri (1465-1470).
- TT 15 Rum (Tokat, Sivas, Zile, Amasya, Karahisar) mücmel tahrir defteri (II. Mehmed).
- TT 16 Semendire mufassal tahrir defteri (1477).
- TT 16 M Batı Makedonya mufassal tahrir defteri (28 Temmuz 1475 - 6 Ağustos 1481).
- TT 17 İskenderiyye (İşkodra) mufassal tahrir defteri (1485).
- TT 18 Bosna mücmel tahrir defteri (17-26 Nisan 1485).
- TT 19 Rum mufassal tahrir defteri (31 Ekim - 8 Kasım 1485).

- TT 20 Doğu Trakya mufassal tahrir defteri (27 Şubat - 8 Mart 1485).
- TT 23 Hüdâvendigâr mufassal tahrir defteri (6-15 Şubat 1487).
- TT 23 M Çandar mufassal tahrir defteri (11-24 Mayıs 1487).
- TT 24 Bosna mufassal tahrir defteri (29 Temmuz - 7 Ağustos 1489).
- TT 25 Limni adası mufassal tahrir defteri (2-11 Şubat 1490).
- TT 26 Yeni Zağra, Eski Hisar ve Filibe mufassal tahrir defteri (1489/90).
- TT 26 M İskenderiyye (İşkodra) mufassal tahrir defteri (1496-97).
- TT 30 Hamid mufassal tahrir defteri (1500-1501).
- TT 32 Eski El bölgesi tahrir defteri (II. Bayezid).
- TT 33 Kayseri timar ve mülk tahrir defteri (1500-1501).
- TT 35 Eğriboz (Ağrıboz, Eubeos) mufassal tahrir defteri (1-10 Ağustos 1506).
- TT 36 Teselya mufassal tahrir defteri (1-10 Ağustos 1506).
- TT 37 Amasya (kâbaca Ünye'den Alaçam'a kadar olan ve Samsun'u da kapsamına alan kıyı bölgesi) mufassal tahrir defteri (II. Bayezid).
- TT 40 Karaman'ın bir kısmını kapsamına alan mufassal tahrir defteri (II. Bayezid).
- TT 42 Niğde mufassal tahrir defteri (II. Bayezid).
- TT 44 Hüdâvendigâr'ın bir kısmını kapsama alan mufassal tahrir defteri (II. Bayezid).
- TT 45 Kütahya mufassal tahrir defteri (1512-1513).
- TT 47 Menteşe mufassal tahrir defteri (II. Bayezid).
- TT 49 Kütahya mufassal tahrir defteri (1512-1513).
- TT 50 Çirmen mufassal tahrir defteri (13-22 Haziran 1515).
- TT 52 Trabzon mufassal tahrir defteri (1515-1516).
- TT 54 Amasya mufassal tahrir defteri (1514-1516).
- TT 55 Alacahisar mücmel tahrir defteri (6-15 Mart 1516).
- TT 56 Bosna mücmel tahrir defteri (5-14 Şubat 1516).
- TT 57 Bosna mücmel tahrir defteri (1516).
- TT 58 Karaman eşküncü tahrir defteri (I. Selim).
- TT 59 Biga mufassal tahrir defteri (5-14 Şubat 1516).
- TT 61 Menteşe mufassal tahrir defteri (3-12 Mayıs 1517).
- TT 64 Doğu Anadolu (Diyar-ı Bekir, Mardin, Ruha, Siverek, Çirmen, Ergani, Harput, Arapgir, Çemişgezek) mufassal tahrir defteri (1518-19).
- TT 66 Aydın ve Menteşe mücmel tahrir defteri (1519).
- TT 70 Paşa livası mücmel tahrir defteri (3 Ocak - 22 Aralık 1519).
- TT 72 Saruhan, Karasi ve Biga mücmel tahrir defteri (1519-20).
- TT 73 Paşa livası mücmel tahrir defteri (9-18 Ekim 1515 - 24 Ekim 1519).
- TT 74 Köstendil mücmel tahrir defteri (20 Şubat - 30 Mart 1520).
- TT 75 Gelibolu mufassal tahrir defteri (25 Ekim - 23 Kasım 1519).
- TT 77 Edirne mufassal tahrir defteri (1519).
- TT 82 Sofya mufassal tahrir defteri (I. Selim).
- TT 88 Bolu mufassal tahrir defteri (I. Selim).
- TT 99 Avlonya (Vlore) mufassal tahrir defteri (19 Mayıs 1520).
- TT 105 Teselya mufassal tahrir defteri (11 Ocak 1521).
- TT 111 Hüdâvendigâr mufassal tahrir defteri (1-10 Aralık 1521).

- TT 117 Ankara mufassal tahrir defteri (11 Ekim 1523).
TT 124 Dülkadir mufassal tahrir defteri (1514-1524).
TT 130 Sofya mufassal tahrir defteri (5 Şubat 1526).
TT 143 Makedonya ve Trakya'nın bir kesimini kapsamına alan mücmel tahrir defteri (1527-28).
TT 156 Malatya mülk ve vakıf mücmel tahrir defteri (6 Aralık 1530).
TT 165 Saruhan mufassal tahrir defteri (27 Mayıs 1531).
TT 166 Hüdâvendigâr, Saruhan, Aydın, Biga ve Teke mufassal tahrir defteri (1530-31).
TT 168 Kemah ve Erzincan mufassal tahrir defteri (25 Ağustos - 3 Eylül 1530).
TT 453 Hüdâvendigâr vakıfları mufassal tahrir defteri (I. Süleyman).
TT 455 Karaman mufassal tahrir defteri (I. Süleyman).

TAHRİR DEFTERLERİNİN BÖLGELERE GÖRE DAĞILIMI

Arnavutluk	: MM 231, MM 508, TT 99.
Alacahisar	: MCO 117/5, TT 55.
Anadolu	: MCO 82, MCO 116/6, MM 9, MM 14, MM 176, MM 232, MM 234, MM 241, MM 334, MM 354, MM 567, MM 15287, MM 17893, TT 1/1 M, TT 2, TT 8, TT 13, TT 15, TT 19, TT 23, TT 23 M, TT 30, TT 40, TT 42, TT 44, TT 45, TT 47, TT 49, TT 58, TT 59, TT 61, TT 64, TT 66, TT 72, TT 88, TT 111, TT 117, TT 124, TT 132, TT 156, TT 165, TT 166, TT 168. TT 453, TT 455.
Edirne	: TT 77.
Ankara	: MM 9, TT 117.
Avlonya	: TT 99.
Avrethisar	: MM 525.
Aydm	: MCO 116/6, MM 232, TT 1/1, TT 8, TT 66, TT 166.
Balkanlar	: MCO 89, MCO 90, MCO 117/5, MM 1, MM 5, MM 7, MM 10, MM 11, MM 18, MM 35, MM 48, MM 66, MM 97, MM 176, MM 231, MM 250, MM 303, MM 342, MM 508, MM 525, MM 544, MM 7219, MM 16014, MM 17748, TT 3, TT 4, TT 5, TT 7, TT 9, TT 10, TT 11, TT 12, TT 16, TT 16 M, TT 17, TT 18, TT 20, TT 24, TT 25, TT 26, TT 26 M, TT 35, TT 36, TT 50, TT 55, TT 56, TT 57, TT 70, TT 73, TT 74, TT 75, TT 77, TT 82, TT 99, TT 105, TT 130, TT 143.
Biga	: MM 15287, TT 59, TT 72, TT 166.
Bolu	: TT 88.
Bosna	: TT 11, TT 24, TT 56, TT 57.
Braniçevo	: MM 5.
Çirmen	: TT 50.
Corumlu	: MM 354.
Kırım	: MM 334, MM 17893.
Dülkadir	: TT 124.
Erzincan	: TT 168.
Eskihisar	: TT 26.
Eğriboz	: TT 35.
Filibe	: TT 26.
Florina	: MM 48.
Gelibolu	: TT 12, TT 75.
İskilib	: MM 354.
Çandar	: TT 23 M.
Canik	: TT 13.
Hamid	: TT 30.
Hüdâvendigâr	: TT 23, TT 44, TT 111, TT 166, TT 453.
İskenderiyye	: TT 17, TT 26 M.
İştib	: MM 7219.
İvranya	: MM 7219.
Kemah	: TT 168.
Kösteriye	: MM 250.
Küstendil	: TT 74.

Kütahya	: MCO 72, TT 45, TT 49.
Limni	: TT 25.
Batı Makedonya	: MM 303, MM 504, TT 4, TT 16 M.
Doğu Makedonya	: MM 525, MM 17748, TT 3, TT 7, TT 143.
Malatya	: TT 156.
Menteşe	: MM 15287, TT 47, TT 61, TT 66.
Mora	: MM 16014, TT 10.
Niğbolu	: MM 11.
Niğde	: TT 42.
Paşa Livası	: MM 342, TT 70, TT 73.
Premeti	: MM 231.
Karahisar	: MM 354, TT 15.
Karaman	: MM 567, TT 72.
Karasi	: MM 15287, TT 72.
Kayseri	: MM 334, TT 33.
Kocaeli	: MM 15287.
Rumeli	: MM 7, MM 176, bkz. Balkanlar.
Rum	: MM 334, MM 354, TT 15, TT 19.
Saruhan	: MM 15287, TT 72, TT 165, TT 166.
Semendire	: TT 16.
Seydişehir	: MM 234.
Sivas	: TT 2, TT 15.
Sofya	: TT 82, TT 130.
Teke	: MM 14, TT 166.
Teselya	: MM 10, MM 66, TT 36, TT 105.
Trakya	: MCO 89, TT 20, TT 143.
Trabzon	: MM 334, MM 828, TT 52.
Tokat	: TT 2, TT 15.
Vidin	: MCO 90, MM 1, MM 18.
Vulçitrina	: MM 97, TT 11.
Zeni Zağra	: TT 26.
Yugoslavya	: MCO 117/5, MM 303, MM 544, MM 7219, TT 4, TT 9, TT 16 M, TT 55, TT 74.
Zile	: TT 15.

II. BASILI ESERLER

- 1 H. AKIN, *Aydın oğulları tarihi hakkında bir araştırma*, Ankara, 1968.
- 2 Marie-Mathilde ALEXANDRESCU-DERSCA, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Bucarest, 1942.
- 3 Mehmet ARIF, *Kānūnnāme-i āli-Osmān in Ta'rih-i 'Osmānī Encümeni Mecmu'ası*, fas. 15-19 İstanbul, 1912-1913, s. 1-72.
- 4 I. ve Cevriye ARTUK, *İstanbul arkeoloji müzeleri teşhirdeki islāmî sikkeler kataloğu* 2 cilt, İstanbul, 1970, 1974.
- 5 ASIKPASAZADE, *Die altosmanische Chronik des 'Asıkpasazāde*, éd. F. GIESE, Leipzig, 1929.
- 6 B. ATALAY, *Dıvanü lûgat-it-türk tercümesi* 4 cilt, Ankara, 1939-1943.
- 7 F. BABINGER, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, 3 cilt, Munich, 1962, 1966, 1976.
- 8 F. BABINGER, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo di Promontorio-de Campis über den Osmanenstaat um 1475*, Munich, 1957.
- 9 F. BABINGER, *Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch*, Hannover, 1925.
- 10 Ö. L. BARKAN, XV. ve XVI.—ncı asırlarda osmanlı imparatorluğunda toprak işçiliğinin organizasyonu şekilleri *İktisat fakültesi mecmuası*, c. I (1939-1940), İstanbul, s. 29-74, s. 198-245, s. 397-447.
- 11 Ö. L. BARKAN, XV. ve XVI.—ncı asırlarda osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları : *kanunlar*, İstanbul, 1945.
- 12 Ö. L. BARKAN, Les problèmes fonciers dans l'empire ottoman au temps de sa fondation, dans *Annales d'Histoire sociale*, c. (XI), 1/3, Paris, 1939, s. 233-237.
- 13 N. BELDICEANU, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits de la Bibl. Nat. à Paris*, c. I : *Actes de Mehmed II et de Bayezid II de ms. fonds turc anc.* 39, Paris-La Haye, 1960; c. II : *Règlements miniers, 1390-1512*, Paris-La Haye, 1964.
- 14 N. BELDICEANU, Un acte sur le statut de la communauté juive de Trikala, *Revue des études islamiques*, t. XL/1, Paris, 1972, s. 129-138.

- 15 N. BELDICEANU, Biens des Grands Comnènes en 1461 d'après un registre ottoman, *Byzantion*, t. XLIX, Bruxelles, 1979, s. 21-41.
- 16 N. BELDICEANU, Biens monastiques d'après un registre ottoman de Trébizonde (1487); Monastères de la Chryoképhalos et du Pharos, *Revue des études byzantines*, c. XXXV, Paris, 1977, s. 175-213.
- 17 N. BELDICEANU, *Code de lois coutumières de Mehmed II : Kitāb-i qvānīn-i 'osmānī*, Wiesbaden, 1967.
- 17a N. BELDICEANU, Le commandement de la forteresse de Qayseri en 1498, *Bulletin d'études orientales*, Inst. français de Damas, c. XXIX, Damas, 1977, s. 25-31.
- 18 N. BELDICEANU, *Compte rendu* : Bistra CVETKOVA, *Turski izvori za bulgarskata istorija*, V/1, Sofia, 1974, s. 709 *Südost-Forschungen*, c. XXXIV, Munich, 1975, s. 413-416.
- 19 N. BELDICEANU, *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie*, Londra, 1976.
- 20 N. BELDICEANU, A propos du code coutumier de Mehmed II et de l'œuvre juridique d'Ahmed Hersekzāde, *Revue des études islamiques*, c. XXXVII/2, Paris, 1969, s. 239-266.
- 21 N. BELDICEANU, A propos d'un registre de cadastre de 1455, *Turcica*, c. VIII/1, Paris-Strasbourg, 1976, s. 272-278.
- 22 N. BELDICEANU, Recherche sur la réforme foncière de Mehmed II, *Acta historica*, c. IV, Munich, 1965, s. 27-39.
- 23 N. BELDICEANU, *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle. Etude et actes*, Paris, 1973.
- 24 N. BELDICEANU, Le timar de Muhlis ed-Dīn, précepteur de Selīm sāh, *Turcica*, c. VII/2, Paris-Strasbourg, 1976, s. 91-109.
- 25 N. BELDICEANU, Sur les Valaques des Balkans slaves à l'époque ottomane (1450-1550), *Revue des études islamiques*, c. XXXIV, Paris, 1967 s. 85-132.
- 26 N. BELDICEANU, Irène BELDICEANU - STEINHERR, Un Paléologue inconnu de la région de Serres, *Byzantion*, c. XLI, Bruxelles, 1971, s. 5-17.
- 27 N. BELDICEANU, Irène BELDICEANU-STEINHERR, *Recherches sur la province de Qaraman au XVIe siècle. Etude et actes*, Leyde, 1968.
- 28 N. BELDICEANU, Irène BELDICEANU-STEINHERR, Rizi-culture dans l'empire ottoman (XIVe-XVe s.), *Turcica*, c. IX/2-X, Paris-Strasbourg, 1978, s. 9-28.

- 29 Irène BELDICEANU-STEINHERR, Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie préottomane, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c. XIX/3, Leyde, 1976, s. 233-332 .
- 30 Irène BELDICEANU-STEINHERR, Loi sur la transmission du timar (1536), *Turcica*, c. XI, Paris-Strasbourg, 1979, s. 78-102.
- 31 Irène BELDICEANU-STEINHERR, En marge d'un acte concernant le pengyek et les aqıngı, *Revue des études islamiques*, c. XXXVII/1, Paris, 1969, s. 21-47.
- 32 Irène BELDICEANU-STEINHERR, La prise de Serres et le firman de 1372 en faveur du monastère de Saint-Jean-Prodrome, *Acta historica*, c. IV, Munich, 1965, s. 13-24.
- 33 Irène BELDICEANU-STEINHERR, *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I*, Munich, 1967.
- 34 Irène BELDICEANU-STEINHERR, Un transfuge qaramanide auprès de la Porte ottomane, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c. XVI/2-3, Leyde, 1973, s. 155-167.
- 35 Irène BELDICEANU-STEINHERR, N. BELDICEANU, Règlement ottoman concernant le recensement (première moitié du XVe siècle), *Südost-Forschungen*, c. XXXVII, Munich, 1978, s. 1-40.
- 36 Irène BELDICEANU-STEINHERR, N. BELDICEANU, *Deux villes de l'Anatolie préottomane : Develi et Qarahışar d'après des documents inédits*, Paris, 1973.
- 37 Irène BELDICEANU - STEINHERR, M. BERINGEI, G. VEINSTEIN, Attribution de timar dans la province de Trébizonde (fin du XVe siècle), *Turcica*, t. VIII/1, Paris-Strasbourg, 1976, s. 279-290.
- 37a Irène BELDICEANU - STEINHERR, M. BERINDEI, G. VEINSTEIN, La Crimée ottomane et d'institution du timar, *Annali*, c. 39, Naples, 1979, s. 523-562.
- 38 T. X. BIANCHI, J. D. KIEFFER, *Dictionnaire turc-français*, Paris, 1850, 2 cilt.
- 39 Dusanka BOJANIC, Faksimili fragmenta zbirnog popisa vidinskog sanğaka iz 1466, godine (Fac-similés d'un fragment de registre du gouvernorat de Vidin de l'année 1466), *Meso-vita grağa (Miscellanea)*, c. II, Belgrade, 1973, I-XXV levhalar 78-79 sahifeler arasında.

- 40 Dusanka BOJANIC, *Turski zakoni i zakonski popisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Krusevacku i Vidinsku oblast* (Lois et règlements turcs du XVe et XVIe siècle concernant les régions de Smederevo, Krusevac et Vidin), Belgrade, 1974.
- 41 Dusanka BOJANIC - LUKAC, *Vidin i vidinskijat sandzak prez 15-16 vek; dokumenti ot arhivite na Carigrad i Ankara* (Vidin et le gouvernement de Vidin aux XVe et XVIe siècles, documents des archives d'Istanbul et Ankara), red. Vera MUTAFČIEVA ve Mihaila STAJINOVA, Sofia, 1975.
- 42 C. BROCKELMANN, *Mitteltürkischer Wortchatz nach Mahmud al-Kasgaris-Divân luğat at-Türk*, Budapest-Lepzig, 1928.
- 43 H. BUSSE, *Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen an Hand türkmenischer Urkunden*, Kahire, 1959.
- 44 Ch. CHEHATA, *Etudes de droit musulman. La notion de responsabilité-contractuelle; le concept de propriété*, Paris, 1973.
- 45 H. CHIRCA, C. BALAN, O inscripție din 1397-1398 privitoare la stăpânirea turcească la Turnu (Une inscription de 1397-1398 relative à l'occupation turque de Turnu). *Studii și materiale de istorie medie*, c. III, Bucarest, 1959, s. 359-364.
- 46 G. CLAUSON, *An Etymological Dictionary of the thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.
- 47 M. A. COOK, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra, 1972.
- 48 Bistra A. CVETKOVA, Vera MUTAFČIEVA, *Fontes turcici bulgaricae*, Seri, XV-XVI, c. X, Sofia, 1964.
- 49 Bistra A. CVETKOVA, A. RAZBOYKIKOV, *Fontes turcici historiae bulgaricae*, c. XVI/3, 2 cilt, Sofia, 1972.
- 50 J DENY, *Grammaire de la langue turque (dialect osmanli)*, Paris, 1921.
- 51 J. DENY, Un soyurgal du timuride Shāruh en écriture mongole, *Journal asiatique*, c. CCXLV/3, Paris, 1957, s. 253-266.
- 52 B. DJURDJEV, Hristcani spahije u servenrnoj Srbiji u XV veku (Sipāhī chrétiens dans la Serbie du Nord au XVe siècle), *Godisnjak istoriskog drusto Bosne i Hercegovine*, c. IX, Sarajevo, 1952, s. 165-169.
- 53 G. DOERFER, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Unter besonderer Brückksichtigung älterer neupersischer Geschichtquellen, vor allem der Mongolen- und der Timuridenzeit*, c. I-IV, Wiesbaden, 1963, 1965, 1967, 1975.
- 54 *Encyclopédie de l'Islam*, Leyde-Paris, 1908-1936, 4 cilt.
- 55 *Encyclopédie de l'Islam*, Paris-Leyde, 1956 ... yayını sürüyor.

- 56 L. FEKETE, *Einführung in die persische Paläographie: 101 persische Dokumente*, ed. G. HAZAL, Budapest, 1977.
- 57 L. FEKETE, *Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, 2 cilt, Budapest, 1955.
- 58 Barbara FLEMMING, *Landschaftsgeschichte vom Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter*, Wiesbaden, 1964.
- 59 A. GABRIEL, *Châteaux turcs du Bosphore*, Paris, 1943.
- 60 F. GIESE, *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, 2 cilt, Breslau, 1922, 1925.
- 61 C. C. GIURESCU, *Contribuții la istoria științei și tehnicii românești în secolele XV-începutul secolului XIX* (Contributions à l'histoire de la science et de la technique roumaine du XVe jusqu'au début du XIXe siècle). Bucarest, 1973.
- 62 F. GODEFROY, *Dictionnaire de la langue française*, 10 cilt, Paris, 1880-1902.
- 63 M. T. GÖKBILGIN, *XV-XVI asırlarda Edirne ve Paşa livası: vakıflar-mülkler-mukataalar*, Istanbul, 1952.
- 64 A. GÖLPINARLI, I. SUNGURBEY, *Simavna kadısıoğlu şeyh Bedreddin menâkibi*, Istanbul, 1959.
- 65 K. GRØNBECH, *Komanisches Wörterbuch*, Copenhagen, 1942.
- 66 H. HADZIBEGIC, H. HANDZIC, E. KOVACEVIC, *Oblast Brankovića apsirnî katastarski popis iz 1455. godine* 2 cilt, Sarajevo, 1972.
- 67 Mansura HAIDER, *Agrarian System in the Uzbek Khanates of Central Asia, 16th-17th Centuries*, *Turcica*, c. VII, Paris-Strasbourg, 1975, s. 157-178.
- 68 J von HAMMER, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, 2 cilt, Viyana, 1815.
- 69 U. HEYD, *Studies in Old Ottoman Criminal law*, ed. V. L. MÉNAGE, Oxford, 1973.
- 70 H. HORST, *Die Staatsverwaltung des Grosselgügen und Horazmsâhs (1038-1231)*, Wiesbaden, 1964.
- 71 H. İNALCIK, *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar*, Ankara, 1954.
- 72 H. İNALCIK, *Hicri 835 tarihli sûnet-i defter-i sancak-i Arvanid* Ankara, 1954.
- 73 H. İNALCIK, *Osmanlılar'da raiyyet rûsûmu*, *Belleten*, c. XXIII/92, Ankara 1959, s. 576-610.
- 74 H. İNALCIK, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*, çev. N. ITZKOWITZ ve C. LMBER, Londra, 1973.

- 75 H. İNALCIK, Timariotes chétiens en Albanie au XVe siècle d'après un registre ottoman, *Mitteilungen des Oesterreichischen Staatsarchivs*, c. IV, Viyana 1951, s. 118-138.
- 76 *İslam Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul, 1943 yayını sürüyor.
- 77 J. KABRDA, *Le système fiscal de l'église orthodoxe dans l'Empire ottoman*, Brno, 1968.
- 78 K. KEPECİOĞLU, Bursa'da ser'i mahkeme sicillerinden ve muhtelif arşiv kayıtlarından toplanan bilgiler ve vesikalar, *Vakıflar Dergisi*, c. II, Ankara, 1942, s. 405-421.
- 79 F. KRAELITZ, Kânünnâme Sultan Mehmeds des Eroberers. Die ältesten osmanischen Straf- und Finanzgesetze. Nach der einzigen Handschrift (Wiener Nationalbibliothek) herausgegeben und übersetzt, *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, c. I, 1921/22, Viyana, 1922, s. 13-48.
- 80 R. F. KREUTEL, *Leben und Taten der Türkischer Kaiser*, Graz-Viyana-Kolonya, 1971.
- 81 Ann K. S. LAMBTON, *Landlord and Peasant in Persia*, Londra, New York-Toronto, 1953.
- 82 R. P. LOENERTZ, La chronique brève moréote de 1423, *Studi e Testi*, 232, *Mélanges Eugene Tisserant*, c. II, Città del Vaticano, 1964, s. 399-439.
- 83 D. N. MACKENZIE, *A Concise Pahlavi Dictionary*, Londra-Oxford-Toronto, 1971.
- 84 F. MARSIGLI, *L'état militaire de l'empire ottoman*, c. II, La Haye-Amsterdam, 1732.
- 85 Irène MELIKOFF-SAYAR, *Le Destân d'Umur pacha*, Paris, 1954.
- 85a *The Metropolitan Museum of Arts Bulletin*, Autumn 1978, New York, s. 27.
- 86 V. MINORSKY, A Soyürghâl of Qäsım b. Jähângir Aqqoyunlu (903/1498), *Bulletin of the School of Oriental Studies*, c. IX, 1937-1939, Londra, s. 927-960.
- 87 I. MİROĞLU, *XVI. yüzyılda Bayburt sancağı*, İstanbul, 1975.
- 88 MUNTĀĞAB AB-DİN BADI ATABEG AL-ĞUWAINI, *Kitâb atabât al-Kataba*, éd. Muhammed QAZWINI ve Abbas IQBAL, Tahran, 1329 H.
- 89 NEŞRÎ, Cihännüma. *Die altosmanische Chronik des Mevlânâ Mehemed Necshrî*, éd. Th. MENZEL, F. TAESCHNER, 2 cilt, Leipzig, 1951, 1955.
- 90 N. PERE, *Osmanlılarda madeni paralar*, İstanbul, 1968.

- 91 S. PULAHA, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të shokodrës i vitit 1485*, 2 cilt, Tirana, 1974.
- 92 N. RADOJCIC, *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevica* (La loi minière du despote Stefan Lazarevic), Belgrad, 1962.
- 93 J. W. REDHOUSE, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople, 1921.
- 94 A. REFIK, *Fatih sultān* (Mehmed'in fermanları, *Edebiyāt fakültesi mecmu'ası*, c. III/2-3, Istanbul, 1923, s. 103-108.
- 95 H. SAIBANOVIC, *Krajiste Isa-Bega Ishakovica zbirni katarski popis iz 1455 godine* (Registre de cadastre de 1455 concernant les régions d'Isa bey Ishakovic), Sarajevo, 1964.
- 96 P. SCHREINER, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 2 cilt, Viyana, 1975, 1977.
- 97 F. STEINGASS, *A Comprehensive Persiam-English Dictionary*, Beyrut, 1970.
- 98 B. STOLZ, Sv. SOUCEK, *Memiors of a Janissary Konstantin Mihailovic*, Ann-Arbor, Michigan, 1975.
- 99 *Tarama sözlüğü*, 6 cilt, Ankara, 1963, 1965, 1967, 1969, 1971, 1972.
- 100 N. TODOROV, B. NEDKOV, *Fontes turcici historiae bulgaricae*, Seri XV-XVI, c. XIII, 2 cilt, Sofia, 1966.
- 101 O. TURAN, *Selçuklular zamanında Türkiye*, Istanbul, 1971.
- 102 I. H. UZUNÇARŞILI, *Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri*, Ankara, 1969.
- 103 I. H. UZUNÇARŞILI, *Çandarlı vezir ailesi*, Ankara, 1974.
- 104 I. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı tarihi*, c. I, Ankara, 1972; c. II, 2. éd., Ankara, 1964.
- 105 I. H. UZUNÇARŞILI, *Sancağa çıkarılan osmanlı şehzadeleri*, *Belleten*, c. XXXIX/156, Ankara, 1975, s. 659-696.
- 106 M. Ç. VARLIK, *Germiyan oğulları tarihi*, Ankara, 1974.
- 107 V. VELKOV, Bistra CVETKOVA, Vera MUTAFÇIEVA, G. GALABOV, M. MIHAİLOVA, M. STAINOVA, P. GRUEVSKİ, St. ANDREEV, *Fontes turcici historiae bulgaricae*, c. XX, Sofia, 1974.
- 108 J. E. WOODS, *The Aqqyunlu: Clans, Confederation, Empire*, Minneapolis-Chicago, 1976.
- 109 D. A. ZAKYTHINOS, *Le despotat grec de Morée. Histoire politique*, Londra, 1975.